

İRTAD
İRAN VE TURAN TARİHİ ARAŞTIRMALARI
DERGİSİ

THE JOURNAL OF IRAN AND TURAN
HISTORICAL RESEARCH

Yıl 4 / Sayı 6

Haziran 2021

İRTAD Sayı:6

Haziran/June 2021

Her hakkı mahfuzdur. Ancak Kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir. Yazıların içeriğinden Yazarlar sorumludur.

İRAN VE TURAN TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

(Yıl 4/ Sayı 6/ Haziran /2021)

Uluslararası hakemli bir dergidir. Aralık ve Haziran sayıları olmak üzere yılda

İki kez yayımlanır. Derginin elektronik versiyonuna dergipark.gov.tr/İrtad adresinden erişilebilir.

THE JOURNAL OF IRAN AND TURAN HISTORICAL RESEARCH

(Vol 4/ No.6 June/ 2021)

Is a peer-reviewed bi-annual international academic journal, published as December and June issues. The electronic version of the journal can be read at dergipark.gov.tr/İrtad.

Sahibi ve Sorumlusu / Owner

Mehmet DAĞLAR

Editörler/ Editors

Mehmet DAĞLAR-Cihan ORUC

Editör Yardımcıları / Vice Editors

Emre KESER- Hami DEMİR

Redaktör: Alperen Köse

Kapak Tasarımı: Vedat Osman Korkut

ISSN 2667-4971

DERGİNİN TARANDIĐI İNDEKSLER /IRTAD IS INDEXED IN

YAYIN KURULU

Prof. Dr. Osmangazi ÖZGÜDENLİ

Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü

Doç. Dr. M. Bilal Çelik

Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

**Doç. Dr. Ömer Subaşı,
Artvin Çoruh Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü**

Doç. Dr. Serkan Acar

Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Doç. Dr. Gülay Karadağ Çınar

Afyon Kocatepe Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

**Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Dağlar
İğdır Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü**

**Dr. Öğr. Üyesi Şenay Yanar
Gümüşhane Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü**

**Dr. Tuba Tombuloğlu
Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi**

Dr. Cihan Oruç

Artvin Çoruh Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

DANIŐMA KURULU

Prof. Dr. Ahmet TaŐaĐıl

Yeditepe Üniversitesi Fen- Edebiyat Fakóltesi Tarih Bölümü

Prof. Dr. Tufan Gündüz

Milli Savunma Üniversitesi Kara Harp Okulu

Prof. Dr. Mehmet Alpargu

Emekli Öğretim Üyesi

Prof. Dr. Resul Caferiyan

Tahran Üniversitesi Tarih Bölümü

Prof. Dr. Ali İpek

İğdır Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakóltesi Tarih Bölümü

Prof. Dr. Nuri Yavuz

Artvin Çoruh Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakóltesi Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Hasan Hüseyin Güneş Bartın Üniversitesi

Dr. Abbas Ahmedvend

BeheŐti Üniversitesi İŐlam Tarihi Bölümü

Dr. Muhammed Kazım Rahmeti

İran İŐlam Ansiklopedisi Kurumu Araştırmacı

Dr. Öğr. Üyesi Ali AhmetbeyoĐlu

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakóltesi Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Selim Serkan Ükten

Aksaray Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakóltesi Tarih Bölümü

SAYI HAKEMLERİ

Prof. Dr. Yılmaz KARADENİZ

Amasya Üniversitesi Tarih Bölümü

Doç. Dr. Yalçın KAYALI

Ankara Üniversitesi, Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü.

Dr. Öğr. Üyesi Bilal KOÇ

Ankara Hacı Bayram-ı Veli Üniversitesi Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Vural ÖNTÜRK

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Osman KARACAN

Malatya İnönü Üniversitesi Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Ahmet YEŞİL

Sakarya Üniversitesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet ÖZDEMİR

Artvin Çoruh Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

Dr. SERKAN ÖZER

Erzurum Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

Dr. Cihan ORUÇ

Artvin Çoruh Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

İÇİNDEKİLER/ CONTENTS

- Umut KIRCA : NADIR ŞAH DONEMİ AFŞARLI TARİHİ’NİN ANA KAYNAKLARI 1-15**
- Berna Korucu ÜÇÜNCÜ : OSMANLI-HİNDİSTAN TİCARİ İLİŞKİLERİ (1750-1857) 16-44**
- Gamze İME : EMİR KEBİR’İN (MİRZA TAKİ HAN) KAÇARLAR DONEMİNDE İRAN’DAKİ YENİLEŞME HAREKETLERİNE KATKILARI 45-70**
- JAMALEDDİN TOOMAJNIA : İRAN TURKMENLERİNİN “NAMAZLIK”LARININ DESEN VE MOTİFLERİNE DAİR BİR ARAŞTIRMA 71-99**
- Tuna Kaan TAŞTAN: HÜRMÜZ SULTANLIĞI’NIN PORTEKİZLİLER TARAFINDAN HAKİMİYET ALTINA ALINMASI VE PORTEKİZ’İN İRAN KÖRFEZİ’NE ADIM ATMASI 100-117**
- Nozhat AHMADİ- Çev: Ali İÇER: SAFEVİ DEVRİNDE MEZHEBİ/DİNİ MERASİMLERİN YAYILMASINDA VAKIFLARIN FONKSİYONU. 118-131**

NADİR ŞAH DÖNEMİ AFŞARLI TARİHİ'NİN ANA KAYNAKLARI*

Umut Kırcı*

Öz: Nadir Şah ve Afşarlılar (1736-1804), XVIII. yüzyıl Türk, İran ve Asya tarihinde büyük etki bırakmış ve bu etki çeşitli kaynaklar aracılığıyla günümüze ulaşmıştır. Nadir Şah, Safevîlerin ardından İran üzerinde Afşarlı Hanedanı'nı kurmuştur. Bu dönemi anlatan kaynakların büyük çoğunluğunun dili de Farsça'dır. Farsça ana kaynaklar dışında diğer devletlerle ilişkiler sebebiyle ve elçilikler aracılığıyla Nadir Şah ve Afşarlılar hakkında bilgi veren Osmanlı Türkçesi, Ermenice ve Batı dillerinde yazılmış kaynaklar da mevcuttur. Fakat bugüne kadar Nadir Şah ve Afşarlı tarihi kaynaklarının tanıtımını üzerine müstakil bir çalışma kaleme alınmamıştır. Bununla birlikte bu dönemi anlatan kaynaklar bazı Türkçe eserlerde alt başlık olarak tanıtılmıştır. Bu durum, okuyucuların ve bu dönem hakkında araştırma yapmak isteyenlerin Nadir Şah ve Afşarlı tarihi kaynakları hakkında doğrudan bilgi edinmesi noktasında müstakil bir çalışma bulamamasına sebebiyet vermiştir. Bundan dolayı biz de bu çalışmamızda Afşarlılar dönemi kaynaklarını derli toplu bir şekilde tanıtarak okuyucuların konu hakkında detaylı bilgi edinmesini amaçladık. Bu çalışmayı yaparken kaynakların muhtevaları, nüshalarının nerelerde bulunduğu, kaynakların kimler tarafından çalışıldığı hakkında bilgiler vermeye gayret ettik. Bununla birlikte kaynakları önem sırasına göre sunmaya çalıştık. Bu çalışmanın Afşarlılar tarihi kaynakları üzerine okuma ve çalışma yapacak olanlara iyi bir referans olacağını umut ediyoruz.

Anahtar Kelimeler: Nadir Şah, Afşarlılar, Safevîler, Nadir Şah Dönemi Kaynakları, Afşarlı Dönemi Kaynakları.

---

* Doktora Öğrencisi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Tarih Bölümü, umutkirca28@gmail.com

* Bu makale Umut Kırcı, *Nadir Şah Döneminde Afşarlıların Babürlüleri ve Türkistan Hanlıkları ile İlişkileri*, MSGSÜ SBE, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2018. Künyeli tezden türetilerek yeni eklemelerle kaleme alınmıştır.

THE MAIN SOURCES OF THE AFSHARİD HISTORY OF NADER SHAH PERİOD

Abstract: Nadir Shah and Afsharids (1736-1804), XVIII. century had left great effect on Turkish, Iranian and Asian history and these effects have reached today through various sources. Nadir Shah established the Afsharid Dynasty on Iran after the Safavids. The language of most of the sources describing this period is Persian. Apart from the main sources in Persian, there are also sources written in Ottoman Turkish, Armenian and Western languages that give information about Nadir Shah and Afsharids owing to relations with other states and through embassies. However, to date, there has not been written an independent study on the introduction of the historical sources of Nadir Shah and Afsharids. At the same time, the sources describing this period have been introduced as subtitles in some Turkish works. This situation caused the readers and those who want to do research about this period to can not find to an independent study to obtain direct information about the historical sources of Nadir Shah and Afsharid. Therefore, in this study, we aimed to provide the readers with detailed information about the subject by introducing the sources of the Afsharids period in an orderly manner. While doing this study, we tried to give information about the contents of the sources, where the copies are located, and by whom the resources were studied. Therewithal, we tried to present the resources in order of importance. We hope that this study we will be a good reference for those who will read and study on the historical sources of Afsharids.

Keywords: Nadir Shah, Afsharids, Safavids, Nadir Shah Period Resources, Afsharid Period Resources.

Giriş

İran, XVIII. yüzyılda büyük olaylara sahne olmuştur. Bunların başında Safevîlerin dağılma süreci gelmektedir. Şah Hüseyin'in (1694-1722) istikrarsız yönetimi zamanında ülke içerisinde ciddi isyanlar çıkmış ve doğudan gelen Özbek saldırıları da ülkeyi yıpratmıştır. Bu durumu fırsat bilen Gılzaylar ve Abdaliler büyük isyanlar çıkardılar. Abdaliler nihayet 1722 yılında başkent İsfahan'ı ele geçirerek Safevî Devleti'ni merkezî anlamda ortadan kaldırdı. Bununla birlikte İran üzerinde artık iki başlı bir yönetim oluşmuştu. Bir tarafta İsfahan merkezli Safevî yönetimi ve diğer tarafta Gılzay yönetimi bulunmaktaydı. Bununla birlikte Şah Hüseyin başkenti Gılzaylara bıraktıktan

sonra tahttan indi ve ardından Safevî Hanedanı'nda tahta Şah II. Tahmasb (1722-1732) geçti. Şah II. Tahmasb tahta geçmesine rağmen zayıf ve silik bir iktidar dönemi geçirmiştir. Bütün bu olumsuz tablo ülke içerisinde yaşanırken Nadir Kuli (Şah) 1726 yılında "Tahmasb Kuli" unvanıyla Horasan'daki başarılarına nispetle Safevî sarayına girdi ve sarayda Şah II. Tahmasb'ın naipliğini yaptı. Nadir Kuli naip olduktan sonra Safevîleri toparlayarak 1726 ile 1730 yılları arasında Gılzaylar ile Abdalileri İran coğrafyasından çıkarmayı başardı. Böylece İran coğrafyası tekrar refah ve huzura kavuştu. Bununla birlikte ülke üzerinde otoritesini arttıran Nadir Kuli, 1732 yılında kendi işlerine karışmaması adına küçük yaştaki Şah III. Abbas'ı (1732-1736) tahta çıkardı. Ayrıca bu dönemde Nadir Kuli, Osmanlılar ile yaptığı savaşlarda zaman zaman üstünlük sağlayarak Safevîleri, Osmanlılar karşısında tekrar güçlü bir pozisyona getirdi. Bütün bu başarılarının ardından ulemanın ve devletin ileri gelenlerinin desteğini alan Nadir Kuli 1736 yılındaki Mugan Kurultayı'nda İran'ın yeni şahı ilan edildi. Böylece Nadir Şah kendi Afşarlı Hanedanı'nı kurduğu gibi Safevî Hanedanı'nı da ortadan kaldırdı. Nadir Şah bundan sonra ilk olarak Kandahar'a ilerledi ve İran'dan buraya gelen Gılzayları ve Abdalileri buradan çıkardı. Fakat Kandahar'daki problem çözülsün de adı geçen topluluklar bu kez de Babürlüler ile Nadir Şah arasında probleme sebep oldu. Zira bu topluluklar Babürlü topraklarına kaçınca Nadir Şah, Babürlülere uyarı mahiyetinde elçiler göndererek Abdaliler ile Gılzayları kendi ülkelerine almamalarını istedi. Bu talebi Babürlüler dikate almadığı gibi Nadir Şah'ın elçileri esir olup öldürülünce Nadir Şah, Hindistan seferine çıktı. 1738 ile 1740 arasındaki yapılan iki yıllık Hindistan seferi sonucunda Nadir Şah büyük bir zafer ve Hindistan hazinesi ile ülkesine geri döndü. Nadir Şah bu hazine sayesinde kendi ülkesinde üç yıl vergi toplamayacak kadar servete kavuşmuştu. Bunun hemen ardından Nadir Şah, Safevî çağından beri sıklıkla Horasan'a saldırı düzenleyen Buhara ve Hive hanlıklarına karşı 1740'ta bir sefere çıktı ve sonuç olarak her iki hanlığı da mağlup edip kendisine tâbi kılarak ülkesini Rus tehlikesinden de bir süreliğine korudu. Bu seferlerin getirdiği galibiyetlerin ardından tekrar batı yönüne dönen Nadir Şah, Osmanlı Devleti ile 1743-1746 yılları arasında çarpışmalara girmesine karşın net bir sonuç alamadı. Bu arada kuzeyde Dağıstan'a karşı da bir sefer yapmasına rağmen burada da istediği neticeye ulaşamadı. Bu sırada Nadir Şah döneminin sonlarına doğru özellikle 1743-1747 yılları arasında ciddi isyanlar çıktı. Ekonomik kriz ve vergilerin düzenli olarak toplanamamasından ötürü Nadir Şah'a karşı çıkan isyanlar onun sonunun gelmesine neden oldu. Neticede 1747 yılında Nadir Şah bizzat kendi yöneticileri tarafından suikastle

öldürüldü. Siyasi ve askerî mücadelelerin yanı sıra Nadir Şah, ülkesi üzerinde Caferîliği resmî mezhep seçerek Osmanlı Devleti tarafından Kâbe’de Caferîler için köşe açılması ve bu mezhebin resmen tanınmasını istedi. Bunun için Osmanlı Devleti ile diplomatik temaslar da kurdu.¹

Nadir Şah’ın yirmi bir yıllık siyasi hayatı boyunca sadece İran için değil Osmanlı Devleti, Türkistan Hanlıkları ve Babürülüler açısından da döneme damga vuran olayların ortaya çıkmasında etkili olduğunu görmekteyiz. Biz de çalışmamızda bu olayları geniş kapsamlı olarak çalışmak isteyen araştırmacılara dönemin ana kaynaklarını tanıtmayı amaçladık. Öncelikle Farsça ana kaynakları, daha sonra İran ve çevresine gelen Batılı seyahatçilerin ve elçilerin kaynakları ile Osmanlı Türkçesi, Ermeni ve Gürcü kaynaklarını ayrı başlıklar altında anlatmaya çalıştık. Yazarlar ile eserlerin neler olduğu, eserlerin içerikleri, günümüzde ve günümüze kadar eserlerin kimler tarafından çalışıldığı, eser baskılarının nerede, ne zaman yapıldığı sorularının cevabını aradık.

1. FARŞÇA ANA KAYNAKLAR

1.1. Mirza Mehdi Han Esterabadî - Târih-i Cihangûşa-i Nâdirî

Safevîlerin yıkılış dönemi, Nadir Şah’ın ortaya çıkışı ve onun tahta geçişi, hükümdar olduktan sonra Nadir Şah’ın faaliyetleri hakkında bilgi veren *Târih-i Cihangûşa-i Nâdirî* adlı eser Mirza Mehdi Han Esterabadî tarafından kaleme alınmıştır. Mirza Mehdi Han Esterabadî, Nadir Şah’ın kâtiplerinden olup kökü Safevîlere dayanmaktadır. Sözlükçülük ve Türk lehçeleri alanlarında yetenekli olan Mirza Mehdi Han Esterabadî, Nadir Şah’ın güvendiği devlet adamlarından biriydi.² Buna nispetle 1736’dan kısa süre sonra Nadir Şah’ın hizmetine giren Mirza Mehdi, Nadir Şah tarafından 1738’de “han” unvanına layık görüldü.³

¹ Yılmaz Karadeniz, *İran Tarihi*, İstanbul, Selenge Yayınları, 2012, s. 113-183.

² Babak Javanshür, *İran’daki Türk Boyları ve Boy Mensubu Kişiler (Safevî Dönemi - I. Şah Tahmasb Hâkimiyetinin Sonuna Kadar / 1576)*, MSGSÜ SBE, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2007, s. 38; Altan Çetin - Kaan Dilek, *Safevî Dönemi İran Tarihi Safevî Tarihinin Kaynakları*, Ankara, İraniyat Yayınları, 2011, s. 64.

³ M. R. Arunova - K. Z. Eşrefyan, *Nadir Şah-ı Avşar*, çev. Nergize Turaeva, İstanbul, Selenge Yayınları, 2015, s. 16.

Eserde Nadir Şah'ın seferleri detaylı bir şekilde anlatılmaktadır ve eserin anlatımında Nadir Şah'ı öven bir üslup dikkat çekmektedir.⁴ Bu eserin İran takvimine göre 1390 yılında, Tahran'da Mitra Mehrabadî editörlüğünde neşredilen baskısı vardır.⁵

1.2. Mirza Mehdi Han Esterabadî - Dürre-i Nâdirî

Mirza Mehdi Han Esterabadî'nin bir başka eseri olan *Dürre-i Nâdirî*, Nadir Şah'ın biyografisini süslü ve edebî bir dille anlatmaktadır. Müellifin eseri yazarken İlhânî Devleti zamanının ana kaynağı olan *Tarih-i Vassaf* adlı eserden etkilendiği belirtilmektedir.⁶ Bu eser daha çok edebî tasvirlerden ibaret olduğundan *Tarih-i Cihangüşa-i Nâdirî*'ye kıyasla daha az bilgiyi içermektedir. Eserin el yazması nüshası Babak Shahed tarafından Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı'nda *Dürre-i Nâdirî'ye Göre Nadir Şah ve Dönemi Tercüme ve Değerlendirme* adıyla yüksek lisans tezi olarak Türkçe'ye çevirisi hazırlanmıştır.⁷

1.3. Muhammed Kazım Mervî - Âlem Âra-i Nâdirî

Nadir Şah dönemi hakkında bilgi veren diğer bir önemli kaynak *Âlem Âra-i Nâdirî* adlı eserdir. Eserin yazarı Muhammed Kazım Mervî, Kaçar boyuna mensup Merv Kızılbaşlarından'dır.⁸ Eserde Safevîlerin son dönemleri ve Nadir Şah'ın hayatı konu edilmektedir.

Yazar muhtemelen Nadir Şah'ın resmî tarihçisi olmasıyla münasebetiyle onu öven bir anlatıma sahiptir. Bununla birlikte eser üç ciltten oluşmaktadır. Birinci cilt Nadir Şah'ın ortaya çıkışı ve Safevîlerin yıkılışı hakkında bilgi vermektedir. İkinci cilt Nadir Şah'ın tahta çıkışından 1744'e kadar geçen olayları anlatmaktadır. Üçüncü cilt ise 1744'ten Nadir Şah'ın ölümüne kadar geçen olayları ihtiva etmektedir. El yazması nüshaları St.

⁴ Arunova - Eşrefyan, *a.g.e.*, s. 17.

⁵ Mirza Mehdi Han Esterabadî, *Tarih-i Cihangüşa-i Nâdirî*, haz. Mitra Mehrabadî, Tehran, Donya-i Ketab, 1390 h.ş.

⁶ Javanshür, *a.g.e.*, s. 38; Babak Shahed, *Dürre-i Nâdirî'ye Göre Nadir Şah ve Dönemi Tercüme ve Değerlendirme*, Ankara Üniversitesi SBE, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2016, s. 25.

⁷ Babak Shahed, *Dürre-i Nâdirî'ye Göre Nadir Şah ve Dönemi Tercüme ve Değerlendirme*, Ankara Üniversitesi SBE, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2016.

⁸ Javanshür, *a.g.e.*, s. 39; Çetin - Dilek, *a.g.e.*, s. 64.

Petersburg'da bulunan eser, İran takvimine göre 1364 yılında, Tahran'da Muhammed Emin Riyahî editörlüğünde neşredilmiştir.⁹

1.4. Muhammed Muhsin Mustevfî - Zübdetü't Tevârih

Zübdetü't Tevârih'in yazarı Muhammed Muhsin Mustevfî hakkında kaynaklarda detaylı bilgi bulunmamaktadır. Yazar, Safevî Devleti'nde başlayan devlet idareciliğine Nadir Şah'ın hizmetinde devam etti.¹⁰ Zamanla Nadir Şah'ın hazinedarlığına kadar yükseldi.¹¹

Şehzade Rıza Kuli Mirza'nın emriyle 1741-1742'de yazılan eser, genel bir tarih niteliğinde olup çalışmamızla ilgili olarak Safevîlerin yıkılışı ve Nadir Şah'ın zuhuru hakkında bilgiler vermektedir. Eserin yazma nüshası Cambridge Üniversitesi Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Eserin basımı ise Behrûz Gûderzi tarafından 1375 yılında, Tahran'da yapılmıştır.¹²

1.5. Muhammed Haşim Asaf - Rüstemü't Tevârih

Asaf mahlasını kullanan Muhammed Haşim, *Rüstemü't Tevârih* adlı eserinde Nadir Şah'ın ölümünden sonra 1779 ile 1784 yılları arasında kaleme almıştır. Muhteva bakımından kaynak Safevî Şahı Hüseyin'in döneminden (1694-1722) Zend Hanedanı'nın (1751-1794) sonlarına kadarki İran Tarihi'ni içermektedir.¹³ Eserin 1352 tarihinde, Muhammed Meşîrî tarafından Tahran'da neşredilen baskısı bulunmaktadır.¹⁴

1.6. Muhammed Ali Hazin - Târih-i Hazin / Sefername-i Hazin

Eserin müellifi İsfahan'lı olup Gılzaylar'ın İran yönetimini ele geçirmesinin ardından Hindistan'a gitmiş ve uzun süre burada kalmıştır. Tarih eseri dışında bir de edebî eseri bulunan yazar, Hazin mahlasını kullanmıştır. Müellifin *Tarih-i Hazin / Sefername-i Hazin* adlarına sahip eseri Safevîlerin

---

⁹ Muhammed Kazım Mervî, *Âlem Âra-i Nâdirî*, C. I-II-III, haz. Muhammed Emin Riyahî, Tehran, İntişârât-i Zevâr, 1364 h.ş.

¹⁰ Çetin - Dilek, *a.g.e.*, s. 62.

¹¹ Javanshîr, *a.g.e.*, s. 41.

¹² Muhammed Muhsin Mustevfî, *Zübdetü't Tevârih*, haz. Behrûz Gûderzî, Tehran, 1375 h.ş.

¹³ Çetin - Dilek, *a.g.e.*, s. 65.

¹⁴ Muhammed Haşim Asaf, *Rüstemü't Tevârih*, haz. Muhammed Meşîrî, Tehran, Çaphane-i Sepehr, 1352 h.ş.

yıkılışı ile Nadir Şah'ın hükümdarlık dönemi hakkında bilgiler içermektedir.¹⁵ Eserin 1831'de, Londra'da Francis Cunningham Belfour tarafından neşredilen *The Life Of Sheikh Mohammed Ali Hazin* adlı baskısı bulunmaktadır.¹⁶

1.7. Abu'l-Hasan b. İbrahim Kazvinî - Favaidü's- Safevîyye

Kazvinî, İran'da Kaçar döneminde yaşamış, dönemle ilgili bilgilerin günümüze kadar ulaşmasını sağlayan müelliflerdendir. Kazvinî, *Favaidü's-Safevîyye* adlı eserinde Safevî Hanedanı tarihini anlatmıştır. Safevî Tarihi içerisinde Şah I. İsmail'den başlayarak Ebu'l-feth Muhammed Mirza Bahadır Safevî zamanına kadar olan süreci konu edinmiştir. Kazvinî eserini Safevîlerin çöküşü ve Gılzayların bölgeye hâkim olmalarından sonra yazmıştır. Ayrıca eserde Nadir Şah, Zend ve Kaçar sülalelerine dair bilgiler yer almaktadır. Kazvinî'nin eseri iki fasıl bir hatimeden oluşmaktadır¹⁷ ve eserini yazdıktan sonra Sultan Ebu'l-feth Muhammed Mirza Safevî'ye sunmuştur. Eserin 10 nüshası hazırlanmış ve dönemin büyüklerine hediye edilmiştir.¹⁸ Bu nüshalardan bazıları Tahran Melik, Prusya, Berlin ve Britanya'da bulunmaktadır. Yazma nüshaları ise Edinburg ve İskoçya Üniversitesi ile Britanya Doğu Hindistan Şirketi Kütüphanesi'nde 567 No'da bulunmaktadır.¹⁹

1.8. Muhammed Hâilî Maraşî Safevî - Mecma Et-Tevârîh

Anne tarafından Safevîlere bağlı olan Maraşî aynı zamanda Meşhed'de kısa bir süre hükümdarlık yapan Şah II. Süleyman, Muhammed Halil'in de dedesidir. Maraşî eserinde 1708 ile 1792 yılları arasında geçen Safevî tarihi hakkında bilgiler vermektedir. Yazar eserde Kandahar Afganlarının Safevîlere saldırma nedenleri, Şah Sultan Hüseyin dönemi olayları, Safevîlerin yıkılışı

¹⁵ Javanshür, a.g.e., s. 35; Çetin - Dilek, a.g.e., s. 63-64.

¹⁶ Muhammad Ali Hazin, *The Life Of Sheikh Mohammed Ali Hazin*, haz. Francis Cunningham Belfour, London, 1831. Eserin adı İngilizce olarak belirlenmesine karşın içerik Farsçadır.

¹⁷ Çetin - Dilek, a.g.e., s. 65.

¹⁸ Javanshür, a.g.e., s. 36.

¹⁹ E. Ethe, *Catalogue of Persian Mss. in the Library of India Office*, Oxford, 1903; Abu'l-Hasan Kazvinî, *Favaidü's-safevîyye (Tarih-i Selatin ve Umara-yı Safevî Pes ez Sukut-ı Devlet-i Safevîyye)*, haz. Meryem Mir Ahmedi, Tehran, Müessese-i Mutalaat ve Tahkikat-i Ferhengi, 1367 h.ş.

nedenleri Seyyid Ahmed Şah Maraşî ve Şah II. Süleyman dönemlerini önem ve ciddiyetle yazmıştır. Ayrıca Maraşî, *Mecma Et-Tevârih* adlı eserinde yazdığı dönemler hakkında hiçbir kaynağın kendisi kadar bilgi vermediğinden de bahsetmiştir.²⁰ Eser 1362 h.ş. yılında Tahran’da yayımlanmıştır.²¹

2. BATI DİLLERİNDEKİ ANA KAYNAKLAR

2.1. James Baillie Fraser - History of Nadir Shah

Nadir Şah döneminin görgü tanığı olan James Baillie Fraser, İskoç kökenli bir seyyahdır. *History of Nadir Shah* adlı eserinde Fraser, İran tarihinin yanı sıra Babürlülere hakkında da bilgi vermektedir. Eser XIX. yüzyılda Farsça’ya çevrilmiştir.²² Eserin 1742 tarihli İngilizce baskısı bulunmaktadır.²³

2.2. Jonas Hanway - An Historical Account of the British Trade Over the Caspian Sea

Bu konuda yazılan başka bir eser de Jonas Hanway’in “*Hazar Denizi’nde İngiliz Ticaret Tarihi*” dir. Bir İngiliz tüccar olan Jonas Hanway 1743’te İngiltere - İran ticaretini geliştirmek için İran’a gelmiştir.²⁴ Esterabad’da Türkmenler tarafından malları yağmalanan Jonas Hanway bunun üzerine Nadir Şah’a sığınmış, Nadir Şah da onun zararlarını karşılamıştır.²⁵

Müellif 1753’te seyahatini dört cilt hâlinde neşretmiştir. Eserde Nadir Şah’ın döneminde İran’ın siyasî ve sosyal durumu hakkında bilgiler bulunmaktadır.²⁶ Adı geçen dönem ile ilgili bilgiler ise kaynağın dördüncü cildinde yer almaktadır.²⁷

---

²⁰ Çetin - Dilek, a.g.e., s. 64-65.

²¹ Muhammed Halil Maraşî-i Safevî; *Mecma’ü’t-Tevarih*, haz. Abbas İkbâl Aştıyânî, Tehran, Ketabhane-i Senayî u Ketabhane-i Tehurî, 1362 h.ş.

²² Javanshür, a.g.e., s. 66.

²³ James Baillie Fraser, *History of Nadir Shah*, London, 1742.

²⁴ Arunova - Eşrefyan, a.g.e., s. 35.

²⁵ Javanshür, a.g.e., s. 65.

²⁶ Javanshür, a.g.e., s. 65; Arunova - Eşrefyan, a.g.e., s. 35.

²⁷ Jonas Hanway, *An Historical Account of the British Trade Over the Caspian Sea*, C. IV, London, 1753.

2.3. Padri Bazen - Nameha-i Tabib-i Nadir Şah

Keşiş Padri Bazen Nadir Şah hakimiyetinin son dönemleri hakkında bilgi veren önemli kişilerin başında gelir. M. 1741 ve m. 1747 yılları arasında yazmış olduğu mektuplar bu noktada önemli kaynak olarak günümüze gelmiştir. Keşiş Bazen, Nadir Şah'ın tüm seferlerinde yanında hareket etmiştir. Fakat Keşiş Bazen'in mektuplarında dikkat çekici bir husus vardır. Mektuplarda bölgedeki milletlerin ve coğrafi yer adları yanlış olarak yazılmıştır. Bu yazım yanlışlarının muhtemel nedeni olarak kelimelerin doğru yazılışının bilinmemesi ve bölgedeki insanların keşişi yanlış yönlendirmiş olmasıdır.²⁸ Eser, Asğar Hariri tarafından 1340 h.ş. yılında Tahran'da basılmıştır.²⁹

2.4. Iohan Yakub Lereh

Yakub Lereh, 1733-1735 ve 1745-1747 yıllarında Rusya elçisi olarak İran'a gitmiş müelliftir. İran'a gittiğinde günlük tutmuştur. Günlüğüne İran'ın coğrafi özellikleri, kültürel yapısı, tarihi yapıları ile ilgili bilgiler yazmıştır. Aldığı notlar içerisinde Nadir Şah'ın vergi politikası ile ilgili önemli bilgiler de bulunmaktadır.³⁰

2.5. Jean Otter - Sefername-i Jean Otter

Jean Otter XV. Luis zamanında Osmanlı Devleti ve İran'a özel olarak gönderilmiştir. Otter 1734-1743 yılları arasında bu ülkelerde bulunmuş ve dönem hakkında önemli bilgileri günümüze ulaştırmıştır. Yazdığı eser içerisinde Nadir Şah dönemini anlatmıştır ve bu dönemde İran'ın toplumsal, siyasi ve ekonomik durumuna dair bilgiler vermiştir.³¹ Otter'in bu eseri 1363 h.ş. yılında Tahran'da basılmıştır.³²

---

²⁸ Javanshır, *a.g.e.*, s. 63.

²⁹ Padri Bazen, *Nameha-i Tabib-i Nadir Şah*, çev. Ali Asğar Hariri, Tehran, Encümen-i Asar-i Milli, 1340 h.ş.

³⁰ Javanshır, *a.g.e.*, s. 64.

³¹ Javanshır, *a.g.e.*, s. 64.

³² Jean Otter, *Sefername-i Jean Otter*, Asr-ı Nadir Şah, çev. Ali İkbali, Tehran, Saziman-ı İntişarat-ı Cavidan, 1363 h.ş.

3. OSMANLI TÜRKÇESİ ANA KAYNAKLARI

3.1. Tanburî Arutin - Tahmas Kulu Han'ın Tevarihî

Nadir Şah'ın saltanatının ilk yıllarını ve Hindistan seferini anlatan dönemin tek Türkçe kaynağı, *Tahmas Kulu Han'ın Tevarihî* adlı eserdir. Eserin yazarı olan Tanburi Arutin, Osmanlı elçisi olan bir Ermenidir. Eser Ermeni alfabesi kullanılarak Osmanlı Türkçesi ile yazılmıştır ve 1942 yılında Esat Uras tarafından Türkiye Türkçesi'ne aktarılarak bastırılmıştır.³³

8.2. Mehmed Subhi Efendi - Tarih-i Sami ve Şakir

Mehmed Subhi Efendi, daha önce fazla ehemmiyet verilmemiş olan 1730-1742 yılları arasındaki dönem hakkında yazmış Osmanlı vakanüvisidir. Mehmed Subhi Efendi vakanüvis olduğu için divan toplantıları hakkında bilgiler vermiştir. Ayrıca 1740 yılında Nadir Şah tarafından gönderilen elçilere Sadabad'da verilen yemek merasimini ve bu merasimde konuşulan konuları da eserinde yazmıştır.³⁴ Mehmed Subhi Efendi'nin eseri *Subhi Tarihi - Sami ve Şakir Tarihleri ile Birlikte (İnceleme ve Karşılatırmalı Metin)* adıyla 2008 yılında basılmıştır.³⁵

8.3. Süleyman İzzi Efendi - İzzi Tarihi

Süleyman İzzi Efendi, Subhi Efendi'den sonra halefi olarak vakanüvisliğe getirilmiştir. O da halef olarak eserini 1744 yılından itibaren kaydetmeye başlamıştır. Süleyman İzzi Efendi'nin eserini 2 cilt halinde kitap haline getirmiştir.³⁶ İzzi Tarihi 2019 yılında basılmıştır.³⁷

8.4. Fındıklılı Şem'dani Zade Süleyman Efendi - Mür'it- Tevarih

Fındıklılı Şem'dani Zade Süleyman Efendi'nin *Mür'it- Tevarih*'te ise daha çok 1730'dan sonraki olayları kendine has bir şekilde sosyal yönden incelemiştir. Müellifin babası Hacı Mehmet Ağa'nın devlet adamlarına yakın olmasından dolayı olayların gizli kalmış taraflarını onun sayesinde öğrenmiş

---

³³ Tanburî Arutin, *Tahmas Kulu Han'ın Tevarihî*, haz. Esat Uras, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1942.

³⁴ Ateş, *a.g.e.*, s. XV-XVI.

³⁵ Vak'anüvis Subhî Mehmed Efendi, *Subhi Tarihi - Sami ve Şakir Tarihleri ile Birlikte (İnceleme ve Karşılatırmalı Metin)*, haz. Mesut Aydın, İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2008.

³⁶ Ateş, *a.g.e.*, s. XVI.

³⁷ İzzi Süleyman Efendi, *İzzi Tarihi*, haz. Ziya Yılmaz, İstanbul, Türkiye Yazma Eserler Kurumu, 2019.

bazı olayları ise devrin vezirinden dinlemiştir.³⁸ Fındıklılı'nın eseri M. Münir Aktepe tarafından yayınlanmıştır.³⁹

8.5. Abdi Efendi – Abdi Tarihi

Bu dönemdeki olayları yazıya aktaran diğer bir müellif ise Abdi Efendi'dir. Abdi Efendi vekayinamesi 1943 yılında günümüz Türkçesine aktarılmıştır.⁴⁰ Eser, Osmanlı'nın İran sınırdaki yöneticileri ve Osmanlı-İran savaşları hakkında bilgiler vermiştir.⁴¹

8.6. Abdullah Süveydi Efendi - Veka-yi Name-i Şah Der-Mezahib-i Şi'ye-i Caferiyye

Abdullah Süveydi Efendi'nin yazdığı *Veka-yi Name-i Şah Der-Mezahib-i Şi'ye-i Caferiyye* adlı eserde ise Nadir Şah devrinde Osmanlı-İran mücadelelerinden bahsedilmiştir. Süveydi Efendi mücadelelerin en önemli nedeninin mezhep çatışmaları olduğunu ve bu konu hakkında Nadir Şah'ın tutumunu eserinde yazmıştır.⁴² Eser 1990 yılında Alaettin Özer tarafından yüksek lisans tez çalışması olarak Türkiye Türkçesi'ne aktarılmıştır.⁴³

8.7. Koca Ragıp Mehmet Paşa - Tahkik ve Tefvik

Koca Ragıp Mehmet Paşa 1736 yılında Osmanlı Devleti ile Nadir Şah'ın elçileri arasında İstanbul'da yapılan barış görüşmelerini *Tahkik ve Tefvik* adlı eserinde anlatmıştır.⁴⁴ Eser 2003 yılında Türkiye Türkçesi'ne aktararak basılmıştır.⁴⁵

8.8. Nazif Mustafa Efendi - İran Sefaretnamesi

Nazif Mustafa Efendi Osmanlı tarafından İran'a elçi olarak gönderilmiş ve daha sonra *İran Sefaretnamesi*'ni kaleme almıştır. Eserinde Nadir Şah ile

³⁸ Ateş, *a.g.e.*, s. XVI- XVII.

³⁹ Şem'dani Zade Fındıklılı Süleyman Efendi, *Mür'it Tevarih*, haz. M. Münir Aktepe, İstanbul, İÜ Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1976.

⁴⁰ Abdi Efendi, *Abdi Tarihi*, haz. Faik Reşit Unat, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1943.

⁴¹ Ateş, *a.g.e.*, s. XVII.

⁴² Ateş, *a.g.e.*, s. XVII.

⁴³ Alaettin Özer, *Vekayiname-i Nadir Şah Der-Mezahib-i Şi'ye-i Caferiyye*, İÜ SBE, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1990.

⁴⁴ Ateş, *a.g.e.*, s. XVI- XVIII.

⁴⁵ Koca Râgıb Mehmed Paşa, *Tahkik ve Tefvik*, haz. Ahmet Zeki İzgöer, İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2003.

aralarında geçen görüşmeyi anlatmıştır.⁴⁶ Eser 1999'da Adnan Budak tarafından yüksek lisans tezi olarak Türkiye Türkçesi'ne aktarılmıştır.⁴⁷

8.9. Sırrı Efendi - Makale-i Vaki'a-i Muhasara-i Kars

Sırrı Efendi kaleme aldığı *Makale-i Vaki'a-i Muhasara-i Kars* adlı eserde Nadir Şah'ın üçüncü Kars Kuşatması ve burayı ele geçirmek için yaptıklarını anlatmıştır.⁴⁸ Sırrı Efendi'nin bu eseri 2012 yılında Mehmet Yaşar Ertaş tarafından günümüz Türkçesine kazandırılmıştır.⁴⁹

Ayrıca Osmanlı Devleti'nin Nadir Şah ile ilişkileri hakkında mühimme defterleri, name-i hümayun defterleri, el yazması eserler gibi arşiv kaynakları dönem hakkında bilgi vermektedir.⁵⁰

4. ERMENİ VE GÜRCÜ ANA KAYNAKLARI

4.1 Abra Âdem Kertaksi

Nadir Şah kendi döneminde önde gelen din adamlarını ve zengin tüccarları desteklemişti. Bu din adamlarında biri de Üç Kilise piskoposu Abra Âdem Kertaksi olmuştur. Kertaksi de Nadir Şah'ın destekçilerinden biri olmuştur. Nadir Şah'ın şahlığa geçiş yaptığı Mugan kurultayında da destekçisi olarak yer almıştır. Bu kurultayın detaylarından ise yazdığı anlarında bahsetmiştir. Kertaksi'nin kitabının Ermenice çevirisi *Tarih-i Men ve Nayter (Nadir) Şah-ı İran* adıyla iki kez basılmıştır. Eserin içeriğinde ise XVII. yüzyılda Azerbaycan ve Ermenistan hakkında bilgiler vermiştir. Ülkelerin iktisadi durumları, Nadir Şah'ın askeri gücü, şahlığa geçiş süreci ve Mugan kurultayına katılan eyalet yöneticileri ile ilgili bilgiler de Kertaksi'nin eserinde yer almıştır.⁵¹

Ayrıca Joseph Apisalaıman tarafından yazılan *Memoiresur La Guerre Civil de Perse*; Petros di Sargis Gilanentz'in *Journal'i*; Esai'nin kaleme aldığı *Tarih-i Egvani*; Tasarevitch Vakhoucht'in *Kartili Padişahları'nın Tarihi* adlı

⁴⁶ Ateş, *a.g.e.*, s. XVI- XVIII.

⁴⁷ Adnan Budak, *Mustafa Nazif Efendi'nin İran Elçiliği*, KTÜ SBE, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon, 1999.

⁴⁸ Abdurrahman Ateş, *a.g.e.*, s. XIX.

⁴⁹ Sırrı Efendi, *Risâletü'l-Târih-i Nâdir Şâh*, haz. Mehmet Yaşar Ertaş, İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2012.

⁵⁰ Ateş, *a.g.e.* s. IX-XI; Çetin - Dilek, *a.g.e.*, s. 93.

⁵¹ Javanshir, *a.g.e.*, s. 65

eseri ve Sekhnia Tchkeidze'nin *Vekayiname-i Gürcistanı*'ı da bu dönem hakkında yazılmış Ermeni ve Gürcü kaynakları arasında yer almaktadır.⁵²

Sonuç

Türk, İran ve Asya tarihinde önemli bir yer teşkil eden Nadir Şah ve Afşarlıların tarihî kaynaklarının büyük kısmının Farsça olduğu görülmektedir. Bu durumun oluşmasında İran üzerinde hâkimiyet kurulmasının büyük bir etkisi bulunmaktadır. Buna karşın dönemin Farsça kaynakları Türkçe'ye kazandırılmamıştır. Bu kaynakların Türkçe'ye kazandırılmasıyla birlikte Afşarlı, Osmanlı ve Türkistan Hanlıklarının tarihleri hakkında yeni bilgilerin ve bulguların ortaya çıkması ile bilgilerin az olduğu konularda detaylı bilgilerin bilim alemine kazandırılması muhtemeldir. Bununla birlikte Farsça kaynaklar üzerinde yapılacak çalışmalar için İran'a gidip saha çalışması yapılması gerekmektedir.

Diğer taraftan Nadir Şah ve Afşarlılar hakkında bilgi veren Osmanlı Türkçesi kaynakları büyük ölçüde günümüz Türkçesine gerek neşir gerek tez çalışmalarıyla kazandırılmışken, Batılı kaynaklar ile Ermeni ve Gürcü kaynakları Türkçe'ye çevrilmemiştir. Bu eserler özellikle Osmanlı-Afşarlı ilişkilerinin farklı bir perspektifle aydınlatılması noktasında mühim bir yer tutmaktadır. Bu konuda İngiltere ve Rusya kaynak açısından önemli bir konuma sahiptir. Bundan dolayı bu kaynaklar hakkında saha çalışması yapmak için de İngiltere'ye ve Rusya'ya gidilmesi gerekmektedir. Adı geçen kaynaklar üzerinde çalışıldığı takdirde önemli bir ilmî boşluk doldurulmuş olacaktır.

BİBLİYOGRAFYA

ABDİ EFENDİ, *Abdi Tarihi*, haz. Faik Reşit Unat, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1943.

ABU'L-HASAN KAZVİNİ, *Favaidü's-safevîyye (Tarih-i Selatin ve Umara-yı Safevî Pes ez Sukut-ı Devlet-i Safevîyye)*, haz. Meryem Mir Ahmedi, Tehran, Müessese-i Mutalaat ve Tahkikat-i Ferhengi, 1367 h.ş.

ARUNOVA, M. R. - EŞREFYAN, K. Z., *Nadir Şah-ı Afşar*, çev. Nergize Turaeva, İstanbul, Selenge Yayınları, 2015.

⁵² Çetin - Dilek, *a.g.e.*, s. 66.

ATEŞ, Abdurrahman, *Avşarlı Nadir Şah ve Döneminde Osmanlı-İran Mücadeleleri*, SDÜ SBE, Basılmamış Doktora Tezi, Isparta, 2001.

BUDAK, Adnan, *Mustafa Nazif Efendi'nin İran Elçiliği*, KTÜ SBE, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon, 1999.

ÇETİN Altan - DİLEK Kaan, *Safevî Dönemi İran Tarihi Safevî Tarihinin Kaynakları*, Ankara, İraniyat Yayınları, 2017.

ETHE, E., *Catalogue of Persian Mss. in the Library of India Office*, Oxford, 1903.

İZZİ SÜLEYMAN EFENDİ, *İzzi Tarihi*, haz. Ziya Yilmazer, İstanbul, Türkiye Yazma Eserler Kurumu, 2019.

JAMES BAILLIE FRASER, *History of Nadir Shah*, London, 1742.

JAVANSHIR, Babak, *İran'daki Türk Boyları ve Boy Mensubu Kişiler (Safevî Dönemi - I. Şah Tahmasb Hâkimiyetinin Sonuna Kadar / 1576)*, MSGSÜ SBE, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2007.

JEAN OTTER, Sefername-i Jean Otter, *Asr-ı Nadir Şah*, çev. Ali İkbali, Saziman-ı İntişarat-ı Cavidan, Tehran, 1363 h.ş.

JONAS HANWAY, *An Historical Account of the British Trade Over the Caspian Sea*, C. IV, London, 1753.

KARADENİZ, Yılmaz, *İran Tarihi*, İstanbul, Selenge Yayınları, 2012.

KOCA RÂGİB MEHMED PAŞA, Tahkik ve Tevfik, haz. Ahmet Zeki İzgöer, İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2003.

MİRZA MEHDİ HAN ESTERABADÎ, *Târih-i Cihanguşâ-i Nâdirî*, haz. Mitra Mehrabadî, Tehran, Donya-i Ketab, 1390 h.ş.

MUHAMMAD ALİ HAZİN, *The Life Of Sheikh Mohammed Ali Hazin*, haz. Francis Cunningham Belfour, London, 1831.

MUHAMMED HALİL MARAŞÎ-i SAFEVÎ; *Mecma'ü't-Tevarih*, haz. Abbas İkbali Aştıyani, Tehran, Kitabhane-i Senayî u Kitabhane-i Tehurî, 1362 h.ş.

MUHAMMED HAŞİM ASAF, *Rüstemü't Tevârih*, haz. Muhammed Meşîrî, Tehran, Çaphane-i Sepehr, 1352 h.ş.

MUHAMMED KAZİM MERVÎ, *Âlem Âra-i Nâdirî*, C. I-II-III, haz. Muhammed Emin Riyahî, Tehran, İntişârât-i Zevâr, 1364 h.ş.

MUHAMMED MUHSİN MÜSTEVFÎ, *Zübdetü't Tevârih*, haz. Behrûz Gûderzî, Tehran, İntişârât-i Dâneşgâh-i Tehran, 1375 h.ş.

ÖZER, Alaettin, *Vekay'ınâme-i Nadir Şah Der-Mezahib-i Şi'yye-i Ca'feriyye*, İÜ SBE, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1990.

PADRÎ BAZEN, *Nameha-i Tabib-i Nadir Şah*, çev. Ali Asğar Hariri, Tehran, Encümen-i Asar-i Millî, 1340 h.ş.

SHAHED, Babak, *Dürre-i Nadirî'ye Göre Nadir Şah ve Dönemi Tercüme ve Değerlendirme*, Ankara Üniversitesi SBE, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2016.

SIRRI EFENDİ, *Risâletü't-Târih-i Nâdir Şâh*, haz. Mehmet Yaşar Ertuş, İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2012.

ŞEM'DANİ ZADE FINDIKLILI SÜLEYMANİ EFENDİ, *Mür'it Tevârih*, haz. M. Münir Aktepe, İstanbul, İÜ Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1976.

TANBURÎ ARUTİN, *Tahmas Kulu Han'ın Tevârihi*, haz. Esat Uras, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1942.

VAK'ANÜVİS SUBHÎ MEHMED EFENDİ, *Subhi Tarihi - Sami ve Şakir Tarihleri ile Birlikte (İnceleme ve Karşılatırmalı Metin)*, haz. Mesut Aydınmer, İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2008.

OSMANLI-HİNDİSTAN TİCARİ İLİŞKİLERİ (1750-1857) *

Berna Korucu Üçüncü*

Öz: Osmanlı Devleti ile Hindistan'daki Müslüman devletler arasında kurulan ilk diplomatik ilişkilerin tarihi XV. yüzyıla kadar gitmektedir. Kurulan bu münasebetlerle birlikte iki ülke arasında ticaret de gelişme göstermiştir. Eskiden beri devam eden doğu-batı ticareti Osmanlı Devleti'nin doğu ticaret yollarına hâkim olmasıyla devam etmiştir. XVIII. yüzyılın ortalarından itibaren Hindistan'daki siyasî karmaşa ve Avrupalı devletlerin etkinlikleri iki ülke arasında diğer devletlerle olduğu gibi ticarî anlaşmaların yapılmasına müsaade etmemiştir. Bununla birlikte Osmanlı Devleti, Hindistan ile ticarî ilişkilerin yoğunluğu sebebiyle şehbenderler tayin etmiştir. Osmanlı topraklarına Hindistan'dan pek çok ürün ithal edilirken, buraya sınırlı da olsa bazı ürünler ihraç edilmiştir. Bu çalışmada XVIII. yüzyılın ortalarından XIX. yüzyılın ortalarına kadar devam eden Osmanlı-Hind ticarî ilişkileri, ticareti oluşturan mallar ve gümrükler ile tüccarlar üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Hindistan, Ticaret, Gümrük.

COMMERCIAL RELATIONS BETWEEN OTTOMAN STATE AND INDIA (1750-1857)

Abstract: The Ottoman Empire and the Muslim nations of India first established diplomatic contacts in the fifteenth century. Trade between the two countries has also improved as a result of these improved connections. With the Ottoman Empire's dominance of the eastern trade routes, east-west trade, which had been going on for a long time, persisted. Since the middle of the eighteenth century, India's political turbulence and European powers' activity

---

* Bu makale Osmanlı-Hindistan İlişkileri (1750-1857) isimli doktora tezinin ticarî ilişkiler bölümünün derlenmesi ve yeniden gözden geçirilmesi ile oluşturulmuştur. Bkz. Berna Korucu Üçüncü, "Osmanlı-Hindistan İlişkileri (1750-1857)", *İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Malatya 2020.

* Dr., e-posta: bernaburcukorucu@gmail.com.

have made it impossible to conclude commercial agreements between the two countries, as they have with other countries. In addition, due to the importance of trade links with India, the Ottoman Empire appointed consuls. While many things were imported from India into Ottoman territory, some were also exported, although in small quantities. The research will look at Ottoman-Indian trade interactions, the items and customs that make up the commerce, and the merchants.

Keywords: Ottoman State, India, Commerce, Custom.

GİRİŞ

Osmanlı Devleti ile Hindistan'daki Müslüman devletler arasındaki ticaret XV. yüzyıla kadar uzanmaktadır. İki coğrafya arasındaki ticaret gerçekte kadim Doğu-Batı ticaretinin bir parçasıdır. XVI. yüzyılda Aden ve Yemen hâkimiyeti ile Osmanlı sınırlarını Hint Okyanusu'na ulaştırdığında bu ticaretin geliştirilmesi için büyük çaba sarf edilmiş ve bu ticaret güzergâhına önem verilmiştir. Ticaret yolunun korunması ve ticarettten elde edilen gelirlerin azalmaması için Osmanlı Devleti'nin her türlü tedbiri aldığı bilinen bir husustur.¹ Ancak gerek Osmanlı Devleti'nin Hicaz ve Basra Körfezi çevresindeki sınırlı otoritesi, gerekse XVIII. yüzyılın son çeyreğinden itibaren İngiltere'nin Hindistan'a yerleşmesi ve diğer Avrupalı devletlerin bu ticarettten pay alma çabaları iki ülke arasındaki ticareti pek çok faktöre bağlamıştır. Bununla birlikte Hindistan ticareti, Osmanlı Devleti için çok önemlidir. Çünkü Hicaz'a her yıl dünyanın dört bir yanından Müslümanlar gelmekte, Hicaz'ın iâşesi de Mısır ile birlikte her yıl "*mevsim-i Hind*"de Hindistan'ın Bombay, Surat ve Kalküta limanlarından Hint ürünleriyle dolu gemilerle sağlanmaktaydı. Bu gemilerin bıraktığı gümrük yine Hicaz için önemli bir gelir kalemiydi.² Ayrıca pek çok tacir burada bir araya gelmekte ve Hint malları buradan diğer Osmanlı şehirlerine dağılmaktaydı. Bu sebeple Osmanlı hâkimiyetindeki Hicaz, önemli bir ticarî merkez haline gelmişti.³

---

¹ Ö. Lütfi Barkan, "Şark Ticaret Yolları Hakkında Notlar", *İÜ İktisad Fakültesi Mecmuası*, I/4. (1940), s. 454-455; Özellikle XVI ve XVII. yüzyıllardaki Safevîler ile olan mücadele, siyasî olmaktan çok ticaret yollarının güvenliğini teminat altına almak için yapılmıştı. Halil İnalcık, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti Üzerine Bir Tedkik Münasebetiyle", *Belleten*, XV/60, Ekim 1951, s. 666vd.

² Cidde gümrük gelirlerinde Hindistan ticaretinin önemi için bkz. İ. H. Uzunçarşılı, "Elfevaid-ül Muadde Li Nizam-i Hükümet-i Bender-i Cidde", *Belleten*, 101 (Ocak 1962).

³ Suraiya Faroqhi, *Hacılar ve Sultanlar (1517-1638)*, İstanbul 1995, s. 175vd.

Osmanlı-Hint ticaretinin iki yönü vardır. Birincisi Hint mallarının Osmanlı topraklarında oldukça revaç görmesi ve en büyük alıcısının Osmanlı Devleti olmasıdır. Ticaretin ikinci yönü ise transit ticaretteki önemidir. Kadim Doğu-Batı ticaretinde İskenderiye, İskenderun gibi Osmanlı limanları antrepo⁴ olarak kullanılmaktaydı. Hint mallarının Batı'ya aktarımında bu limanlar önem arz etmekte ve buralardan gümrük gelirleri elde edilmekteydi.

Osmanlı Devleti'nin Hindistan ile yaptığı ticaret konusunda, ticaretin pek çok farklı etkene bağlı olmasından dolayı yeterli çalışma bulunmamaktadır. Coğrafi uzaklık, 1707'de Alemgir'in ölmesiyle Babürlülerin güçten düşmesi üzerine Hindistan'da ortaya çıkan siyasî karmaşa, ticaret güzergâhında pek çok devletin faaliyet göstermesi gibi sebepler bu konuda çalışmaların oldukça sınırlı kalmasına sebep olmuştur. Öte yandan XVIII. yüzyılın ortalarından XIX. yüzyılın ortalarına kadar geçen süreç, hem Osmanlı Devleti'nin hem de Hindistan'daki Müslüman devletlerin Batı sanayisine karşı direnç gösterdikleri, literatürde "*savunma yüzyılı*"⁵ olarak geçen bir döneme tekabül etmektedir. Bu süreçte bu iki ülkenin aralarındaki ticarî ilişki de araştırılmaya değer bir konudur. Bu çalışmanın amacı, Osmanlı Devleti ile Hindistan'ın Surat, Bombay ve Bengal gibi çoğunlukla İngiliz hakimiyetinde olan limanları arasında gerçekleşen ticarî ilişkiler bütün yönleriyle, Osmanlı arşiv kayıtları, seyahatnameler ve yabancı literatürde yer alan verilerle ortaya çıkarmaktır.

1. OSMANLI-HİNDİSTAN TİCARET GÜZERGÂHI VE TİCARETİ OLUŞTURAN MALLAR

Tarihsel süreçte Anadolu ile Hindistan arasındaki ticaret farklı yollardan işlemekteydi. Birincisi Anadolu ve İran üzerinden işleyen kuzey yolu; ikincisi Kızıldeniz ile Basra Körfezi üzerinden Hindistan'a ulaşan güney yoluydu.⁶ XVI. yüzyıldan itibaren Basra Körfezi ve Kızıldeniz üzerinden işleyen yolun giderek önemi artmıştır.⁷ Güneydoğu Asya'daki Malaka Boğazı'ndan Hindistan'a, Malabar sahillerindeki limanlardan Basra Körfezi'ne gelen ticaret

⁴ Antrepo, gümrüklere gelen ticarî eşyanın konulduğu, korunduğu yerdir. <https://sozluk.gov.tr> (Erişim Tarihi, 05.05.2021).

⁵ Halil İnalcık, "Osmanlı Pamuk Pazarı, Hindistan ve İngiltere: Pamuk Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü", *ODTÜ Gelişim Dergisi*, Türkiye İktisad Tarihi Üzerine Araştırmalar II, 1979-1980, s. 1-65.

⁶ Robert Mantran, "XVI. ve XVII. yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu ve Asya Ticareti", çev. Z. Arkan, *Belleten*, LI/201, (1988), s. 1438; Albert Howe Lybyer, "Osmanlılar ve Doğu Ticaret Yolları", çev. N. Ülker, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, S. 3 (1987), s. 142.

⁷ Mehmed Süüdi Efendi, *Tarih-i Hindi Garbî veya Hadis-i Nev*, İstanbul 1999, s. 79vd.

yolu, Dicle, Fırat nehirleri ve kervanlar vasıtasıyla Suriye limanlarına ulaşmaktaydı. Diğer yol ise Kızıldeniz yolu ile Süveyş, oradan da karayolu ile İskenderiye'ye gitmekteydi. İskenderiye ile Anadolu sahilinde bulunan İskenderun arasındaki Akdeniz limanları bu ticaretin en önemli noktalarıydı.⁸ Osmanlı-Hint ticaretinde XVI. yüzyılın ikinci yarısında itibaren bu denizden işleyen ticaret yolu daha sıklıkla kullanılmıştır. Ayrıca Osmanlı tüccarları ticarî faaliyetlerini yürütürken gittikleri yerlere göre çok çeşitli yol güzergâhları izlemişlerdir. XVIII. ve XIX. yüzyılda Kızıldeniz ve Basra yolunun tüccarlar tarafından daha çok kullanıldığı görülmektedir.⁹ Basra Körfezi yolu, XVIII. yüzyılın son çeyreğinde Sanayi Devrimi, Amerika'nın bağımsızlığını ilan etmesi ve İngilizlerin Hindistan'a kesin olarak yerleşmeleri sonucunda önem kazandı. Sanayi devrimi sonucu İngilizler, fabrikaların ihtiyacı olan bol hammaddeyi, ortaya çıkan yoğun ticarî eşyayı en çabuk ve en hızlı biçimde nakletmek için arayışlara başladı.¹⁰ Bu durum İngilizlerin Amerika'dan aldığı maddelerin kaybını başka yerlerden telafi etmek ve yeni kaynaklar aramak için Hindis-

⁸ Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti Habeş Eyaleti*, TTK Yay., Ankara 1996, s. 2-4.

⁹ Uzun süre Kızıldeniz'i Batılı devletlerin gemilerine kapalı tutan Osmanlı Devleti, güvenlik eksikliğinden dolayı azalan gümrük gelirleri sebebiyle bir süre sonra yabancı ticaret gemilerine izin vermiştir. Süveyş'te 1817'ye kadar hiçbir Avrupalı temsilci bulunmazken, bu tarihten sonra Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa ile İngiltere arasında yapılan bir antlaşmaya göre İngilizler burada ticarethane açmışlardı. Bu şekilde Hindistan ile Mısır arasındaki iletişim sağlanarak, Bombay'dan Süveyş'e gemiler gelmeye başlamıştır. Mayıs 1817'de Bombay'dan ilk kez doğrudan Süveyş'e küçük bir İngiliz ticaret filosu gelmişti. Bu antlaşma Hindistan ve Mısır arasında ticareti geliştirmek için ilk teşebbüstü. Mısır Paşası böylece bu ticareti aktif hale getirerek Cidde'den Mısır'ın ihtiyacı olan malların ithalatı engelleyebilecekti, John Lewis Burckhardt, *Travels in Syria and the Holy Land*, Haz. William Martin Leake, Londra 1822, s. 469. Baharatın Hollanda bandıralı gemilerle Ümit Burnu yolundan Avrupa'ya taşındığı dönemde önemini kaybeden bu güzergâh, daha sonra kahve ticaretiyle yeniden canlanmıştı. M. Niebuhr, *Travels Through Arabia, and other Countries in the East II*, çev. R. Heron, Edinburg 1792, s. 106.

¹⁰ Yusuf Oğuzoğlu, "Hint-Basra Mallarının Akdeniz Ticaretine Aktarımı: İskenderun ve Payas Limanları (XVI. ve XIX. Yüzyıllar)", *Türk Deniz Ticareti Tarihi (İzmir ve Doğu Akdeniz) Sempozyumu I*, İzmir 2009, s. 119; Ümit Burnu yoluyla Londra-Kalküta arası 150 gün, Süveyş yoluyla ise 63 gün sürmekteydi, Alfred C. Wood, *Levant Kumpanyası Tarihi*, çev. Çiğdem Erkal İpek, Doğu Batı Yay., Ankara 2013, s. 219; XVIII. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Batılı seyyahlar Avrupa'dan Hindistan'a en kolay ve en hızlı yolu bulmak için gözlemlerde bulunmuşlardır, James Capper, *Observations on The Passage to India, Through Egypt. Also By Vienna Through Constantinople To Aleppo*, London 1785, s. XXXVIII.

tan'a kesin olarak yerleşmesiyle birleşince Osmanlı topraklarının ve Basra Körfezi'nin önemi artmıştı.¹¹

Osmanlı-Hint ticareti tek bir merkezde toplanmayıp üç önemli Osmanlı şehrine ulaşmaktaydı. Osmanlı Devleti'nin Hindistan'dan ithalatında; Anadolu'da İstanbul, Suriye'de Halep, Mısır'da Kahire en önemli ithalat merkezleriydi. Hint malları İstanbul'a Diyarbakır, Halep'e Basra, Kahire'ye ise Cidde üzerinden Kızıldeniz yoluyla ulaşmaktaydı.¹²

Hindistan, tarım ürünleri, ham madde ve mamul mallar dâhil her şeyin ticaretinin yapıldığı bir ülkedir. Surat, Bengal, Gücerat, Kalküta, Seylan ve Madras önemli ticarî şehirlerdir.¹³ XVIII. yüzyılın ortasında tekstil endüstrisinin Malabar kıyıları hariç, Hindistan'daki tüm bölgelere yayılmış bir endüstri dalı olduğu bilinmektedir.¹⁴ Babürlüler zamanında Hindistan önemli bir sanayi ülkesiydi. Pamuk sanayii ise Hindistan'da en önemli ve gelişmiş sanayi idi.¹⁵ Bu sebeple Osmanlı Devleti'nin Hindistan'dan ithal ettiği ürünlerin başında tekstil ürünleri gelmektedir. Osmanlı tüccarları genel olarak Bengal, Surat, Madras ve Keşmir'den tekstil ürünleri ağırlıklı mallar getirirdi. Bengal'den pamuklu bez, Surat'tan ipekli kumaşlar, Madras'tan türlü kumaşlar ve Keşmir'den şal ve ince yünlü kumaşlar satın alınmaktaydı.¹⁶ Hint malları Osmanlı

¹¹ Şerife Yorulmaz, "Levant Şirketi'nden İzmir'e: İngiliz Tüccar Kolonisi", Türk Deniz Ticareti Tarihi Sempozyumu I, (İzmir ve Doğu Akdeniz), İzmir 2009, s. 260. Basra Körfezi ticareti için Fırat Nehir taşımacılığı büyük önem taşımaktaydı. 1700'lerin sonundan itibaren İngiltere Hindistan'a kısa yoldan ulaşabilmek için Irak'a hayat veren bu nehirleri yeni bir yol olarak görmüştü. Ancak 1830 yılına kadar bu güzergâhla ilgili herhangi bir teşebbüste bulunulmadı. Bu tarihten sonra ise nakliyatın potansiyelinden yararlanmak için bir takım projeler tasarladılar. Cengiz Orhonlu-Turgut Işıksal, "Osmanlı Devrinde Nehir Nakliyatı Hakkında Araştırmalar: Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat", *İÜEF Tarih Dergisi*, s. 17-18, İstanbul 1963, s. 100vd.; James Felix Jones, *Journal of a Steam-Trip to The North of Baghdad*, ? (Tarihsiz), s. 364.

¹² Serap Yılmaz, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğu ile Ekonomik ilişkileri: XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı-Hint Ticareti İle İlgili Bir Araştırma Fransız Arşivlerinden I", *Belle-ten*, LVI, 215, 1992, s. 40.

¹³ M. Niebuhr, *Travels Through Arabia*, II, s. 417. İ. H. Uzunçarşılı, "Bender-i Cidde", s. 160; Avrupalı şirketler buraya gelmeden önce Asya ve Avrupa arasındaki ticaret çoğunlukla Bengal ile bağlantısı olan Arap, İran ve Türk tacirlerin elindeydi, Muhammad Mohar Ali, *History of The Muslim of Bengal*, I/B, Riyad 1985, s. 966.

¹⁴ S. Yılmaz, "Osmanlı-Hint", s. 46; S. M. Ikram, *Muslim Rule in India and Pakistan (711-1858 A. C.)*, Lahor 1997, s. 497.

¹⁵ Yusuf Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi II, Gürkanlı Devletinin Büyüklük Devri 1526-1737*, TTK Yay., Ankara 1987, s. 542.

¹⁶ S. Yılmaz, "Hint Ticareti", s. 44vd.

Devleti'ne Osmanlı tüccarlarından başka Avrupalı devletlerin gemileri aracılığıyla da taşınmaktaydı. 1768'lerde Basra'da etkin halde olan İngilizler, her yıl Bengal, Madras, Bombay veya Surat'tan kalkan 5-6 İngiliz gemisiyle çuha, Bengal ürünü beyaz bez, ipekli ve pamuklu kumaş vb. malları Basra'ya getirmişlerdi.¹⁷

XVIII. yüzyılda Hindistan'ın Surat ve Bengal limanlarından yüklenen İngiliz ticaret gemileri Cidde'ye gelmekteydi. Surat Limanı'ndan kalkan gemiler genellikle "*mal-i Şakir-i Ahmedâbâd*" denilen Ahmedâbâd ürünleri olan beldar, kutnu, desdar, bruc getirmekteydiler. Bengal'den ise Fransız, İngiliz ve Felemenk gemileriyle pamuklu bez, tülbend türünden ürünler getirilmekteydi.¹⁸

Yerli pazarlardaki Hint pamuklu ürünleri ise tülbendler, basmalar ve pamuk ipliği idi. Hint pamuklularının fiyatları ucuz olduğundan, XVII. yüzyılda Osmanlı dokumaları Hint pamuklularının rekabeti altındaydı.¹⁹ Bununla birlikte Osmanlı Devleti XVII. ve XVIII. yüzyılda pamuklu sanayide büyük bir iç pazara sahip olduğundan Hint pamukluları karşısında yerli sanayi fazla etkilenmedi. Hindistan'dan tekstil ithalatı devam etmekle beraber Osmanlı Devleti'nde bu kumaşların tam olarak benzerleri de yapılmaya başlandı.²⁰ Hint kumaşlarına benzeyen Osmanlı pamuk-ipek karışımı kumaşları, kutnu veya

¹⁷ S. Yılmaz, "Hint Ticareti", s. 34vd.

¹⁸ İ. H. Uzunçarşılı, "Bender-i Cidde", s. 154; Hint şalları ile ince lüks Hint pamukluları (tülbend ve bogasi) Osmanlı'ya ithal edilen dokumalardı. Edirne gümrük kayıtlarında ismine sıkça rastlanan bu dokumalardan olan tülbendin, 1785'de 160 top, 1798'de 334 top olmak üzere, zimmi tüccar tarafından ithal edildiği anlaşılmaktadır. Hindistan'ın Masulipatam ve Bihar gibi çeşitli tülbendleri İstanbul'da alıcı buluyordu. Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı'nın Sosyo-Kültürel Yapısı ve İktisâdi Yapısı*, TTK, Ankara 2018, s. 22. XVIII. yüzyılın ortalarında İstanbul'da olduğu gibi Kefe'de de ince pamuklularda (tülbent ve çember) Hint malları hâkimdi. Reyhan Şahin, "Edirne Gümrüklerine Göre XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Edirne'de Ticari Hayat", *Trakya Üniversitesi (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)*, Edirne 2006, s. 45. 1803 Ocak ayında gümrükten 536,5 top Avusturya menşe'li tülbente mukabil, 10 top Hint tülbendi ithal edilmişti. Avusturya menşe'li tülbent hacmi zamanla azalmakla beraber, Hint menşe'li olanı Edirne piyasasından tamamen çekilmiştir. Güler Kıvrak, "XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Edirne Gümrüğü", *İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)*, İstanbul 1989, s. 191.

¹⁹ Hintli basma üreticileri, Osmanlı'da bu ürünlere görülen rağbet sebebiyle kumaşlarında "Türk" motifleri kullandılar, Suraiya Faroqi, "Giriş", *Türkiye Tarihi 1603-1839 Geç Osmanlı İmparatorluğu*, III, çev. Fethi Aytuna, edt. Suraiya Faroqi, İstanbul 2011, s. 21.

²⁰ H. İnalçık, "Pamuk", s. 15.

Bursa sateni, Kermesud (Germesud) ve bur'dur.²¹ Ayrıca Bağdat tarafında Hind kumaşlarına benzer ve daha ucuz olan Akmeşe kumaşı imali yapılmaktaydı.²²

XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren bazı Hint ve Osmanlı kumaşları Avrupa pazarlarında yoğun ilgi görmeye başlamıştı. Bu sebeple Avrupalı devletler kendi yerli sanayilerini korumak üzere Hindistan ve Osmanlı'ya, üretilen kumaşların yakından tanınması ve ülkelerinde benzerlerinin yapılması için ajanlar göndermişlerdi.²³ Ayrıca 1750'lere kadar yerli sanayilerini korumak adına Osmanlı ve Hint kumaşlarının ülkeye girişini yasaklamışlardı. Ancak bu yasak talebi daha da arttırmış, o sebeple yerli sanayi, Hint kumaşlarını taklit etmeye çalışmıştı.²⁴ Hint pamuklu kumaşlarının rağbet gördüğü Hollanda, İngiltere ve Fransa gibi Avrupalı devletler, çareyi pamuklu tekstil üretimini güçlendirmek ve desteklemekte görmüşlerdir. Ancak pamuklu kumaş dokumacılığı alanında geniş pazarlara cevap verebilmek için seri üretime geçen ilk fabrikayı yarım asır sonra İngiltere kurmuştur. Bununla birlikte Avrupa'nın fabrika çıkışlı tekstil ürünlerinin, Osmanlı pazarlarından yerli ürünleri, Hint ve İran ürünlerini bir çırpıda kaldırıp atması mümkün değildi. Bu gelişim için 50 yıl zaman verildiğinde 1750-1850 arası dönem, doğu tekstil sanayilerinin "*savunma yüzyılı*" olarak değerlendirilmiştir.²⁵

Sanayi devrimi ve Avrupa fabrikalarında üretilen mamullerin dış pazarda yayılmaya başlamasıyla birlikte Osmanlı ve Hint sanayisinde bir çöküş gözlemlenmeye başlanmıştır. Hindistan'da meydana gelen benzer olumsuz gelişmeler, Osmanlı sanayisinde de ortaya çıkmıştır. Özellikle Osmanlı sanayisinin temelini oluşturan pamuklu üretim, yabancı ürünlerin altında ezilmeye mahkûm olmuştur. 1820'lere kadar pamuklu ürünlerin ithali görülmezken, bu tarihten sonra pamuklu ürün ithalatında büyük bir artış olmuş ve Osmanlı pamuk dokumacılığına ağır bir darbe vurulmuştur. Osmanlı sanayisini olum-

²¹ Serap Yılmaz, "XVIII. Yüzyıl Tekstil Dünyasından: Hindistan Osmanlı İmparatorluğu'nun Pamuk-İpek Karışımı Kumaşları Fransız Arşivlerinden II", *Bellekten*, LVI, 215, 1992, s. 788; Kutnu veya Bursa sateni, pamuklu dokumalara verilen isimdir. Kermesud (Germesud, Kermesut), bir nevi ipekli kumaşın adıdır; Halep'te dokunurdu. Mine Esiner Özen, "Türkçede Kumaş Adları", *Tarih Dergisi*, XXXIII (1981-1982), s. 321, 324. Bur kumaşında, ipek pamuğa hakimdir. Çeşitleri olan bu kumaş, Şam ve Halep başta olmak üzere Suriye'de dokunmaktadır. S. Yılmaz, "Tekstil II", s. 791.

²² BOA, A.İMKT. MVL. 73/25, 5 Şevval 1271.

²³ S. Yılmaz, "Tekstil II", s. 776.

²⁴ S. Yılmaz, "Tekstil II", s. 784.

²⁵ S. Yılmaz, "Tekstil II", s. 795.

suz etkileyen bir diğer gelişme de yapılan ticaret anlaşmalarıdır. Bunlardan en önemlisi ise 1838 İngiltere ile yapılan Balta Limanı Anlaşması'dır.²⁶

Osmanlı Devleti'nin Hindistan'dan başlıca ithal ettiği ürünlerden biri de çivittir. Çivit, XVII. yüzyılın başlarında Hindistan'ın en önemli ihracat maddeleri arasındadır. Mensucat (dokuma) sanayisi için gerekli olan çivit, tarihi çok eskilere dayanan önemli bir bitkisel kumaş boyasıdır.²⁷ XIX. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı Devleti, Hindistan'dan çivit ithalatını azaltmak için Bağdat Eyaleti'nde ziraatını yapmak istemiştir.²⁸ Daha önce Osmanlı Devleti, Hint kumaşı ithalatını da azaltmak için Hint kumaşına benzer kumaşlar üretimine geçmiştir. Bunun için Bağdat'ta dokuma tezgâhları kurulmuş ve akmeşe kumaşı üretilmeye başlanmıştır. Bu kumaş için gerekli olan çivit boyasının da Bağdat'ta yetiştirilmesine karar verilmiştir.²⁹ Bu sebeple merkezden Bağdat'a üretilecek çivit ziraatı için gerekli olan işçi gönderilmiştir.³⁰ Ayrıca Bağdat Valiliği, çivit boyasını imal etmek üzere Mısır'dan birkaç ustanın gönderilmesini merkezden istemiş³¹, ancak Mısır Valisi en iyi çivit boyasının Hindistan'da üretildiğini, çivit boyası üretimi için Mısır'dan değil de Hindistan'dan uzman getirilmesi gerektiğini Bağdat Valisi'ne bildirmiştir.³²

Hindistan ile Osmanlı Devleti arasında oldukça önemli sayılabilecek bir baharat ticareti mevcuttu. Hintli tüccarlar tarafından Basra Körfezi'ne getirilen baharat buradan Bağdat'a nakledilmekteydi. Malabar limanları Çin'den, Basra Körfezi'nden ya da Kızıldeniz'den gelen gemilerin karşılaştıkları bir limandı. Hindistan'ın büyük miktardaki karabiber mahsulü, Malabar'dan gemilere yüklenerek her yöne gönderilirdi. Hint malı ürünlerle (inci, baharat) yüklü gemiler Arap tacirler tarafından Basra Körfezi'ndeki Hürmüz Limanı'na getirilmekte, buradan da Bağdat ve Anadolu'ya gönderilmekteydi. Bu tarihlerde

²⁶ M. Kütükoğlu, *Balta Limanı'na Giden Yol Osmanlı-İngiliz İktisâdi Münâsebetleri (1580-1850)*, Ankara 2013, s. 269.

²⁷ Çivit otu, 40 ila 90 cm kadar boy alabilen, iki yıllık, parlak sarı renk çiçekli ve otsu bir bitkidir. Mavi renkli boyar madde, bitkinin yapraklarının fermantasyonu ile elde edilir. Ortaçağ'da Fransa ve Almanya'da çivit otunun tarımı yaygın olarak yapılmaktaydı. Ancak 1498'de Avrupalıların Hindistan'a gelmeleriyle birlikte burada çivit üretimine başlanışlar ve bu maddeyi Avrupa'ya gemilerle taşımışlardır. Hindistan'dan çivitin daha ucuza geldiği için Avrupa'da tarımı azalmıştır, Recep Karadağ, *Doğal Boyamacılık*, Ankara 2007, s. 40.

²⁸ BOA, A.}AMD, 21/75, 20 Zilhicce 1266.

²⁹ BOA, A.}MKT. MVL. 73/25, 5 Şevval 1271.

³⁰ BOA, A.}MKT. MHM. 64/88, 7 Cemaziyevvel 1271; BOA, A.}MKT. MVL. 73/25, 5 Şevval 1271.

³¹ BOA, İ. MVL. 332/14224, 27 Şaban 1271.

³² BOA, A.}MKT. MVL. 81/5, 3 Zilhicce 1272.

Avrupalı tacirlerin bu ticarete bir etkileşimleri yoktu.³³ Portekizlilerin Ümit Burnu yoluyla Hindistan'a ulaşmasıyla birlikte tarihî baharat yolu değişikliğe uğramış, sonraki süreçte Avrupa'daki bazı gelişmelerle birlikte baharat yolu giderek önemini kaybetmişti. Ancak baharat Avrupa'da önemini kaybetse de güney ve doğu Akdeniz pazarlarında her zaman olduğu gibi güçlü, ticareti hala canlıydı.³⁴ XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde baharat Hindistan'dan Basra'ya gelmekte Bağdat üzerinden Suriye ve Anadolu'ya ulaşmaktaydı.³⁵ XVIII. yüzyılın sonunda İstanbul çarşıları, özellikle de Mısır Çarşısı Hindistan'dan getirilen baharatın satıldığı önemli pazarlardandı.³⁶ Hindistan'dan gelen baharattan saray mutfaklarına alınanların bedelleri Mısır irsaliyesinden ödenmekteydi.³⁷ Baharatların ilaçların yapımında ve hastalıkları önlemede kullanıldığı bilinmektedir.³⁸ XVIII. yüzyılda Osmanlı Devleti Hindistan'dan çeşitli ilaç ve ecza maddeleriyle koku ithal etmekteydi.³⁹ Padişah için her sene Kahire'den "*ecza-i hindiye*" tedarik edilmekte ve İstanbul'a gönderilmekteydi.⁴⁰

Osmanlı Devleti, Hindistan'dan güherçile ithalatında bulunmuştur. Bu ithalat İngiliz Doğu Hindistan Şirketi⁴¹ ile yapılmıştır. 1796 yılında Bağdat ve

³³ Paul Freedman, *Doğu'nun Armağanı Baharatın Yolculuğu*, çev. İmge Tan, İstanbul 2008, s. 137.

³⁴ Bunda Akdeniz'in yerel baharat türlerinin büyük payı vardır, Andrew Dalby, *Tehlikeli Tatlar Tarih Boyunca Baharat*, çev. N. Pişkin, Kitap Yayınevi, İstanbul 2004, s. 205.

³⁵ S. Yılmaz, "Hint Ticareti", s. 34-35.

³⁶ P. Ğ. İnciciyan, *XVIII. Asırda İstanbul*, Haz. Hrand D. Andreasyan, İstanbul 1956, s. 26; M. Heilbronn, "Eski Mısır Çarşısı Hakkında", *Türk Eczacıları Birliği Mecmuası*, Ağustos 1959, II/3, s. 11; İstanbul'da Bizans döneminde baharat pazarı vardı. X. yüzyılda bu baharat pazarıyla ve başka ticarî işlerle ilgili yönetmelikler vardı. Mısır'dan İstanbul'a düzenli olarak "misk, baharat ve şeker" gönderilirdi, Andrew Dalby, *Tehlikeli Tatlar*, s. 203-4; Misk otu (amber çiçeği) Cidde'ye Hint ya da İranlı hacılar tarafından getirilir, John Lewis Burckhardt, *Travels in Arabia II*, London 1829, s. 64; Türkçeye tercümesi için bkz. John Lewis Burckhardt, *Arabistan Seyahatleri (Temmuz 1814-Haziran 1815)-Hicaz Topraklarında Batılı Bir Seyahat Güzlemleri*, çev. Yusuf Yazar, İstanbul 2019.

³⁷ M. S. Kütükoğlu, *İktisadi Yapı*, s. 208. Hindistan'dan ithal edilen baharat çeşitleri arasında ithalatı en fazla yapılan biberdir. Ocak 1803'de Edirne gümrüğüne gelen 247,5 kıyye biberden, 20 kıyyesi kırmızıbiberdir. Ocak 1822'de 5, aynı yılın Temmuz ayında 200, Ekim ayında 100 kıyye biber ithal edilmiştir. 1828'de gümrüğe hiç getirilmeyen bu maddenin ithaline 1836, 1837 yıllarının muhtelif aylarında az miktarda da olsa devam edilmektedir. G. Kıvrak, "Edirne Gümrüğü", s. 191.

³⁸ P. Freedman, *Baharat*, s. 66vd.

³⁹ Numan Elibol, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti", *Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)*, Ankara 1996, s. 91.

⁴⁰ BOA, C.. SM.. 36/1815, 25 Zilkade 1217.

⁴¹ İngiliz Doğu Hindistan Şirketi, 31 Aralık 1600'de Portekiz ve İspanya'nın tekelinde bulunan Uzakdoğu ve Hindistan baharat ticaretinden pay almak isteyen İngiliz tüccarlar tarafından

Basra kalelerinde cephaneye için barut ihtiyacı doğmuştu. 200 kantar baruta ihtiyaç duyulduğundan Bağdat Valisi ile de temasa geçilmiştir. Barutun İngiltere'den getirilmesinin mali açıdan külfetli olacağı düşünüldüğünden, İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'nden alınması uygun görülmüş ve bunun için Basra'da bulunan İngiltere konsolosuna başvurulmuştur. Kumpanyadan barut sağlanması için ilk etapta 10.000 kuruluşluk bir kaynak sağlanmıştır. Bu paranın İstanbul'da bulunan İngiliz elçisi vasıtasıyla gerekli yerlere ulaştırılacağı bildirilmiştir.⁴²

Cidde-Hindistan arasındaki ulaşımı sağlayan gemiler, büyük olasılıkla 1760'lı yıllara kadar Surat, bu tarihten sonra da Bengal, Kalküta tersanelerinde yapılmış olabilecek Hint yapımı olanlardır. Hint meşesinden (tek ağacı) yapılan ve ömrü normal bir gemiden yaklaşık üç kat daha uzun olan (40 yıl garantili) bu gemiler, ticarî ve askerî amaçlar için Avrupalıların büyük ilgisini çekmiş, İngilizler, buharlı gemilerin zaferini ilan ettiği XIX. yüzyılın ortalarına kadar Asya denizlerinde yalnız Hint yapımı gemileri kullanmıştır.⁴³

XVIII. yüzyılın ilk çeyreğinde kahve, Hindistan'dan Basra'ya gelmekte, Bağdat üzerinden Suriye ve Anadolu'ya ulaşmaktaydı.⁴⁴ XIX. yüzyılın ilk yarısında Batı Hindistan kahvesinin, Suriye'de Yemen kahvesinin yarısından ucuz olduğu için satışının geç de olsa arttığı anlaşılmaktadır. Özellikle hac seyahat-

---

krallık beratıyla kurulmuştur. Azmi Özcan, "İngiliz Doğu Hindistan Şirketi", *DİA XXII*, İstanbul 2000, s. 294. XVIII. yüzyılın ortalarına geldiğinde İngiliz Doğu Hindistan Şirketi sadece doğuda değil bütün dünyadaki büyük merkantilist girişimlerden biriydi. Burton Stein, *Hindistan Tarihi*, çev. Müfit Günay, İnkılabı Kitabevi Yayınları, İstanbul 2015, s. 213.

⁴² Abdülkadir Erçin, "İngiliz Doğu Hindistan Kumpanyası ve Kumpanyanın Ticari Faaliyetleri", *Bartın Üniversitesi Çeşni-i Cihan: Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları E-Dergisi*, IV/2 (Kış 2017), s. 127-128. BOA, C. AS. 400/16521.

⁴³ XVIII. yüzyılın ortalarındaki Hint gemilerini Mehmed Emin Efendi şöyle tarif eder; "...gemileri 30-35 arşundur; zac ağacından yapılmıştır. Zac ağacı öyle bir ağaçtır ki çürümek bilmez ve kurt yemez ve yarılmaz ve su almaz ve gayet çok dayanur, yüz yıllık yüz on yıllık gemiler var. Zac ağacı siyah koz ağacına benzer... ve bir gemi otuz yıl oldukça altına bir kat tahta dahi mahlırlar...", İsmet Miroğlu, "Hindistan Hakkında XVIII. Yüzyılda Yazılmış Küçük Bir Eser", *İÜFEF Tarih Dergisi*, 34 (1983-84), İstanbul 1984, s. 546; S. Yılmaz, "Hint Ticareti", s. 43; İngilizler 1735'de Surat'taki tersanelerini Bombay'a taşıdıklarında buradaki gemi inşaatı için Hindistanlı gemi inşaatçıları kullandılar. Bombay'da 3 rıhtım inşa eden Hindistanlı Lavji Nasarvanji, 1735'den 1774 yılına kadar iki torunuyla hizmet etti. Bu aile 1885 yılına kadar resmi olarak denize dayanımlı hint ağacı odunundan gemiler inşa ettiler, S. M. Edwardes, "The Company's Marine", *The Cambridge History of India -The Indian Empire 1858-1918-*, VI, ed. H. H. Dodwell, London 1932, s. 145vd.

⁴⁴ S. Yılmaz, "Hint Ticareti", s. 34-35.

lerinin düzenli yapıldığı zaman, yani Vehhâbî⁴⁵ tehlikesinin olmadığı zamanlar Suriye ticareti için kahve en önemli üründü.⁴⁶

Hindistan'dan ithal edilen bir diğer ürün şekerdir.⁴⁷ Ayrıca Bengal'den yine pirinç de ithal edilmektedir.⁴⁸ Cidde'de tüketilen pirincin büyük kısmı Hindistan'dan getirilmekteydi. Çünkü en iyi kalitede pirinç Gücerat ve Kutch'tan⁴⁹ ithal ediliyordu. Bu pirinçler Hicaz halkının yiyeceğinin esasını teşkil etmekteydi.⁵⁰ XVIII. yüzyılda Osmanlı Devleti, Hindistan'dan çeşitli mücevherat da ithal etmekteydi.⁵¹ Bunların başında inci gelmekteydi.⁵² Bağdat Vilayeti'nde Necef'te *dernecef* adı verilen Necef taşı, kasabanın etrafındaki kumluklarda bulunan çok nadir ve değerli bir taştır. Bu sebeple Hindistan'dan çeşitli taşlarla birlikte Necef taşı da ithal edilmektedir.⁵³

⁴⁵ Osmanlı Devleti'nin Basra ve Kızıldeniz ticaretini tehlikeye sokan en önemli faktör, XVIII. yüzyılın ortalarında ortaya çıkan ve zamanla güç kazanan Vehhâbî hareketidir. Vehhâbî hareketi Kur'an ve Sünnete katı bir bağlılık üzerine kurulan bir ideolojik meydan okumaydı. Muhammed b. Abdilvehhâb tarafından kuruldu. 1791'de Vehhâbîler, Mekke Şerifi Galib'in ordusunu yenilgiye uğratarak 1805-1806'da Medine ve Mekke'yi ele geçirdi. 1807'de hac kafilelerinin Haremeyn'e girmelerine mani olan Vehhâbîler, Batı Hint sahilleri ile Cidde ve Basra arasındaki ticareti de engellemişlerdi. Selda Güner, *Osmanlı Arabistanı'nda Kıyamı ve Tenkil Vehhâbî-Suudiler (1744-1819)*, İstanbul 2013, s. XIVvd. BOA, HAT. 94/3825, 25 Rebiülahir 1218/14 Ağustos 1803.

⁴⁶ J. L. Burckhardt, *Travels in Syria*, s. 167. 1854-1864 yılları arasında Diyarbakır'a Halep üzerinden 17.000 libre ağırlığında 727 sterlin değerinde Batı Hindistan'dan kahve ithal edilmiştir. Ayrıca Bağdat üzerinden 51.000 libre ağırlığında 2.325 sterlin değerinde Doğu Hindistan'dan kahve ithal edilmiştir. Emel Demir Görür, "İngiltere'nin Diyarbakır Konsolosu John George Taylor'un Diyarbakır Eyaleti'ne Dair İthalat-İhracat İstatistikleri ve Değerlendirmesi", *TAD*, C. 37, S. 64, 2018, s. 336.

⁴⁷ Andrew Dalby, *Tehlikeli Tatlar*, s. 33vd.

⁴⁸ İ. H. Uzunçarşılı, "Bender-i Cidde", s. 160; 1807'de Cidde'de bulunan Ali Bey Bengal'den pirinçle yüklü bir geminin geldiğini söyler. Pirinç ve diğer Hint ürünleriyle yüklü bu türde gemiler, yılda 4 ya da 5 kez gelmektedir, Ali Bey, *Travels of Ali Bey in Morocco, Tripoli, Cyprus, Egypt, Arabia, Syria an Turkey Between the Years 1803 and 1807*, II, Philadelphia 1816, s. 163.

⁴⁹ Gücerat'ta bir bölge.

⁵⁰ J. L. Burckhardt, *Arabistan*, s. 56-57.

⁵¹ N. Elibol, "Dış Ticaret", s. 91.

⁵² Tüccar terekeleri hacıların bu ticaretteki faaliyetleri hakkında bilgi verir. Bkz. Erdoğan Keleş, "Hayriye Tüccarı Elhac Mehmet Ağa'nın Terekesi", *Belgeler*, XXXII/36, 2011, s. 41; F. E. Peters, *The Hajj-The Muslim Pilgrimage to Mecca and The Holy Places*, New Jersey 1996, s. 182; XIX. yüzyılın ortalarında Batılı seyyah J. Benjamin de Basra Körfezi civarında güzel incilerin üretildiğini gözlemlemektedir, J. Joseph Benjamin, *Eight Years in Asia and Africa from 1846-1855*, Hanover 1859, s. 119.

⁵³ *Osmanlı Vilayeti Salnamelerinde Bağdat*, Ed. C. Eroğlu vd., Orsam, Ankara 2012, s. 117.

Hindistan'dan özellikle Arabistan yolu ile yapılan ithalatın XVIII. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin aleyhinde olduğu bilinmektedir.⁵⁴ Bununla birlikte Osmanlı coğrafyasından da bazı ürünlerin Hindistan'a ihraç edildiği görülmektedir. Basra'dan Hindistan'a at, camus, mazi, hurma, pirinç, kızılboya ve kına XVII. yüzyıldan itibaren ihraç edilmekteydi.⁵⁵ Gücerat pamuklu sanayisi Arabistan'dan ithal edilen kızkök boyaya bağımlıydı. Ayrıca tuz, altın tel⁵⁶ ve hurma ihracatı sonraki yüzyıllara kadar yapılmaya devam etmiştir.⁵⁷ Cidde, Taif ve Hicaz dağlarından gelen badem ve üzüm de ihraç kalemlerindendi.⁵⁸ Hadramut'tan Hindistan'a tapınaklarda ve evlerde çokça tüketilen tütsü de gönderilirdi.⁵⁹

Osmanlı Devleti, Hindistan'a Basra Körfezi'nin batısında bulunan Bahreyn, Katif, Katar ve Umman sahillerinden çıkarılan inciyi çok az da olsa ihraç etmektedir. Nisan ortasından Eylül sonuna kadar gemilerle dalgıçlar tarafından avlanan inciler, tacirler tarafından alınarak Hindistan'a ticareti yapılırdı.⁶⁰ Ayrıca Balkanlarda Filibeli abacıların, Doğu Hindistan'daki Kalküta limanıyla ticaret yapan bir şirketi vardı ve bu şirket 1780'lerin başında tasfiye olmuştu.⁶¹

⁵⁴ P. Ğ. İnciciyan, İstanbul, s. 131.

⁵⁵ Osmanlı'dan Hindistan'a at ihracatı Irak bölgesinden (Bağdat, Basra, Musul) gerçekleşmekteydi. Osmanlı coğrafyasında yetişen at ve kısırakların en iyi cinsi ve makbulü Irak'tadır. Sevim Erdem, "Diele Nehri Vadisinde At ve Beygir Cinsinin Islahına Yönelik Kurulan Bir Çiftlik: Harnini/Kharnini Çiftliği", *İstem*, S. 32, 2018, s. 329-344. Hindistan'a ihraç edilen Irak atları genellikle Bombay'da düzenlenen at yarışlarına katılırdı. Özellikle Musul yöresinden sevk edilen atlar, Hindistan'da büyük rağbet görmekteydi. Hindistan'a yapılan ihracatta, Suriye ve Halep'ten satın alınarak Musul ile Urfa arasındaki geniş ve verimli çayırarda beslenip terbiye edilmiş atlar da yer almıştı. Seda Tan, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Hindistan Ticaretine Bir Örnek: At İhracatı", *Akdeniz İnsani Bilimler Dergisi (MİİB)*, IV, 2014, s. 241.

⁵⁶ XVIII. yüzyılda Hindistan'a kervanla az mal götürülmesine karşılık, tüccarların çok miktarda para götürdükleri anlaşılmaktadır. Osmanlı-Hint tüccarının Hindistan'da %100 kazanç ile sattıkları, bu ülkede çok beğenilen İstanbul'un altın telidir. Bu önemli ihracat malı Bağdat ve Basra üzerinden, Hindistan'a taşınmaktadır. S. Yılmaz, "Hint Ticareti", s. 48.

⁵⁷ Hindistan'a tuz, Cidde Eyaleti'ndeki Sevakın Adası'ndan gönderilmekteydi. XIX. yüzyılın sonlarına doğru Hindistan'a Salif ve Foça'dan da tuz ihracı yapılmaktadır, bkz. BOA, BEO, 209/15657. Osmanlı limanlarına mal taşıyan Hint gemileri, Basra'yla birlikte Cidde'den de hurma yüklemekteydiler. XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde Cidde'den hurma ihracatı tüm yıl boyunca kesintisiz sürmekteydi. J. L. Burckhardt, Arabistan, s. 54.

⁵⁸ J. L. Burckhardt, Arabistan, s. 59.

⁵⁹ M. Niebuhr, Travels II, s. 109.

⁶⁰ *Osmanlı Vilayeti Salnamelerinde Basra*, Ed. C. Eroğlu vd., Orsam, Ankara 2012, s. 127.

⁶¹ Muhtemelen sıcak Bengal ikliminde aba, giysilerde değil çadırlarda ve diğer mekânlarda döşemelik olarak kullanılıyordu. Suraiya Faroqhi, "Dokuma İmalatında Gerileyişler ve Canlanışlar", *Türkiye Tarihi 1603-1839 Geç Osmanlı İmparatorluğu*, III, çev. Fethi Aytuna, Ed.

2. OSMANLI DEVLETİ İLE HİNDİSTAN ARASINDAKİ TİCARET HUKUKU

Şehbender, Osmanlı Devleti'nde önceleri tüccarlar arasında ihtilafı çözmekle görevli memur iken daha sonra konsolosluğa dönüşen dış temsilcilere verilen addır.⁶² Hindistan'a şehbender tayin edilmeden önce Osmanlı memleketinde Şam, Halep, İzmir, Balıkesir gibi şehirlerden Avrupa, Acem ve Hindistan ticaretiyle uğraşan tacirlere kendi aralarında bir şehbender ve iki muhtar tayin etmelerine dair hüküm verilmişti (1846).⁶³ Ekonomik ilişkilerin yürütülmesi ve bölgede bulunan Müslümanlarla ilişkilerin arttırılmasında Osmanlı Devleti'ni temsil etmek ve işleri yürütmek üzere Bombay'a Osmanlı şehbenderleri tayin edilmeye başlanmıştır. Basra Körfezi ve Kızıldeniz ile Bombay arasındaki ticarî ilişkilerin yoğunluğu sebebiyle ilk fahrî şehbenderlik Bombay'da açılmıştı. Bombay şehbenderliği, dünyanın önemli şehirlerinde açılan Osmanlı şehbenderliklerine göre daha erken bir zamanda gerçekleşmiştir. Bu durum Osmanlı Devleti'nin dış siyasetinde ve Bombay'ın Osmanlı siyaseti açısından bölgede üstlendiği başrolü açıkça ortaya koymaktadır.⁶⁴

Osmanlı Devleti'nin Bombay'a ilk şehbender tayini tamamen ticarî amaçla ve bölgede ticaret yapan Osmanlı Devleti tüccarlarının talebiyle gerçekleşmiştir. Bombay İskelesi ile Osmanlı iskeleleri arasında ticaret yapan Cidde ve Hicaz tüccarlarının Bombay İskelesi'nde haklarını koruyacak ve işlerini kolaylaştıracak hiçbir Osmanlı memurunun olmamasından duydukları sıkıntı Cidde Valisi Şerif Mehmed Raif tarafından merkeze bildirilmiştir. Bunun üzerine Bombay ahalisinden olan Hacı Habib Yusuf, 20 Şubat 1848'de Bombay'a şehbender tayin edilmiştir.⁶⁵

Ticaret hukuku içinde şehbenderlikle birlikte değerlendirilebilecek bir diğer konu gümrüklerdir. Hint malları, XIX. yüzyılın ilk yarısına kadar çoğunlukla Basra ve Kızıldeniz yoluyla Osmanlı topraklarına geldiğinden Hindistan'dan bu tarihe kadar doğrudan İstanbul ve İzmir'e gelen bir gemi olmamıştır. Nitekim 1793-1803 yılları arasındaki gümrük kayıtlarından İstanbul'a ve

---

Suraiya Faroqhi, İstanbul 2011, s. 436; Sinappah Arasaratnam, *Merchants, Companies and Commerce on the Coromandel Coast, 1650-1740*, Delhi 1986, s. 95-102.

⁶² Şehbenderlik hakkında geniş bilgi için bkz. Mahmut Akpınar, "Osmanlı Devleti'nde Şehbenderlik Müessesesi", *Cumhuriyet Üniversitesi (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)*, Sivas 2001.

⁶³ BOA, A.İDVN., 17/73. Şaban 1262.

⁶⁴ Diren Çakalçı, "Hindistan'da Osmanlılar: Bombay Osmanlı Şehbenderliği", *Türkiyat Mecmuası*, C. 25/Güz, 2015, s. 83-84.

⁶⁵ BOA, İ. MSM., 29/830; BOA, A.İDVNSŞHB.d., s. 40.

İzmir'e doğrudan Hindistan'dan bir geminin gelmediği anlaşılmaktadır.⁶⁶ İlk defa Kasım 1851'de Toskanalı İstefanoviç adlı tacir, şirketi adına arzuhal yazarak, Kalküta'dan İstanbul'a şimdiye kadar bir İngiliz gemisi gelmediğini ve usule göre bir diyardan diğer bir diyara ilk defa gelen gemilerden bir defaya mahsus imtiyazlı tutularak, getirdikleri malların resm-i gümrükten muaf tutulmalarını istemiştir. İstanbul'da ikamet eden İstefanoviç ile ortağı Kaptan Fişher İngiliz ticaret gemisiyle pirinç gibi bazı Hint mahsulatını Kalküta'dan İstanbul'a getirmişlerdi.⁶⁷

VIII. yüzyılın son çeyreğinde Hint malları İstanbul'a Diyarbakır üzerinden geliyordu. İstanbul için çalışan tüccar, Hint seyahatlerinden dönüşte, Basra-İstanbul yolunu izlemekteydi. Bu yol Basra'dan itibaren Bağdat, Musul, Mardin, Diyarbakır ve Tokat üzerinden İstanbul'a ulaşmaktaydı. Bir Osmanlı tüccarının Basra'dan İstanbul'a kadar yaptığı harcamaların toplamı yük başına 500 kuruştı. Yükün ağırlığı 150 ile 180 okka arasında değişmekteydi. Mesela İstanbul altın teli için tüccar Bağdat gümrüğünde %5, Basra gümrüğünde %5, Hindistan'da % 2,5 olmak üzere toplam %12,5 gümrük ödemekteydi.⁶⁸ Bununla birlikte Hint mallarının büyük bir bölümü Bağdat'a transit geçmekte ve Basra'da gümrük ödenmemekteydi.⁶⁹ Bağdat tüccarları İstanbul'a götürecekleri malların gümrüğünü Mart 1803'ten itibaren Diyarbakır gümrüğünde vermekteydi.⁷⁰ Eğer Bağdat'ta gümrük alınmışsa Bağdat gümrük hazinedarı, Diyarbakır gümrükçüsüne bir yazıyla bildirir ve o tacirden başka resim alınmazdı.⁷¹

Osmanlı-Hint ticaretinde önemli gümrük noktalarından biri de Cidde'deydi. Cidde, hem doğu hem de batı ticareti için önemli bir limandı. Avrupa'dan Mısır'a, oradan da Hindistan'a giden ve tersine yönde Hindistan'dan Avrupa ülkelerine gelen ticaret gemileri Cidde Limanı'na da uğruyordu. Avrupa ile Hindistan arasında karşılıklı mal taşıyan gemiler çok defa bu limanda karşılaşmaktaydı.⁷² Hindistan'dan gelen mallardan alınacak gümrük resmi

⁶⁶ A. Mesud Küçükcalay, "Farklılıkları Bağlamında Osmanlı İstanbul'unda İthalat: İzmir ile Bir Karşılaştırma (1793-1803)", *Osmanlı Araştırmaları*, XLI (2013), s. 347vd.

⁶⁷ BOA, MVL.. 244/56, 29 Muharrem 1268/24 Kasım 1851.

⁶⁸ S. Yılmaz, "Hint Ticareti", s. 42vd.

⁶⁹ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi Üzerinde Arşiv Çalışmaları, İncelemeler*, Yay. Haz. M. Salih Eren, İstanbul 2009, s. 278.

⁷⁰ BOA, C. ML. 646/26481, 25 Zilkade 1217/19 Mart 1803.

⁷¹ BOA, C. ML. 300/12182, 1219.

⁷² Mustafa L. Bilge, "Cidde", *DİA*, VII, İstanbul 1993, s. 524.

Cidde Valisi'nin uhdesindeydi.⁷³ Cidde gümrüğü gelirleri hem Mısır Paşası hem de Mekke Şerifi için çok önemliydi. Bu sebeple iki yönetici arasında Cidde limanı ve gümrüğü konusunda anlaşmazlıklar ve mücadeleler oluyordu. Çünkü Kızıldeniz'in bir diğer önemli limanı olan Süveyş, Hint malları ticaretine doğrudan katılabilseydi, Cidde'nin mevcut gelişmişliği büyük ölçüde azalacaktı. Bu sebeple Mekke Şerifleri, Cidde'yi Hindistan'la ticaretin ana merkezi haline getirmeye çalışmaktaydı.⁷⁴

Cidde'den kervanla İstanbul'a gelen Hint malları ise her türlü vergiden muaf tutulmaktaydı. Taşıma ücreti olarak yapılan harcama yük başına 110 kuruş tutuyordu. Bu açıdan Hindistan ticaretinde Basra-İstanbul yolunun taşıma harcamaları açısından daha avantajlı olduğu anlaşılmaktadır.⁷⁵

XIX. yüzyılın ilk yarısında Cidde'de bulunan seyyah J. L. Burckhardt, Cidde gümrüğünde Hint malları üzerindeki verginin kaliteye bağlı olarak %6 ila %10 arasında alındığını söylemektedir.⁷⁶ Cidde'de baharatlardan %10'dan daha fazla gümrük ödenirdi. Bundan dolayı gümrük vergisi alınmasında büyük bir kuralızsızlık mevcuttur. Gümrük görevlisi herhangi bir sorumluluğa maruz kalmadan arkadaşlarına ayrıcalık yapabiliyordu. J. L. Burckhardt, 1814-1815 yılında Cidde'de toplanmış gümrük vergisi miktarının 400.000 dolar (4 milyon kuruş) olduğunu söyler. Bu geliri yaklaşık 4.000.000 dolarlık ithalat sağlardı ki bu gerçek değerinin altında bir rakamdı.⁷⁷

Cidde gümrük tarifesinde ismi ve cinsi kayıtlı olmayan ya da kayıtlı olup da kıymeti tayin edilmeyen emtia ve eşyanın değeri için rayiç zamanına göre hesap edildikten sonra ihracattan %16, ithalattan ise %20 kuruş kıymetinden çıkarıldıktan sonra gümrük vergisi alınmaktadır.⁷⁸

⁷³ BOA, A.İMKT., 16/36, 25 Şaban 1260/9 Eylül 1844; gümrüklerden elde edilen gelir 1805'e kadar Mekke Şerifi ile Mısır Paşası arasında eşit olarak bölüştürülürdü; bununla birlikte Cidde'nin yönetimi Paşa'nın sorumluluğunda olurdu. Ancak 1811'de Mehmed Ali Paşa'nın Cidde'ye girmesiyle Paşa ve Şerif arasında gümrük gelirleri konusunda tartışma ortaya çıktı ve aralarında eşit bölünmesi gerekirken, şimdi güç sahibi olan Paşa tüm gümrük gelirlerine el koydu, J. L. Burckhardt, Arabistan, s. 68.

⁷⁴ J. L. Burckhardt, Arabistan, s. 44.

⁷⁵ S. Yılmaz, "Hint Ticareti", s. 43; Cidde Gümrüğü hasılatının yarısı Mekke emirlerine tahsis olunmuştur. Cidde Valiliği bazen Mısır ile Cidde'ye beraber ve bazen de Cidde ve Habeş vilayetlerine birlikte veriliyordu, İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerrerme Emirleri*, Ankara 2013, s. 23.

⁷⁶ J. L. Burckhardt, Arabistan, s. 47.

⁷⁷ J. L. Burckhardt, Arabistan, s. 71.

⁷⁸ BOA, HR..MKT.. 95/91. 26 Rebiülevvel 1271/17 Aralık 1854.

Cidde Limanı'nın yanı sıra Yemen'de de bir gümrük noktası bulunuyordu. Yemen'de Aralık 1851'e kadar gümrük alınmazken bu tarihten sonra eskiden olduğu gibi gümrük resmi alınması bildirilmiştir. Yemen eyaletine çıkarılan ve diğer yerlerden oraya gelen eşyanın resm-i gümrüğü eskiden olduğu gibi Yemen tarafında alınması hususuna dair Cidde Valisi tarafından gelen tahrirat, Meclis-i Valâ'da görüşülerek Cidde Valisi'nin yazısı üzerine, bundan böyle Basra ve Hindistan taraflarından gelecek eşyanın gümrük resmi tarifesine uygun olarak Yemen gümrüğünde alınması kararı verilmiştir. Eyaletin gelir ve masrafları, defter düzenlenerek İstanbul'a gönderilmesi hususunda Yemen Valisi'ne, Cidde Valisi'ne ve Maliye Nezareti'ne yazılmıştır.⁷⁹

Osmanlı tüccarı Basra'dan çölden geçerek, Halep'e ulaşmak istiyorsa, gümrük vergilerinin alındığı yerlerde kervanlar, her bir deve yükü için 4 kuruş, her bir at yükü için 2 kuruş öderdi.⁸⁰ Basra'da XVIII. yüzyılda gümrük vergisi herkes için %9 oranındaydı. Daha sonra bu oran Avrupalılar için %3 ve diğer milletler için %7 olmuştur.⁸¹

Basra'da XIX. yüzyılın başlarında İngiltere'nin etkinliğini arttırmaya rağmen, bu ticarete İngilizlerin sahip oldukları gemi sayısı oldukça azdır (%1). İngiliz tüccarı Osmanlı limanlarına gümrük vergisi ödemek istemediğinden, emtia naklinde Basra Limanı yerine körfezin güneyindeki Maskat, Sur vb. limanları kullanmış olması bu oranı düşük düzeyde bırakmıştır. Ancak XIX. yüzyılın sonlarına doğru İngiltere'nin bölgedeki siyasî ve ekonomik nüfuzu giderek artmıştır.⁸²

3. HİNDİSTAN İLE TİCARETTE BULUNAN TÜCCARLAR

Osmanlı-Hint ticareti çok uzun zamanlı ve çeşitli güzergâhlarda gerçekleştiği için ticarete farklı tüccar grupları etkindi. Osmanlı-Hint ticaretinde bulunan tüccarlar şu gruplara ayrılırlar;

1- Kuzey Afrika dâhil Osmanlı limanlarında Yahudi ve Hıristiyanlar (örneğin İskenderiye'de Mısır ve Kahire'de oturan tüccarlar).

⁷⁹ BOA, A.İMKT.MVL.. 48/40. 22 Safer 1268/17 Aralık 1851.

⁸⁰ C. Orhonlu, Ulaşım, s. 143.

⁸¹ Davut Hut, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Basra Gümrüğü", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S. 3, Ankara 2000, s. 124.

⁸² D. Hut, "Basra", s. 136.

2- Osmanlı limanları dışında Yukarı Mısır ile Sudan arasında kervan ticaretini gerçekleştiren yerli Araplar.

3- Bağdat ile Halep arasındaki ticaretin büyük bir kısmını elinde tutan Ermeniler.

4- Bağdat'a yerleşen ve İran ile Irak arasındaki ticareti gerçekleştiren İranlı tüccarlar.

5- Basra Körfezi'nde ön planda olan İranlılar ve İngiliz koruması altındaki Hintli ve İngiliz tüccarlar.⁸³

6- XV. yüzyıldan itibaren Osmanlı ile Hindistan arasında ticaret yapan Osmanlı tebaası Müslüman tüccarlar da vardı.⁸⁴

Bu tüccar grupları içinde Osmanlı Devleti'nin berat ile ticaret yaptırdığı kendi tebaasından tacirlerin de varlığına rastlanmaktadır. Osmanlı tebaasından olan gayrimüslimler, Avrupa devletleri himayesine girerek, müste'min tüccar gibi iç ve dış ticarete imtiyazlı bir şekilde ticaret yapanlara "*beratlı tüccar*" denilmekteydi.⁸⁵ Daha sonra imtiyazlı bir sınıf haline getirilerek beratlı tüccara, Avrupa ile ticaret yaptıklarından dolayı beratlı değil, "*Avrupa tüccarı*" denilmeye başlanmıştır (1802). Avrupa tüccarları müste'min tüccarlarla aynı haklara sahip olacak ve %3 gümrük vergisi ödeyeceklerdi.⁸⁶ Avrupa tüccarlarının İzmir, Halep şehirleri dışında Kıbrıs, Edirne, İskenderiye, Şam, Dimyat ve Trablusşam gibi yerlerde artması üzerine buradaki tüccarlar diğerleri gibi bir hareket serbestliğine kavuşabilmek için beratlarına Acem ve Hindistan ibaresinin yazılması talebinde bulunmuşlar ve bu istekleri II. Mahmud tarafından olumlu karşılanmıştı. Bu tüccarların sayısı 1815'de 412 iken, 1835'de hizmetkârlarıyla birlikte 1.344 kişiyi buluyordu.⁸⁷ "Avrupa, Acem ve Hindistan" tüccar gurubu, Avrupa tüccarından olmakla birlikte bunların daha çok Os-

⁸³ S. Yılmaz, "Hint Ticareti", s. 36.

⁸⁴ Bursa'da Hindistan ticaretiyle meşgul olan tacirler vardır. Bu tarihlerde uluslararası ticaretle uğraşan yerli ve yabancı tacirlere "hâce" de deniliyordu. Bunların bir kısmının ayrıca seferî tacir anlamında olmak üzere sâciren, seflâren sıfatı da eklenmekteydi. H. Sahillioğlu, "XV. Yüzyıl Sonunda Hindistan'da Osmanlı Tacirleri", *Osmanlı III*, Ed. G. Eren, Yenin Türkiye Yay., s. 77vd.; XVIII. yüzyılın başlarında Surat Liman'ında faaliyet gösteren Muhammed Çelebi ve oğlu Ahmet Çelebi Türk tacirlerin ileri gelenlerindendi, Ruquia Kazim Hussain, "Armanian, Iranian and Turkish Merchants 1550-1800", *Aligarh Muslim University (Basılmamış Doktora Tezi)*, 2015, s. 287.

⁸⁵ Ali İhsan Bağış, *Osmanlı Ticaretinde Gayrî Müslimler*, Ankara 1983, s. 17.

⁸⁶ A. İ. Bağış, *Gayrî Müslimler*, s. 63.

⁸⁷ A. İ. Bağış, *Gayrî Müslimler*, s. 92vd.

manlı sınırları içinde ve Osmanlı ülkesi sınırları dışında doğu ve uzak doğuyla ticaret yaptıkları anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bu tüccarlar Avrupa sınıfı içinde değerlendirileceği gibi, ayrıca değerlendirilmesi de mümkündür.⁸⁸

II. Mahmud saltanatının ilk yıllarında ise Müslüman tüccara gayrimüslim tüccarla aynı statüde dış ticaret yapma hakkı tanınmış ve Müslüman tüccara verilmek üzere hazırlanan beratın padişah tarafından uygun bulunmasıyla “*Hayriye tüccarı*” denilen sınıf ortaya çıkmıştır.⁸⁹ Müslüman tüccarın, “*ehl-i İslâm tüccarından Filibe’de sakin...*” denilmek suretiyle Avrupa, Acem ve Hindistan ticaretine talip olmaya başladıkları anlaşılmaktadır. Bu ülkelerle kara yoluyla olduğu gibi deniz yoluyla da ticaret yapma hakkı verilmiştir.

Avrupa ve Hayriye tüccarları İstanbul, İzmir, Bursa, Şam, Halep, Kıbrıs gibi şehirlerde yaşamaktaydı. Daha sonra Avrupa, Acem ve Hindistan ticaretiyle uğraşan tüccarlara verilen beratların Edirne, Mısır, Dimyat ve Trablusşam’da bulunan tüccarlara da verilmesine karar verilmiştir.⁹⁰ Bu şehirler içinde başkent İstanbul, uluslararası ticarete önemli bir merkezdi. Hindistan ile Osmanlı arasında ticaret yapan tacirler daha ilk zamanlarında İstanbul’a gelip ülkelerinden getirdikleri malları burada satıyorlardı. Hint ticaretinde bulunan tüccar genellikle İstanbul’un en önemli ve büyük hanlarından olan Valide Hanı, Vezir Han ve Yeni Han’da ikamet etmişlerdi.⁹¹ Ayrıca Bursa ve Edirne, Hindistan mallarının ticaretinin yapıldığı önemli Osmanlı şehirlerindendi. Edirneli tacirler Avrupa’ya Hindistan’ın pamuklu kumaşlarını ve baharatını sevk ediyorlardı.⁹²

Avrupa, Acem ve Hindistan ticaretiyle uğraşmak isteyen Osmanlı tebası tüccar, müste’men tüccarın bağlı olduğu nizama tabi tutulur, onların faydalandığı serbest dolaşım, can ve mal güvenliği gibi imtiyazlardan faydalanırdı. Müste’men tüccarında olduğu gibi hizmetçilerin yararlandığı imkânlardan bu

⁸⁸ Coşkun Çakır, “19. Yüzyılda Osmanlı Ticareti ve Nizamnameleri”, *İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)*, İstanbul 1990, s. 15; BOA, HAT. 742/35122, 1237.

⁸⁹ İlk Hayriye tüccarlığı beratının verilmiş tarihi kesin olmamakla birlikte 1810 olarak kabul edilmiştir, Mübahat S. Kütükoğlu, “Hayriye Tüccarı”, *DİA*, XVII, İstanbul 1998, s. 64.

⁹⁰ BOA, HAT. 630/31116, 29 Zilhicce 1235/7 Ekim 1820.

⁹¹ Ahmet Yaşar, “İstanbul Hanları: 18. Yüzyıl Sonu ve 19. Yüzyıl başı”, *Osmanlı İstanbulu I*, Ed. E. Emecen-E. S. Gürkan, İstanbul 2014, s. 511; Hint kumaşları gibi değerli malların satıldığı bedesten yangına karşı sağlam taşlardan yapılmış, yüksek kalın duvarlı, kare biçimli büyük bir salondur, Cosimo Comidas de Carbognano, *18. Yüzyılın Sonunda İstanbul*, çev. Erendiz Özbayoğlu, İstanbul 1993, s. 67.

⁹² M. S. Kütükoğlu, İktisadi Yapı, s. 358. Halil İnalçık, *Devlet-i ‘Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar I*, İstanbul 2009, s. 288.

tüccarın hizmetçileri de yararlanırdı. Avrupa, İran ve Hindistan tüccarının iki hizmetkârı bulunur ve gerektiği takdirde biri ticaret yapılan yerde oturabilirdi.⁹³

Avrupa, Acem ve Hindistan tüccarı daha önce ödediği cizye dışında başka bir vergi vermemekteydi. Avrupa, İran ve Hindistan tüccarının İstanbul'daki tercümanlarının ve hizmetçilerinin zamanında cizye vergisi vermeleri şartıyla himaye edilmesine karar verilmişti.⁹⁴ Ayrıca 1844 yılından itibaren Avrupa, İran ve Hindistan'a gidecek olan Devlet-i Aliyye tüccarına verilen beratların mahkeme sicillerince tespiti ve kaydına başlanmıştır.⁹⁵

1806'da Bağdat ve Basra ticaretiyle uğraşan tüccarın da Avrupa tüccarlarının sahip oldukları imtiyaza kavuşmak istedikleri arz edilmiştir. Bağdat ve Basra civarındaki tüccar, Avrupa tüccarı gibi iki nefer hizmetkârandan birini İzmir'de ikamet ettirmeleri, kendilerinin de bir nefer hizmetkârının İstanbul'da oturmasına izin verilmesini istiyorlardı. Yapılan incelemeler sonunda bu tüccarlar da gümrük gibi hususlarda Avrupa tüccarlarının tabii oldukları esaslar temel alınmak üzere İran ve Hindistan'a ticaret yapabilme müsaadesini elde ettiler.⁹⁶

Bombay, XIX. yüzyılın ilk yarısından itibaren İngiliz sömürgesi altında olmasına rağmen, bu limanla Basra arasındaki ticarete genelde Osmanlı tabiiyetinde olan tüccarların etkin rol oynadığı görülmektedir. Bu sebeple bilinenin aksine Osmanlı tüccarı sadece yakın bölgelerle değil, uzak diyarlarla da ticarî münasebette bulunmaktaydı.⁹⁷

Osmanlı-Hint ticaretinde bulunan bir diğer tüccar grubu Culfalı Ermenilerdir. Culfalı Ermeniler, XVII. yüzyılda Doğu-Batı ticaretinin başlıca temsilcileridir.⁹⁸ XVIII. yüzyılda da Ermeni tüccarların bu ticarî faaliyetteki üstünlüklerinin devam ettiği anlaşılmaktadır. XVIII. yüzyılın son çeyreğinde Basra-Bağdat ile Halep arasındaki ticaretin büyük bir kısmını Ermeniler elinde tutmaktaydı.⁹⁹

⁹³ M. S. Kütükoğlu, "Hayriye Tüccarı", s. 65.

⁹⁴ BOA, A.} DVN. 7/12, 29 Şevval 1269/11 Kasım 1844.

⁹⁵ BOA, A.} DVN. 3/9, 10 Muharrem 1260/31 Ocak 1844.

⁹⁶ A. İ. Bağış, *Gayri Müslimler*, s. 69-70.

⁹⁷ D. Hut, "Basra", s. 138.

⁹⁸ R. Mantran, "Asya Ticareti", s. 1439.

⁹⁹ S. Yılmaz, "Hint Ticareti", s. 36.

Osmanlı tebaası tüccarlar dışında Basra ile ticaret yapan Hint ve İngiltere tabiiyetinde bulunan tüccarlar da vardır. Osmanlı-İran-Hindistan ticaretinde Ermeniler kadar olmasa da Hintlilerin de faal oldukları anlaşılmaktadır.¹⁰⁰ Hint ve İngiliz tacirler Cidde, Masavva ve Halep'te ticarî faaliyetlerini yürütmektedir. Ancak bu tacirlere ilişkin kayıtlara genellikle ticarî faaliyetlerinde problemler çıkması durumunda rastlanmaktadır. Bunun haricinde Mekke'de Hint kökenli ve Hindistan ile ticaret yapan zengin Hintliler yaşamaktadır. Mesela, 1853'de İngiltere tebaasından Masavva'da ikamet eden Hint tacirler, kendilerinden ava'id (aidat, gelir) adıyla alınmış olan akçe ve benzeri konularda İngiltere konsoloslughuna şikâyetle bulunmuşlardı. İngiltere Sefaretî'nden yazılan tahrirat Meclis-i Vâlâ'ya gönderilmiş ve bu meselelerle ilgili değerlendirmeler Maliye Nezareti'ne bırakılmıştır.¹⁰¹ Yine İngiltere tebaasından olup Cidde'deki tüccar ve Hint bezirgânlarından özellikle tacir Thomas Marlaki'ye yapılan müdahalelerden ve anlaşmalara ters muamelelerden dolayı İngiliz Elçisi, Bâb-ı Âli'ye şikâyetle bulunmuştu (Mart 1850). Sert sözler ve gösterilen kötü muamelelerle, can ve namusları ve mallarının emniyeti zorla elinden alınmış, bu da anlaşma şartlarına dokunmuş olduğundan şikâyet söz konusu olmuştur.¹⁰² Mısır yoluyla Hicaz'a gidecek olan Hint taciri Ağa Hüdabahş'ın Süveyş'ten Cidde'ye gemiyle gideceği ve hürmet gösterilmesi Mısır ve Cidde Valisi'ne yazılmıştır (Haziran 1852).¹⁰³

Kızıldeniz ticaretinde Hindistanlı tacirlerin ve gemilerin üstünlüğü söz konusudur. Hindistan'dan Cidde'ye gelen Hint gemileri İngiliz bayrağı altında sefer yapıyorlardı. Bu gemiler Hindistanlı gemicilerin çalıştığı ve yönettiği gemilerdi. Bunlar asla kıyıda açığa, denizin iç kısımlarına açılma riski almazlardı. Bundan dolayı Mekke Şerifi'ne ait Yenbu ve Cidde limanlarından geçmek zorundaydılar. 1814 yılında Bombay'dan Resul Kaptan pirinç yüklü bir gemiyle gelinceye kadar, Cidde'ye beş yıldır herhangi bir İngiliz kaptan gelmemiştir. Bu gemilere komuta edenler İngiliz değildi. Hindistan'da yaşayan az sayıdaki İngiliz tüccar, neredeyse tümüyle Ciddeli, Maskathı, Bombaylı, Suratlı ve Kalkütalı Müslümanların sermayesiyle sürdürülen Kızıldeniz'deki ticareti yönetmekteydiler.¹⁰⁴

¹⁰⁰ H. İnalçık, "Pamuk", s. 11.

¹⁰¹ BOA, A.} MKT. NZD. 97/84, 28 Muharrem 1270/31 Ekim 1853.

¹⁰² BOA, A.} MKT. UM. 11/40, 6 Cemaziyelevvel 1266/20 Mart 1850.

¹⁰³ BOA, HR. MKT. 47/15, 7 Ramazan 1268/25 Haziran 1852.

¹⁰⁴ J. L. Burckhardt, Arabistan, s. 45.

Osmanlı Devleti ile Hindistan arasındaki ticaret daha çok Osmanlı Devleti'nin Arap vilayetlerinde gerçekleşmekteydi. Mekke ve Medine hem dinî açıdan hem de ticarî açıdan önem arz etmekteydi. Bu yerlerden Osmanlı Devleti'nin herhangi bir geliri yoktu. Ayrıca Mısır ve Basra Körfezi de Osmanlı Devleti'ne oldukça zayıf bir bağla bağlıydı. Yerel emirlikler de Hindistan ile ticaret yapmakta ve anlaşmalarda bulunmaktaydı.¹⁰⁵

Mekke Şeriflerinin şahsi olarak Hindistan ile ticaret yapışına dair bilgiler belgelere yansımıştır. Şerif Galip, yoğun şekilde Hint ticaretiyle meşguldü. Her biri 400 tonluk iki gemisi, ayrıca Yemen'le kahve ticareti yapan irili ufaklı gemileri vardı.¹⁰⁶ XVIII. yüzyılın ortalarından itibaren İngilizler Mısır yöneticileriyle ticaret anlaşmaları yapmaya çalışmaktaydılar. Bengal Bölgesi Genel Valisi Warren Hastings, 1768'de isyan eden Mısır'da Bulutkapan Ali Bey'e hediyeler göndererek, kendisini ticarî ilişkiler kurmaya davet etmişti.¹⁰⁷ Bulutkapan Ali Bey'den sonra Mısır'ın yönetimi Muhammed Bey'e geçmiş, İngilizler bu defa da Mısır Valisi Muhammed Bey'i ziyaret ederek, kendileriyle mahallî idareciler arasında, Mısır'a getirdikleri mallar için Cidde'de kararlaştırılan gümrük vergisinin %14 değil, %8 olmasını Kahire'ye kabul ettirmişlerdi.¹⁰⁸

1846'da İngilizler, Bahreyn ile ticarî bir anlaşma yapmak istemişler, ancak Osmanlı Devleti'nin karşı çıkabileceği için muhtemel bir sürtüşmeden kaçınmışlardır.¹⁰⁹ Bağdat Valisi Mehmed Necip Paşa, Bahreyn Şeyhi'ne 1847 yılı yazında bir mektup yazarak onu doğrudan doğruya Osmanlı tabiiyetine almak istemiştir. Bahreyn Şeyhi, Osmanlı baskısını, Osmanlı-İngiliz rekabetinden faydalanmak için bir fırsata çevirmek isteyerek Hint limanlarındaki Bahreyn gemilerinden alınan vergilerin düşürülmesi için İngilizlerle pazarlık yapmaya çalışmıştır.¹¹⁰ Bu anlaşma 1847 yılının sonlarında tekrar belirmiş ve Osmanlı Devleti, Bahreyn ile Bombay arasındaki ticarî ittifakı yakından takip etmiştir. Bahreyn ticaret gemilerinin Bahreyn Şeyhi tezkiresiyle Hint sahillerine vardıklarında kabul edileceklerine İngilizler tarafından söz verilmiş ve

¹⁰⁵ Ali Bey, *Travels of Ali Bey II*, s. 141.

¹⁰⁶ J. L. Burckhardt, *Arabistan*, s. 46; J. L. Burckhardt'tan önce Cidde'de bulunan Ali Bey Şerif Galip'in ağır vergilerle tacirlere zarar verdiğini söyler, Ali Bey, *Travels of Ali Bey II*, s. 136.

¹⁰⁷ S. Yılmaz, "Hint Ticareti", s. 52; Robert Mantran, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ticaretin Değişmesi", çev. Z. Arkan, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 3 (1987), s. 168.

¹⁰⁸ C. Orhonlu, *Habeş*, s. 136.

¹⁰⁹ Mustafa L. Bilge, "Bahreyn", *DİA*, IV, İstanbul 1991, s. 494.

¹¹⁰ Ramazan Balcı, "Osmanlı Hariciyesi'nin Hazırladığı 'Bahreyn Adaları Meselesi' Kitapçığı Üzerinden İngiliz Sömürgeciliği'ne Bakış", *History Studies*, IV/3, Ekim 2012, s. 6.

Bombay yöneticisi tarafından dahi Bahreyn Şeyhi'ne hediyeler gönderilmiştir.¹¹¹

Hindistan ile Osmanlı Devleti arasında yapılan ticaret fazla zaman gerektiren bir etkinliktir. XVIII. yüzyılın son çeyreğinde İstanbul'dan yola çıkan bir tüccarın Hindistan seyahati en az 20 ay sürmekteydi. 4 ay İstanbul-Basra, 4 ay Basra-Hindistan arası olmak üzere 8 ayı yolda geçiren tüccar, 8 ay Hindistan ya da Basra'da kaldıktan sonra buradan tekrar Basra'ya dönmek için 4 ay zamana ihtiyaç duymaktaydı. Aynı tüccar, Hindistan'da bir limandan diğerine geçmek amacıyla daha fazla kalırsa iş seyahatinin süresi toplam 3 yıla kadar çıkabilmekteydi. Tüccarların Hindistan'da uzun zaman kalmalarının nedenleri arasında gümrük kontrolü, para değişimi veya bankerlik işlemlerinin çok uzun süre alıyor olmasıydı.¹¹²

Hindistan'ın doğal şartları gereği her yıl Mayıs'ın sonlarından Eylül'ün başına kadar Batı Hindistan'ın bütün limanları o zamanki bütün deniz taşıtlarına kapalı kalmaktaydı. Sonbaharda kuzey ve kuzey doğudan esen kış yelleri de gemilerin limanlara yaklaşmalarını imkânsızlaştırmaktaydı. Limanlara girip çıkmak ve denizlerde gidip gelmek güç olmakla birlikte, gemilere yüklenecek malların karadan taşınması da mevsimsel değişimlerden dolayı zorlaşıyordu.¹¹³ Kalküta, Surat ve Bombay'dan Cidde'ye gemiler Mayıs ayı başında gelirlerdi. Cidde'den Bengal gemileri Haziran'da; Surat ve Bombay gemileri ise Temmuz ya da Ağustos başlarında ayrılırlardı.¹¹⁴

SONUÇ

Osmanlı Devleti ile Hindistan arasındaki ticarî ilişkiler, kadim Doğu ticaretinin bir devamıdır. XVIII. yüzyılın ortalarından itibaren bu ticarî ilişkilerde İngilizlerin belirleyici rolü olmuştur. İngilizlerin XVIII. yüzyılın son çeyreğinde Hindistan'a yerleşmeleri ile Kızıldeniz ve Basra Körfezi'ndeki faaliyetleri yoğunlaştırmaları, Osmanlı Devleti'nin Hindistan ile olan ticaretini doğrudan etkilemiştir. Osmanlı Devleti ve Hindistan'daki devletler, XVIII. yüzyılın son çeyreğinden itibaren, Avrupalı sömürgeci devletlerin ticarî ve

---

¹¹¹ BOA, HR. MKT. 19/5, 11 Muharrem 1264/19 Aralık 1847; Ayrıca İngilizlerin Bombay Hükümeti ile San'a İmanı arasında da bir ticaret anlaşması yapılmıştı, BOA, HAT. 1290/50081.

¹¹² S. Yılmaz, "Hint Ticareti", s. 40vd.

¹¹³ Y. H. Bayur, Hindistan II, s. 547.

¹¹⁴ Cidde'ye Maskat ve Basra gemileri ve Mozambik kıyılarından köle getiren tekneler de bu zaman diliminde gelirdi, J. L. Burckhardt, Arabistan, s. 43.

teknik baskılarına maruz kaldıkları bir döneme girmişlerdir. Bu dönem, 1850'lerden itibaren Avrupalıların teknik üstünlükleri ile sonuçlanmıştır.

İki ülke arasındaki coğrafi uzaklıktan dolayı ticaretin pek çok farklı yol ve farklı gümrüklerden işlemesi ticarete dair kesin sonuçlara ulaşmayı zorlaştırmaktadır. Yine transit ticarete ve iç ticarete araçların farklılaşması da meseleyi karmaşık hale getirmektedir. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin Kızıldeniz ve Basra Körfezi çevresindeki merkezi otoritesinin sınırlı olması da doğrudan Hindistan ticaretini olumsuz yönde etkilemektedir.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Başkanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO); 209/15657.

Bâb-ı Âsafî Şehbender Defteri (A.{DVNSŞHB.d.}); s. 40.

Cevdet Askeriye (C.. AS.); 400/16521.

Cevdet Maliye (C.ML.); 300/12182, 646/26481.

Cevdet Saray (C.SM.); 36/1815.

Hariciye Nezareti Mektubî Kalemî (HR. MKT); 19/5, 47/15, 95/91.

Hattı- Hümayûn (HAT); 1290/50081, 630/31116, 742/35122, 94/3825.

İrade Meclis-i Valâ (İ.. MVL.); 332/14224.

İrade Mesail-i Mühimme (İ. MSM.); 29/830.

Meclis-i Vala (MVL.); 244/56.

Sadâret Amedî Kalemî Evrakı (A.)AMD); 21/75.

Sadâret Divan (Beylikçi) Kalemî (A.) DVN.); 17/73.

Sadâret Divan (Beylikçi) Kalemî (A.) DVN.); 3/9, 7/12.

Sadâret Mektubî Kalemî Evrakı (A.)MKT); 16/36.

Sadâret Mektubî Kalemî Meclis-i Valâ (A.)MKT.MVL.); 73/25, 73/25, 81/5, 48/40.

Sadâret Mektubî Kalemî Umum Vilâyât (A.)MKT.UM.); 11/40.

Sadâret Mektubî Mühimme Kalemî (A.)MKT.MHM); 64/88.

Sadâret Nezaret ve Devair Evrakı (A.)MKT. NZD.); 97/84.

Araştırma ve İncelemeler

AKPINAR, Mahmut, “Osmanlı Devleti’nde Şehbenderlik Müessesesi”,
Cumhuriyet Üniversitesi (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Sivas 2001.

Ali Bey, *Travels of Ali Bey in Morocco, Tripoli, Cyprus, Egypt, Arabia, Syria
an Turkey Between the Years 1803 and 1807, I-II*, Philadelphia 1816.

ALİ, Muhammad Mohar, *History of The Muslim of Bengal, I/B*, Riyad 1985.

BAĞIŞ, Ali İhsan, *Osmanlı Ticaretinde Gayrî Müslimler*, Turhan Kitabevi,
Ankara 1983.

BALCI, Ramazan, “Osmanlı Hariciyesi’nin Hazırladığı “Bahreyn Adaları
Meselesi” Kitapçığı Üzerinden İngiliz Sömürgeciliği’ne Bakış”, *His-
tory Studies*, IV/3, Ekim 2012, s. 1-33.

BARKAN, Ö. Lütfi, “Şark Ticaret Yolları Hakkında Notlar”, *İÜ İktisad Fa-
kültesi Mecmuası*, I/4. (1940), s. 448-456.

BAYUR, Yusuf Hikmet, *Hindistan Tarihi II*, Gürkanlı Devletinin Büyüklük
Devri 1526-1737, TTK Yay., Ankara 1987.

BENJAMİN, J. Joseph, *Eight Years in Asia and Africa from 1846-1855*, Ha-
nover 1859.

BİLGE, Mustafa L., “Bahreyn”, *DİA*, IV, İstanbul 1991, s. 492-495.

BİLGE, Mustafa L., “Cidde”, *DİA*, VII, İstanbul 1993, s. 523-525.

BURCKHARDT, John Lewis, *Arabistan Seyahatleri (Temmuz 1814-Haziran
1815)-Hicaz Topraklarında Batılı Bir Seyyahın Gözlemleri-*, çev. Yusuf
Yazar, İstanbul 2019.

BURCKHARDT, John Lewis, *Travels in Arabia II*, London 1829.

- BURCKHARDT, John Lewis, *Travels in Syria and the Holy Land*, (Haz. William Martin Leake), Londra 1822.
- CAPPER, James, *Observations on The Passage to India, Through Egypt. Also By Vienna Through Constantinople To Aleppo*, London 1785.
- CARBOGNANO, Cosimo Comidas de, *18. Yüzyılın Sonunda İstanbul*, çev. Erendiz Özbayoğlu, Eren Yayıncılık, İstanbul 1993.
- ÇAKILCI, Diren, “Hindistan’da Osmanlılar: Bombay Osmanlı Şehbenderliği”, *Türkiyat Mecmuası*, C. 25/Güz, 2015, s. 81-106.
- ÇAKIR, Coşkun, “19. Yüzyılda Osmanlı Ticareti ve Nizamnâmeleri”, *İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)*, İstanbul 1990.
- DALBY, Andrew, *Tehlikeli Tatlar Tarih Boyunca Baharat*, çev. N. Pişkin, Kitap Yayınevi, İstanbul 2004.
- DEMİR GÖRÜR, Emel, “İngiltere’nin Diyarbakır Konsolosu John George Taylor’un Diyarbakır Eyaleti’ne Dair İthalat-İhracat İstatistikleri ve Değerlendirmesi”, *TAD*, C. 37, S. 64, 2018, s. 323-346.
- ELİBOL, Numan, “XVIII. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti”, *Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)*, Ankara 1996.
- ERÇİN, Abdülkadir, “İngiliz Doğu Hindistan Kumpanyası ve Kumpanyanın Ticari Faaliyetleri”, *Bartın Üniversitesi Çeşm-i Cihan: Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları E-Dergisi*, IV/2 (Kış 2017), s. 111-133.
- FAROQHI, Suraiya, *Hacılar ve Sultanlar (1517-1638)*, İstanbul 1995.
- FREEDMAN, Paul, *Doğu’nun Armağanı Baharatın Yolculuğu*, çev. İmge Tan, Everest Yay., İstanbul 2008.
- GÜNER, Selda, *Osmanlı Arabistanı’nda Kıyam ve Tenkil Vehhâbî-Suûdîler (1744-1819)*, TVY Yay., İstanbul 2013.
- HEILBRONN, M., “Eski Mısır Çarşısı Hakkında”, *Türk Eczacıları Birliği Mecmuası*, Ağustos 1959, II/3, s. 10-12.

- HUT, Davut, “XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Basra Gümrüğü”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, Sayı:3, Ankara 2000, s. 115-140.
- İNALCIK, Halil, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Kuruluş ve İnkişafı Devrinde Türkiye’nin İktisadî Vaziyeti Üzerine Bir Tedkik Münasebetiyle”, *Belleten*, XV/60, Ekim 1951, s. 629-684.
- İNALCIK, Halil, “Osmanlı Pamuk Pazarı, Hindistan ve İngiltere: Pamuk Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü”, *ODTÜ Gelişim Dergisi, Türkiye İktisad Tarihi Üzerine Araştırmalar II*, 1979-1980 özel sayı, s. 1-65.
- İNALCIK, Halil, *Devlet-i ‘Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar I*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2009.
- İNALCIK, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi Üzerinde Arşiv Çalışmaları, İncelemeler*, Yay. Haz. M. Salih Eren, Eren Yay., İstanbul 2009.
- İNCİCİYAN, P. Ğ., *XVIII. Asırda İstanbul*, Haz. Hrand D. Andreasyan, İstanbul 1956.
- JONES, James Felix, *Journal of a Steam-Trip to The North of Baghdad, ?* (Tarihsiz).
- KARADAĞ, Recep, *Doğal Boyamacılık*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2007.
- KELEŞ, Erdoğan, “Hayriye Tüccarı Elhac Ağa’nın Terekesi”, *Belgeler*, XXXII/36, 2011, s. 31-70.
- KIVRAK, Güler, “XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Edirne Gümrüğü”, *İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)*, İstanbul 1989.
- KORUCU ÜÇÜNCÜ, Berna, “Osmanlı-Hindistan İlişkileri (1750-1857)”, *İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanamış Doktora Tezi*, Malatya 2020.
- KUÇÜKKALAY, A. Mesud, “Farklılıkları Bağlamında Osmanlı İstanbul’unda İthalat: İzmir ile Bir Karşılaştırma (1793-1803)”, *Osmanlı Araştırmaları*, XLI (2013), s. 321-359.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., “Hayriye Tüccarı”, *DİA*, XVII, İstanbul 1998, s. 64-65.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., *Balta Limanı'na Giden Yol Osmanlı-İngiliz İktisâdî Münâsebetleri (1580-1850)*, TTK, Ankara 2013.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., *Osmanlı'nın Sosyo-Kültürel Yapısı ve İktisâdî Yapısı*, TTK, Ankara 2018.

LYBYER, Albert Howe, “Osmanlılar ve Doğu Ticaret Yolları”, çev. N. Ülker, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, S. 3 (1987), s. 141-157.

MANTRAN, Robert, “XVI. ve XVII. yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu ve Asya Ticareti”, çev. Z. Arıkan, *Bellekten*, LI/201, (1988), s. 1433-1443.

MANTRAN, Robert, “XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ticaretin Değişmesi”, çev. Z. Arıkan, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 3 (1987), s. 159-175.

Mehmed Suûdî Efendi, *Tarih-i Hindî Garbî veya Hadîs-i Nev*, İstanbul 1999.

MİROĞLU, İsmet, “Hindistan Hakkında XVIII. Yüzyılda Yazılmış Küçük Bir Eser”, *İÜFEF Tarih Dergisi*, 34 (1983-84), İstanbul 1984, s. 539-554.

NİEBUHR, M., *Travels Through Arabia, and other Countries in the East*, çev. R. Heron, Edinburg 1792.

OĞUZOĞLU, Yusuf, “Hint-Basra Mallarının Akdeniz Ticaretine Aktarımı: İskenderun ve Payas Limanları (XVI. Ve XIX. Yüzyıllar)”, *Türk Deniz Ticareti Tarihi Sempozyumu I, (İzmir ve Doğu Akdeniz)*, İzmir 2009, s. 110-124.

ORHONLU, Cengiz -Turgut Işıksal, “Osmanlı Devrinde Nehir Nakliyatı Hakkında Araştırmalar: Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat”, *İÜFEF Tarih Dergisi*, S. 17-18, İstanbul 1963, s. 77-102.

ORHONLU, Cengiz, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti Habeş Eyaleti*, TTK Yay., Ankara 1996.

Osmanlı Vilayeti Salnamelerinde Bağdat, Ed. C. Eroğlu vd., Orsam, Ankara 2012.

Osmanlı Vilayeti Salnamelerinde Basra, Ed. C. Eroğlu vd., Orsam, Ankara 2012.

ÖZCAN, Azmi, “İngiliz Doğu Hindistan Şirketi”, *DİA XXII*, İstanbul 2000, s. 294-295.

ÖZEN, Mine Esiner, “Türkçede Kumaş Adları”, *Tarih Dergisi*, XXXIII (1981-1982), s. 321, 291-340.

PETERS, F. E., *The Hajj-The Muslim Pilgrimage to Mecca and The Holy Places*, New Jersey 1996.

SAHİLLİOĞLU, Halil, “XV. Yüzyıl Sonunda Hindistan’da Osmanlı Tâcileri”, *Osmanlı III*, Ed. G. Eren, Yeni Türkiye Yay., s. 77-80.

STEIN, Burton, *Hindistan Tarihi*, çev. Müfit Günay, İnkılâb Kitabevi Yayınları, İstanbul 2015.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, “Elfevaid-ül Muadde Li Nizam-i Hükûmet-i Bender-i Cidde”, *Bellekten*, 101 (Ocak 1962), s. 151-162.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Mekke-i Mükerrerme Emirleri*, TTK Yay., Ankara 2013.

WOOD, Alfred C., *Levant Kumpanyası Tarihi*, çev. Çiğdem Erkal İpek, Doğu Batı Yay., Ankara 2013.

YAŞAR, Ahmet, “İstanbul Hanları: 18. Yüzyıl Sonu ve 19. Yüzyıl başı”, *Osmanlı İstanbullu I*, Ed. E. Emecen-E. S. Gürkan, İstanbul 2014, s. 511-524.

YILMAZ, Serap, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Doğu ile Ekonomik ilişkileri: XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı-Hint Ticareti İle İlgili Bir Araştırma Fransız Arşivlerinden I”, *Bellekten*, LVI/215, 1992, s. 31-71.

YILMAZ, Serap, “XVIII. Yüzyıl Tekstil Dünyasından: Hindistan ve Osmanlı İmparatorluğu’nun Pamuk-İpek Karışımı Kumaşları Fransız Arşivlerinden II”, *Bellekten*, LVI, 215, 1992, s. 775-810.

ŞAHİN, Reyhan, “Edirne Gümrüklerine Göre XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Edirne’de Ticari Hayat”, *Trakya Üniversitesi (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)*, Edirne 2006.

TAN, Seda, "XIX. Yüzyılda Osmanlı Hindistan Ticaretine Bir Örnek: At İhracatı", *Akdeniz İnsani Bilimler Dergisi (MİH)*, IV, 2014, s. 239-247.

YORULMAZ, Şerife, "Levant Şirketi'nden İzmir'e: İngiliz Tüccar Kolonisi", *Türk Deniz Ticareti Tarihi Sempozyumu I*, (İzmir ve Doğu Akdeniz), İzmir 2009, s. 254-282.

FAROQHI, Suraiya, "Dokuma İmalatında Gerileyişler ve Canlanışlar", *Türkiye Tarihi 1603-1839 Geç Osmanlı İmparatorluğu*, c. III, çev. Fethi Aytuna, edt. Suraiya Faroqhi, İstanbul 2011, s. 416- 440.

FAROQHI, Suraiya, "Giriş", *Türkiye Tarihi 1603-1839 Geç Osmanlı İmparatorluğu*, c. III, çev. Fethi Aytuna, edt. Suraiya Faroqhi, İstanbul 2011, s. 17- 34.

ARASARATNAM, Sinappah, *Merchants, Companies and Commerce on the Coromandel Coast, 1650-1740*, Delhi 1986.

ERDEM, Sevim, "Dicle Nehri Vadisinde At ve Beygir Cinsinin İslahına Yönelik Kurulan Bir Çiftlik: Harnini/Kharnini Çiftliği", *İstem*, S. 32, 2018, s. 329-344.

IKRAM, S. M., *Muslim Rule in India and Pakistan (711-1858 A. C.)*, Lahor 1997.

HUSSAİN, Ruquia Kazim, "Armanian, Iranian and Turkish Merchants 1550-1800", *Aligarh Muslim University (Basılmamış Doktora Tezi)*, 2015.

EDWARDES, S. M., "The Company's Marine", *The Cambridge History of India -The Indian Empire 1858-1918-*, VI, ed. H. H. Dodwell, London 1932.

<https://sozluk.gov.tr> (Erişim Tarihi, 05.05.2021).

EMİR KEBİR'İN (MİRZA TÂKİ HAN) KAÇARLAR DÖNEMİNDE İRAN'DAKİ YENİLEŞME HAREKETLERİNE KATKILARI

GAMZE İME¹

Özet

İran'da batı tarzı reform hareketleri, Kaçar Hanedanlığı'nın hüküm sürdüğü dönemde (1795-1925) başladı. Tıpkı Osmanlı Devleti'nde yapıldığı gibi İran'daki bu reform süreci de önce askerî reformlar şeklinde, sonra farklı alanlara yayılarak kendini gösterdi. İran'da görülen bu reform hareketleri 19. yüzyılın bu devlet için önemli bir zaman dilimi olduğunu ortaya koyar. İran'da modern anlamda reform hareketlerinin başladığı dönem, Kaçar Devleti döneminin dördüncü hükümdarı Nasıreddin Şah'ın (1848-1896) sadrazamı Mirza Tâki Han'ın diğer adıyla Emir Kebir'in sadaret yıllarına (1848-1851) denk gelmektedir. Nasıreddin Şah, tahta çıktıktan sonra onu sadrazam olarak tayin etmiş ve kendisine "emir-i kebir" ve "atabeg-i 'azam" unvanlarını verdi. Nasıreddin Şah'ın hocası ve aynı zamanda ilk sadrazamı olan Mirza Tâki Han, bahsi geçen dönemde İran'daki reform hareketlerinde ön plana çıkarak bu hususta önemli çalışmalar yaptı. Mirzâ Tâki, askerî, hukuk, eğitim, kültür, ekonomi, sağlık, idarî olmak üzere birçok alanda geniş çaplı bir reform hareketi başlattı. Bu çalışmada Kaçar Devleti döneminin önemli devlet adamlarından Emir Kebir'in İran'daki yenileşme hareketleri sürecine katkıları ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: İran, Yenileşme, Emir Kebir, Kaçar Devleti, Nasıreddin Şah.

THE CONTRIBUTION OF EMİR KEBİR (MİRZA TÂKİ HAN) TO THE INNOVATION MOVEMENTS IN İRAN DURING THE PERIOD OF KAÇAR STATE

Abstract

Western style reform movements in Iran started during the reign of Qajar Dynasty (1795-1925). Just as it was done in the Ottoman Empire, this

---

¹ Doktora Öğrencisi, Aksaray Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı,
ORCID: 0000-0001-9943-085X, gamzeimee@gmail.com

reform process in Iran showed itself first in the form of military reforms and then spreading to different areas. These reform movements seen in Iran reveal that the 19th century was an important time period for this state. The period when reform movements began in Iran in the modern sense corresponds to the grand vizier of the fourth ruler of the Qajar State, Nasireddin Shah (1848-1896), Mîrza Tâki Khan, also known as Emir Kebir (1848-1851). After his ascension to the throne, Nasireddin Shah appointed him as the grand vizier and gave him the titles of "emir-i kebir" and "atabeg-i a'zam". Mîrza Tâki Han, who was the teacher of Nasireddin Shah and was also his first grand vizier, came to the forefront in the reform movements in Iran during the aforementioned period and made important studies on this issue. Mîrzâ Tâki, initiated wide-ranging reform movements in many fields including military, law, education, culture, economy, health, administration. In this study, the contributions of Emir Kebir, one of the important statesmen of the Qajar State, to the process of innovation in Iran will be discussed.

Keywords: Iran, Innovation, Emir Kebir, Qajar State, Nasireddin Shah.

Giriş

İran modernleşme sürecinde önemli yeri olan reform hareketleri, 19. yüzyılda batılılaşma hareketleri olarak ortaya çıktı. Yani meşrutiyete doğru gidiş sürecinde ülkenin içine düştüğü siyasi ve iktisadi zayıflıktan kurtulma çabası batıdaki gelişmeleri ve yenilikleri İran'da da uygulama anlayışı olarak şekil aldı. Bu dönemde İran, bir taraftan giderek güç kaybetti ve topraklarının bir bölümünü batılı güçlere terk etmek zorunda kaldı. Diğer taraftan da batılı siyasi kavramlar ve kurumlarla tanışmaya başladı. İşte bu şartlar altında, İran'ın içinde bulunduğu olumsuz koşullardan kurtulması için başlatılan reform süreci, devletin modern dünyaya ayak uydurması ve geri kalmışlıktan kurtulması adına olumlu sonuçlar doğurdu.

İran'da modernleşme hareketleri Kaçar Devleti Dönemi'nde başladı. Bu süreç, ilk kez etraflı bir akım olarak Abbas Mirza'nın (1789-1833) Tebriz ordusunda yaptığı düzenlemelerle ortaya çıktı. Emir Kebir, Abbas Mirza'nın Azerbaycan bölgesinde başlattığı reformları devam ettirdi. Yenileşme taraftarları, bu reformlar gerçekleştirilmeden önce iki farklı ülkenin reform sürecin-

den etkilenmişlerdi. Bunlar, Rusya'da yürütülen siyasi ve toplumsal reformlar ile Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılda yaptığı reformlardır.¹

Şehzade Abbas Mirza, eğitim ve kültür alanlarında bazı ıslahatlar gerçekleştirdi. Bu ıslahatlar, büyük oranda batıdaki gelişmelerden istifade edilerek yapıldı. Mirzâ Tâki Hân, bu ıslahatları daha ileri bir seviyeye taşıdı. Dârülfünun okulları aracılığıyla Avrupa medeniyetinin tanınmasını ve bir ölçüde benimsenmesini sağladı.² Onun ülkenin modernleşmesi yönünde attığı bu adımları, hiç şüphesiz çok önemlidir.

1. Emir Kebir Kimdir?

Mirzâ Tâki Hân, 1806'da Irak-ı Acem'de bulunan Arak şehrine bağlı Ferahan ilçesinin Hezave köyünde dünyaya geldi. Babası Kerbelâi Muhammed Gurban, Hezave'ye komşu Mehrabad köyünde ünlü Kâim-i Makâm ailesinden Mirzâ Bozorg adıyla herkesçe tanınan Mirzâ İsa'nın yanında önce aşçı, sonra baş aşçı ve ardından da kıdemli kâhya olarak çalıştı. Mirzâ Bozorg, Feth Ali Şah'ın Tebriz valisi ve reformcu veliaht şehzadesi Abbas Mirzâ'ya başvezir olunca Kerbelâi Gurban oğlunu da yanına alarak Mirzâ Bozorg'un çalışmanı olarak önce Tahran'a daha sonra ise Tebriz'e gitti. Çocukluğu Tebriz'de Kâim-i Makâm ailesinin yanında geçen Mirzâ Tâki'nin yeteneği, önceleri babasına yardım etmeye başladığı sıralarda Bozorg tarafından fark edildi. Bunun üzerine Bozorg onun kendi çocuklarıyla birlikte eğitim alma fırsatı verdi.³

Mirza Tâki Hân'ın başından iki evlilik geçti. İlk evliliği amcasının kızı Cancan Hanım ile ikinci evliliği Muhammed Şah'ın kızı ve Nasıreddin Şah'ın

¹ Gökhan Bolat, "Mirzâ Tâki Hân (Emir Kebir) ve Reformları (1848-1851)", *Belleten*, C; LXXVII/278, TTK Yayınları, Ankara 2013, s. 152; Rıza Kurtuluş, "Mirza Taki Han", *İslam Ansiklopedisi*, C; 30, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2014, s. 168; Ata Mohamed Tabriz, "İran Romanının Şekillenmesinde Siyasi ve Sosyal Düzenin Rolü (Kaçar ve Pehlevi Dönemi)", *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt; 20, Sayı; 37, Bursa 2019, s. 807.

² Ali Erol, "İran İnkılabı'nın (1906 - 1911) Azerbaycan Edebiyatındaki Yansımaları Üzerine Bir İnceleme", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, Sayı; 34, Ankara 2012, s. 153.

³ Kurtuluş, a.g.e., s.168; Bolat, a.g.m., s.152; Yılmaz Karadeniz, "İran'da Kaçar Dönemi'nin Önemli İslahatçılarından Mirza Taki Han (Emir Kebir) ve İslahatlardaki Rolü", Mehmet Ali Beyhan (Ed.), *Tarih Boyunca Yenileşme Hareketleri*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2014, s.153

kız kardeşi olan Melekzâde Hanım ile oldu. Mirzâ Tâki Hân'ın ilk eşinden üç, ikinci eşinden iki çocuğu vardı.⁴

Otuz veya otuz üç yaşlarında Abbas Mirza'nın yönetimi altında çalıştı. Bu sebeple Rusya'nın birçok şehirlerine gitme imkânı elde etti. Sonra da ona Azerbaycan Bakanlığı makamı verildi. Ardından Osmanlı Devleti'yle imzalanacak olan Erzurum Antlaşması (1823) görüşmeleri için görevlendirildi. Bu vazifesi nedeniyle dört yıl Osmanlı topraklarında bulundu.⁵ Osmanlı Devleti'nde bulunduğu yıllar, aynı zamanda Tanzimat Fermanı'nın ilan edilmesinin hemen sonrasında tekabül ettiği için Osmanlı Devleti'nde gerçekleştirilen reformları da yakından izleme imkânını yakaladı.⁶

Mirzâ Tâki Han, Nasıreddin Şah'ın atabeyi⁷ idi ve şahın tahta geçmesinde mühim rolü oldu. Bu yardımına karşılık şah onu "*Emir Kebir*" unvanıyla sadrazamlığa atadı. Sadrazam olduktan sonra birçok alanda yenilikler yapmaya başladı. Devlet görevlileri arasındaki yolsuzluklara karşı mücadele etmek, devlet gelir ve giderlerini gösteren düzenli bir bütçe hazırlamak, saray harcamalarını kıstmak, saray görevlileri ve din adamlarına yapılan yüklü ödemeleri kesmek gibi önemli kararlara imza attı. Bunların yanında İran'ın dış ilişkilerinde de devlet yararına hizmetlerde bulundu. Yabancı elçilerin saraydaki nüfuzlarını azalttı ve ülkede casusluk faaliyetlerinin önüne geçmek için tedbirler aldı.⁸

Sadrazam, bağımsız bir siyaset izleyerek yabancı ülkelerin devlet işlerine müdahale etmelerine engel olmaya, onların ülkedeki bu tür faaliyetlerine karşı önlem almaya çalıştı. Yabancı ülkeler İran'daki hareketleri kısıtladığı için bu durumdan rahatsız oldular. Hal böyle olunca sadrazamın başına sorunlar açmaya çalıştılar.⁹ Emir-i Kebir, ülkedeki yabancı nüfuzuna karşı çıkınca İran'daki İngiliz görevlileri, durumu kendi lehlerine çevirmek için Şah'ı kışkırt-

⁴ Bolat, a.g.m., s.154

⁵ Abdolvahid Soofizadeh, "I. ve II. Erzurum Antlaşmalarının Siyasi Açısından Değerlendirilmesi", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 54, Cilt: 32, Ankara 2013, s. 184; Tabriz, a.g.m., s.807

⁶ Bolat, a.g.m., s.155; Kurtuluş, a.g.e., s.168

⁷ Atabey ya da atabeg, Selçuklu Devleti'nde ve sonrasında bazı Türk devletlerinde şehzadeleri eğitip yetiştiren memurlara verilen unvandır.

⁸ Mikail Devebakan, "İran'ın Modernleşme ve Meşrutiyete Geçiş Sürecinde Önemli Bir Aktör: Mirza Malkum Han (1833-1908)", *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tokat 2018, s.23

⁹ Yılmaz Karadeniz, "*İran'da Sömürgecilik Mücadelesi ve Kaçar Hanedanı (1795-1925)*", Bakış Yayınları, İstanbul 2006, s.176-177

tlar. Bunun sonucunda sadrazam görevden uzaklaştırıldı. Bununla yetinmeyen İngilizler Şah'ı kışkırtarak sadrazamın 1852'de feci bir şekilde katledilmesini sağladılar.¹⁰

2.Emir Kebir'i Reform Hareketleri Yapmaya İten Sebepler

Safevi Devleti'nin yıkılmasından sonra İran coğrafyasında uzun bir süre otorite sağlanamamıştı. Kaçar Devleti'nin ilk hükümdarı Ağa Muhammed Şah (1795-1797) zamanında dahi iç siyasette kargaşa devam etmiş ve merkezi otorite bir türlü tesis edilememişti.

Kaçar Hanedanı Muzaffereddin Şah döneminde de (1896-1907) büyük sıkıntılar devam etti. Dış borçlar sebebiyle oluşan ekonomik sorunlar uzun süre halledilemedi. Bu borçlar nedeniyle batılı devletlere tanınan imtiyazlar sonucunda halkı ve aydınları susturma çabaları yönetime karşı güçlü bir muhalefetin ortaya çıkmasına sebep oldu. Bunun yanı sıra 19. yüzyılda millî kaynakların sömürgeci devletler tarafından kullanılmasına izin verilmesi, işsizliğin artması, vergilerin ağırlaştırılması ve yoksulluğun artması gibi gelişmeler İran'da sosyal hayatı hayli olumsuz etkiledi.¹¹ Söz konusu sebeplerden dolayı baş gösteren huzursuzluk ortamı bazı yenileşme hareketlerinin gerçekleşmesini kaçınılmaz hale getirdi.

Mîrzâ Tâki Han, gün geçtikçe ülkesinin gerilemekte olduğunu görüyordu. O, bazı reformların bir an önce hayata geçirilmesinin zaruri olduğunu farkındaydı. Ülkedeki fakirlik, saraydaki karışıklık ve kanunsuzluk, liyakatli olmayan insanların devlet kademelerinde görevlendirilmesi, askeri alanda yetersizlik, eğitimdeki ciddiyetsizlik, ülkenin batılı devletler karşısında geri kalmışlığı gibi durumlara bir çare bulması gerekiyordu.¹² Onun İran'da düşündüğü modernleşme sürecine başlangıçta Abbas Mirzâ'nın gerçekleştirdiği reformlar ilham kaynağı oldu. Kaim-i Makâm ailesinin yanında yetiştiği sırada Tebriz'de Avrupai tarzda top döküm atölyeleri, barut ve tüfek yapımı fabrika-

¹⁰ Yılmaz Karadeniz ve Manizheh Sadri, "İran'da Yenileşme Hareketleri Kapsamında Darülfünun Medresesi'nin Kurulması," *Uluslararası Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler Sempozyumu*, 05-07 Ekim 2012 Muş, s.1394; Karadeniz (2006), a.g.e., s.178; Karadeniz (2014), a.g.e., s.161

¹¹ Mohammed Reza Djalili ve Thierry Kellner, *İran'ın Son İki Yüzyıllık Tarihi*, (Çev: Reşat Uzman), Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2011, s.34-35; Erol, a.g.m., s.152

¹² Yılmaz Karadeniz, "II. Meşrutiyetin Ön Denemesi: İran Meşrutiyet Hareketi ve Sebepleri (1906)", *Bilgi*, Sayı: 47, 2008, s.204

ları, pamuk ve yün işleme tezgâhları açıldı. Avrupa'ya ilk öğrenciler de Tebriz'den gönderildi. Mirzâ Tâki, yapılan bu yeniliklere yakından tanık olmuş, açılan atölyeleri bizzat ziyaret etme fırsatı yakalamıştır.¹³

Avrupa-İran ticari ilişkilerinin yenileşme hareketlerine giden yolda önemli yeri vardır. Şah Abbas dönemiyle birlikte Avrupa ve İran arasında gidip gelen tüccarlar, Avrupa'nın İran'da tanınmasında mühim rol üstlendi.¹⁴ İranlı gençler ile yabancı ülke temsilcilerinin İran'a gelmesiyle gerçekleşen değişiklikler ve giderek gelişen ıslahat fikirleri, Sadrazam'ın teşebbüsüyle meyvelerini verdi. Kurulan Dârülfünun okulları aracılığıyla Avrupa medeniyet unsurlarının İran'a girmesi sağlandı.¹⁵ İran'ın modernleşme sürecine etkisi ve İran ekonomisine katkısından dolayı tüccarlara devlet eliyle birtakım muafiyetler getirildi. Ayrıca korunmalarına yönelik birtakım adımlar atıldı. Özellikle Kaçarlar döneminde tüccarlar sadece gümrük vergisi ödemeye yükümlülüğüne tâbilerdi. Mirzâ Tâki, Avrupa'da meydana gelen değişim ve gelişmelerin İran'da da uygulanması gerektiği kanaatine vararak bu yolda çalışmalara başladı.

Avrupa'ya ticaret maksadıyla giden İranlı tüccarlar, burada Avrupa düşüncesi ile tanışma fırsatı buldular. Bu gelişme batının sosyal, kültürel, teknik ve zihinsel birikiminin İran'a yansımaya önemli katkıda bulundu. Tüccarlara daha önce devlet eliyle verilen imtiyazlar geri alınıp yabancılara verilmişti. Bu durum ekonomik güçlerinden dolayı saygınlık elde etmiş olan tüccarlar ve onlara saygı duyan toplumda bir takım rahatsızlık uyandırdı. Özellikle devletin ithalatı ön planda tutması ve yerli üretimin zarara uğratılması söz konusu kesimde ciddi rahatsızlıklara sebep oldu. Dolayısıyla onlar reform taraftarı bir tutum sergileyerek Emir Kebir'e bu yolda destek oldular.¹⁶ Bu destek sadece esnaf ve tüccarlardan değil Avrupa'da eğitim gördükten sonra ülkelerine dönen kesimler tarafından da verildi. Öyle ki devletin kötü gidişatına çare arayabilecek ve çözüm üretecek kadroların yetiştirilmesi için Avrupa'ya gönderilen bu insanların bilinçli bir şekilde dönmeleri, Emir Kebir'in fikirlerinin şekillenmesinde etkili oldu. Nitekim bu aydın kesim, eğitimlerini tamamladıktan sonra kendilerinden beklenen siyasî ve yenilikçi düşüncelerle dönmüşlerdi.¹⁷

¹³ Bolat , a.g.m., s.157

¹⁴ Abdolvahid Soofizadeh, "Osmanlı ve İran meşrutiyeti karşılaştırması", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt; 7, Sayı; 35, Ankara 2014, s.289

¹⁵ Karadeniz (2008), a.g.m., s.195

¹⁶ Soofizadeh(2014), a.g.m., s.289

¹⁷ Karadeniz(2008), a.g.m., s.194

Mîrzâ Tâki Hân'ın çeşitli diplomatik misyonlarda görevler almış olması da fikir hareketlerini etkileyen faktörlerdendir. Henüz yirmi iki yaşındayken Rusya'nın Tahran büyükelçisi Griboyedov'un Tahran'da öldürülmesi neticesinde 1829'da St. Petersburg'a giderek özür heyeti içinde kâtip olarak görev yaptı. Ardından Rus çarı I. Nikola ile yapılan toplantıya katıldı. Bu toplantı sırasında yaklaşık on ay Tiflis, Moskova ve St. Petersburg'da bulundu. Söz konusu görevleri süresince çeşitli devlet, özel, teknik ve askeri okulları, bir silah deposunu, birkaç tiyatroyu, vagon fabrikasını, cam fabrikasını, darphaneyi, rasathaneyi, bazı bankaları, ticaret odası ve Rusya'daki devlet bürokrasisini anlamak için çeşitli temaslarda bulunmuştu. Onun reformlarında en çok etkisi olan görevi ise 1843-1847 yılları arasında Kaçar Devleti adına katıldığı Osmanlı-İran Sınır Tespit Komisyonu'ndaki vazifesidir. Yaklaşık 4 yıl Erzurum'da kalan Emir Kebir, burada yaptığı görüşmelerde İngiltere ve Rusya'nın İran'a yönelik politikalarındaki asıl niyetlerini görme imkânı buldu. Adı geçen iki ülkeye karşı ileride göstereceği tutumunda bu durum etkili olacaktı. Ayrıca Osmanlı topraklarında bulunduğu yıllarda orada gerçekleştirilen reformları da yakından izleme imkânı elde etti. Zira o yıllar Tanzimat Fermanı'nın ilan edilmesinin hemen sonrasına denk gelmektedir. Osmanlı siyasi elit ve aydınları ile tanışma, Avrupalı devlet adamları ile yakın ilişkiler kurma, onlarla batılı hükümet sistemi üzerine sohbetlerde bulunma ve konu hakkında daha fazla bilgi edinme fırsatları buldu.¹⁸ Sonuçta bu görevleri yapacağı reformlarda ufkunu aydınlatan ve düşün dünyasını şekillendiren önemli faaliyetlerdendir.

Tebriz şehri İran'ı reforma götüren süreçte önemli bir yer tutmaktadır.¹⁹ Mîrzâ Tâki Hân'ın reform fikrinin oluşmasında bahsi geçen görevlerin yanı sıra yetiştiği ortamın, yani Tebriz'in kültürel atmosferi ve burada aldığı eğitimin rolü önemlidir. Bununla birlikte Tebriz, İran'ın batıya açılan kapısı olarak görülmektedir. Çünkü yüzlerce yıldır hem ticari hem de siyasi ve stratejik açıdan bulunduğu konum bu duruma zemin hazırlamaktadır. Ayrıca burası doğu-batı arasındaki en önemli ticaret merkezlerinden biridir. Bu sebeple Teb-

¹⁸ Yılmaz Karadeniz, "Kaçar Hanedanı (1795-1925)", *Basılmamış Doktora Tezi*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya, 2004, s.179; Bolat, a.g.m., s.154-156

¹⁹ Feth Ali Şah döneminde (1797-1834) Tebriz, veliaht makamı haline getirilmişti. Abbas Mirza da 12 yıl boyunca Tebriz'de veliaht şehzade olarak görev yapmıştır. Onun veliaht olarak görev yapması da Tebriz'in fikri atmosferini geliştiren bir başka unsurdur. Çünkü Abbas Mirza, İran modernleşme hareketlerinin en önemli isimlerinden biridir. Bu dönemde Tebriz'de Avrupalı tarzda top döküm atölyeleri, tüfek yapımı, yün ve pamuk işleme ve barut yapımı tezgâhları açılmıştır ve Avrupa'ya ilk öğrenciler buradan gönderilmiştir. Detaylı bilgi için bkz. Bolat, a.g.m., s.157

riz'deki yöneticiler özellikle 19. yüzyıldan itibaren Avrupa'daki gelişmeleri yakından takip eden Osmanlı Devleti ve Rusya'nın bölgedeki faaliyetlerinden olumlu yönde etkilendiler. Bunun sonucu olarak da İran'daki birçok yenilik hareketini gerçekleştirmek için Emir Kebir yanlısı bir tutum sergilediler. Emir Kebir'in uygulamak istediği reformlara uygun ortam sağlanması için çaba sarf ettiği bir dönemde aldığı bu destek ona güç kazandı.²⁰ Zira Tebriz halkı da bu yenileşme mücadelesinde ve meşrutiyetin ilan edilmesinde büyük gayretler gösterdi. Onlar ayrıca dış güçlerin kendi topraklarına müdahale etmelerine direnmişlerdi.²¹

Emir Kebir, İran'ın Avrupalı güçler karşısında güçsüzlüğünün ve çaresizliğinin farkındaydı. Bu durumun açık bir şekilde anlaşılmasına başlanmasıyla İran'da yenileşme hareketleri 19. yüzyılda hız kazandı. Özellikle yüzyılın sonunda İran ve Rusya arasında yaşanan savaş, bu çaresizliği net bir şekilde ortaya koymaktadır. İran, bu gelişmeler karşısında Rusya'nın rakipleri konumundaki İngiltere ve Fransa'ya yakınlaşmaya çalıştı. Bu yakınlaşmayla, bir kez daha zayıflığını ve çaresizliğini net bir şekilde gördü. Yabancı devletler İran'a çıkarları için yaklaştılar, anlaşma şartlarını yerine getirmedikleri gibi ülkeyi bölmek isteyen dış güçlerle hareket eder ihanet de ettiler.²²

İran'daki ortam yenileşme hareketlerini başlatmak için çok uygundu. Kuzeyde Rusya etkiliydi ve doğal olarak bölgede yoğun bir kültürel alışveriş vardı. Güneyde ise İngiltere hâkim bir durumdaydı. Buna bağlı olarak da İngiliz elçiler ve tüccarlar ülkenin güneyinde faaliyet gösteriyorlardı. Dolayısıyla ülkenin güneyi İngiliz kültürü ile iç içeydi. Nasıreddin Şah da batıyı örnek alarak gelişmek gerektiğine inandığı için Emir Kebir'in ıslahatlarını destekledi.²³

Mîrzâ Tâki Hân, sadrazamlığa geldiği zaman ülkedeki manzara pek hoş değildi. Göreve başladığında iç isyanlar, hazinedeki sıkıntı ve mali karışıklıkla birlikte Muhammed Şah devrinde bazı yabancı ülkelere tanınmış imtiyazlarla karşılaştı.²⁴ Ülke ekonomik sıkıntılarla mücadele ediyordu. Devletin başına Muhammed Şah geçtiğinde (1834-1848) ülkede dış borçlar hayli fazlaydı ve

²⁰ Bolat, a.g.m., s.156

²¹ Gökhan Bolat, "Muhammed Ali Şah Döneminde İran'ın Siyasi Durumu (1907-1909)", *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt; 8, S; 16, 2016, s.336-338

²² Karadeniz(2006), a.g.e., s.259-260

²³ Söfözadeh, *Kaçar Hanedanlığı Döneminde Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri (1795-1925)*, TTK Yayınları, Ankara 2020, s.102

²⁴ Karadeniz(2004), a.g.e., s.185

hazine neredeyse boştu. Ülkedeki gelir ve gider dengesizliği vardı. Bu şekilde borçlu olarak devralınan hazine Emir Kebir'in yönetimine verilmişti.²⁵ Bununla birlikte ülke bütçesi 1.000.000 tûmenden eksik bir gelire sahipti. Eyaletlerden alınan vergiler ve diğer birçok vergi gönderilmiyordu. Bu da malî sıkıntının had safhada olduğunu gösterir. Bütün bunları gören sadrazam, ekonomik anlamda yenilikler yapılmasının gerekli olduğunu farkındaydı. O, bir taraftan güvendiği kişiler aracılığıyla yeni bir askerî düzen oluşturmaya ve hesapsız gelirleri olan saray görevlilerinin sayısını azaltmaya çalışırken, diğer taraftan da hazinenin israfını önlemek için uğraştı.²⁶

Sadrazam, İngiltere ve Fransa'nın askerî teşkilatını yakından takip ediyordu. Ülkesinin askerî sistemindeki eksikliği fark ederek bu alanda etkin bir ıslahat yapmanın gerekliliğini gördü. Nitekim o, Abbas Mirza zamanından beri ordunun içindeydi. Bu sayede ülkedeki askerî durumu yeterince analiz ettikten sonra tecrübelerini hayata geçirmek istedi. Sadrazam olarak göreve başladığında askerî teşkilatta önemli değişiklikler yapmaya koyuldu.²⁷

Bu yenilikçi devlet adamının İran'da başlatılan modernleşme hareketlerini ülkenin iç dinamiklerini dikkate alarak yapma düşüncesi bir nevi batı sistemini uygulama fikrine dönüştü. Nasreddin Şah döneminin (1848-1896) ikinci evresi olarak nitelendirilen bu süreçteki dönüşüm başta siyasal, toplumsal ve ekonomik olmak üzere bütün alanlara etki edecek bir programa dönüştürüldü. Batıyı model alma faaliyeti yenileşmenin ve gelişmenin ön koşulu oldu.²⁸ Bu süreçte batıdaki gelişmeler yenileşmede takip edilecek en temel model olarak görülmüştür denilebilir.

Emir Kebir'i reform hareketleri yapmaya iten sebepler ve doğal olarak İran'ı meşrutiyete götüren süreçte, siyasi, iktisadi, kültürel ve sosyal birtakım gelişmeler büyük rol oynadı. Bu sebepleri Abdolvahid Soofizadeh şöyle özetlemiştir;

- 1) Rusya ve İngiltere'nin İran üzerindeki siyasi rekabetleri,
- 2) İngiltere ve Rusya'ya birtakım ekonomik imtiyazlar verilmesi,

²⁵ Soofizadeh, a.g.e., s.105

²⁶ Karadeniz(2004), a.g.e., s.185

²⁷ Karadeniz(2004), a.g.e., s.185; Soofizadeh, a.g.e., s.106

²⁸ Hatice Kılıç, "İran'ın Modernleşme Sürecinde Osmanlı Devleti'nin Rolü (1848-1923)", *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Marmara Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2006, s.37-38

- 3) Tütün tekelinin İngiltere kontrolüne verilmesi,
- 4) Tütüne karşı dini ve sosyal muhalefet,
- 5) Avrupa'ya öğrenci gönderilmesi,
- 6) Üniversitenin kurulması,
- 7) Batı'yla kurulan münasebetler neticesinde toplumun bir kısmında batı özentisinin giderek yaygınlık kazanması,
- 8) Ülkeye gizli sokulan meşrutiyet yanlısı gazete ve dergilerin topluma yenileşme düşüncesini aşılması,
- 9) Yönetimdeki israf,
- 10) Sadrazam Eynüddeve, Kaçar şehzadeleri ve feodal sınıfın halk üzerindeki zulmü ve toplumun buna karşı ayaklanması,
- 11) Rusya'nın 1905'te Japonya karşısında ağır bir yenilgi alması ve yenilmez olduğu düşünülen Rusya'nın bu yenilgisinin İran toplumunu umutlandırması,
- 12) Toplum taleplerinin dikkate alınmaması ve halkın Kaçar Hanedanı'na duyduğu nefret,
- 13) Halk tarafından sevilen idarecilere karşı baskı ve özellikle Nasıreddin Şah'ın öldürülmesinin halk üzerinde meydana getirdiği öfke,
- 14) Yönetimin meşrutiyetçilere karşı güçlü bir duruş sergileyememesi.²⁹

Gökhan BOLAT ise şöyle sıralamıştır;

- 1) Osmanlıda görülen Avrupalılaştırma hareketleri ve bu durumun İstanbul'da bulunan İran elçileri ile tüccarları tarafından takip edilmesi,
- 2) İran'ın Avrupa'ya gönderdiği öğrenciler ve kendi üniversite düzeyindeki okullarına getirdiği Avrupalı öğretmenlerin etkisi,
- 3) İran'da görev yapan büyükelçi ve konsolosların etkisi,
- 4) Avrupa ile İran arasında yapılan telgraf hattından dolayı İran aydınlarının Avrupa'da meydana gelen olaylardan haberdar olması,
- 5) İranlı aydınlar tarafından ülke içinde ve dışında çıkarılan gazete ve dergilerin etkisi,
- 6) Ülkedeki gizli cemiyetlerin faaliyetleri,
- 7) Yabancılar verilen imtiyazların halk ve ulema tarafından tepkiyle karşılanması,
- 8) Ülkedeki asayişin bozulması ve adaletsizliklerin artması,
- 9) Halkın ekonomik durumunun oldukça kötü durumda olması ve Kaçar Hanedanı'ndan memnun olmamaları.³⁰

²⁹ Soofizadeh(2014), a.g.m, s.292

3. Yenileşme Hareketlerinin Başlaması

Nasıreddin Şah'ın güvenini kazanmasıyla sadrazamlık makamına gelen Mîrzâ Tâkî Hân, derhal çalışmalarını başlatarak İran'da bir dizi yenilik faaliyetlerine girişti. Bu yolda başarılı olabilmek için ilk işi siyasi, sosyal ve ekonomik alanlarda toplum düzenini bozan durumlara el atıp, yapacağı yenilik faaliyetleri için zemin hazırlamak oldu.

İran tarihinde yaşanan iki olay reforma giden süreci tetikleyen ve meşrutiyet hareketlerinin ateşini fitilleyen en önemli meselelerdir. İlki Ayetullah Şirazi'nin 1890-1892 yılları arasında süreçte Tütün Yasağı hakkında fetva vermesidir. Söz konusu fetvanın ardından yenilikçi İranlı aydınlar, siyasi gelişmeler konusundaki düşüncelerini daha kararlı ve ısrarlı bir şekilde savunmaya başladılar.³¹ Tütün yasağı getirme yasası hem meşrutiyet devrimi için başarılı bir adım hem de İran tarihinde yönetimin aldığı karara karşı siyasi bir tepki olarak doğan ilk ciddi adım

Nasıreddin Şah, Avrupa seyahati sırasında İngilizlere devletin zararı olan bir tütün imtiyazı verdi. 1889-1890'da İngiltere'ye İran'daki tütün tekelinin verilmesine 'reji imtiyazı' veya 'tenbakû' adı verilir. Tütün imtiyazı anlaşması, on beş bölümden oluşmaktadır. Bu antlaşma, tamamen imtiyaz sahibinin çıkarlarına hizmet etmekteydi ve 1890'da elli yıl süreyle, yılda İran'a sadece 15.000 İngiliz lirası ödemek şartıyla verildi. İran tütününün tamamının İngilizlerin kontrolüne bırakılması anlamına gelen bu imtiyaza halk ve din adamları şiddetle karşı çıktı.³²

İkinci önemli olay ise yenilikçi bir hükümdar olan Nasıreddin Şah'ın öldürülmesidir.³³ Onun ardından başa geçen Muzafferuddin Şah'ın güçlü bir

³⁰ Bolat(2016), a.g.m., s.329

³¹ Kaan Dilek, "İran'da Meşrutiyet Hareketi ve Dönemin Siyasî Gelişmeleri", *Akademik Orta Doğu Dergisi*, Cilt; 2, Sayı; 1, 2007, s.53

³² Djalili ve Kellner, a.g.e., s.29-30; Karadeniz(2006), a.g.e., s.240-241

³³ Halkın saraya yürüyerek, İngiliz tüccar ve sermayedarlarına verilmiş olan imtiyazların kaldırılmasını istemeleri ve bu konuda artan baskı üzerine Nasıreddin Şah, İngilizlerle olan anlaşmayı iptal etmek zorunda kalmıştır. Bu durumdan hayli rahatsız olan İngiliz sermayedarlar İran'a, Şah ve sadrazam Mirza Ali Asgar Han aleyhine halkı kışkırtmaya ve özgürlükçü hareketi desteklemeye yönelik çıkan yayınları sokmaya ve halkı galeyana getirmeye çalıştılar. Şah, her ne kadar dış neşriyatın ülkeye girişini yasaklamış ve yükselen sesleri kısmaya çalışmışsa da halkın tepkisini kıramamış ve 1895'de öldürülmüştür. Detaylı bilgi için bkz. Karadeniz(2006), a.g.e., s.241

kişiliği yoktu. Nasireddin Şah'ın öldürülmesinden sonra meydana gelen olaylarla da reform kaçınılmaz bir hal aldı.³⁴

Yenileşme hareketleri ve yöntemlerinin İran'da programlı olarak ve yoğun bir şekilde uygulanması Nasireddin Şah dönemine (1848-1896) denk gelmektedir. Onun 19. yüzyılın ortalarında İran tahtında oturmuş olması, bunun en önemli sebeplerinden biri olarak gösterilmektedir. Ayrıca bu yüzyıl doğu monarşilerinin batıdaki gelişmeleri doğrudan hissettiği bir dönemdir. Bir diğer önemli sebep, Şah'ın ülkedeki kötü durumun farkına vararak Emir Kebir ve Sipahsalar³⁵ gibi reform yanlısı devlet adamları ile bürokratların yaptıkları uyarıları dikkate almasıdır. Onun, İran'ın bağımsızlığı için ihtiyacı olan değişiklikleri ve dünyadaki rolünü kendisinden önceki yöneticilerden daha iyi anlamış olduğu açıktır. Bu sebeple İran'da, Avrupa'yı ve Avrupa'daki liberal hareketleri anlayan insan sayısı Nasireddin Şah'ın iktidarlık yıllarında giderek arttı. Dolayısıyla durumun farkına varan aydın kişilerin yazılarının toplum üzerindeki etkileri dönemin anlaşılmasında önemli bir pay sahibidir.³⁶ Yani, reform hareketlerinin etkilerinin bir kısmı, kendisini yazı ve dildeki değişimlerle gösterdi. Aynı zamanda yazılan eserlerin bütünüyle basılabilmesi amaçlanmış ve bu sebeple matbaa kurulmuştur. Matbaanın İran'a getirilmesinin ardından da ülkede basın-yayın hayatının gelişimi ve gazetelerin çoğalması yenileşme hareketlerine hız kazandırmıştır.

Nasireddin Şah'ın İran tahtına oturduğu yıl, Avrupa tarihinde "İslahatlar ve İnkılaplar Yılı" olarak geçer. Emir Kebir zamanında İran'da bazı ıslahatlar için ilk adımlar atıldı. Aydınlanma fikri, bu ıslahatların devamının gelmesiyle toplumun hemen her kesimine ulaştı. Buna bağlı olarak içtimai ve fikri alanlarda atılan adımların yetersiz olması İran'da konuşulmaya başlandı. Bilhassa Şah'ın Avrupa ziyaretleri sırasında yanında giden devlet adamlarının halk üzerindeki etkisi kısa sürede hissedildi. Bu durum, kısa sürede meşrutiyete olan eğilimi artırdı. İlk Avrupa ziyareti 1870'de, ikincisi 1878'de ve üçüncüsü 1889'da oldu. Şah, Avrupa gezilerinden sonra oradaki askeri ve teknik ilerlemeler karşısında epey geride kaldıklarını anladı.³⁷ Onun Avrupa seyahatlerine

³⁴ Dilek, a.g.m., s.54

³⁵ Nasireddin Şah, Avrupa seferine çıkmadan önce Osmanlı devleti ile ilişkileri düzeltmek için 1868'de Hacı Mirza Hüseyin Han'ı elçilik göreviyle İstanbul'a göndermiş, Babiali ile on yıl çalıştıktan sonra Şah'ın Avrupa dönüşünde önce adliye ve savaş bakanı, daha sonra da "Sipahsalar" lakabıyla sadrazam olmuştu. Detaylı bilgi için bkz. Karadeniz(2006), a.g.e., s.238-239

³⁶ Akın Kiren, "Nasirüddin Şah Dönemi İran'ında (1848-1896) Modernleşme ve Meşrutiyet Araçlarından Biri Olarak Müzik", *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, Cilt; 37, Sayı; 1, 2017, s.103

³⁷ Karadeniz(2006), a.g.e., s.190-191

Emir Kebir'in katkısı ise göz ardı edilmemelidir. Öyle ki bu yenilikçi devlet adamının ordu ve devlet dairelerindeki ıslahatları, 1852'de kurmuş olduğu Dâru'l-funûn vasıtasıyla yabancı öğretmenlerin getirilmesi ve Avrupa'ya tahsil için öğrenci gönderilmesi İran için bu yönde atılan önemli adımlardı. Bu gelişmeler, Nasıreddin Şah'ın Avrupa'yı daha yakından tanıma isteğini arttırdı. Şah bu sayede İran'da edebiyat, kültür ve sanat gibi alanlarda faaliyetlerin artmasına önem verdi.³⁸ Böylece o, İran'ı Avrupa'ya yönelterek bu yöndeki ıslahatları destekleyen ilk padişahtır denilebilir. Bütün bu gelişmeleri dikkate aldığımızda Nasıreddin Şah'ın İran'da batı tarzı reformları hayata geçiren ilk hükümdar olduğunu söyleyebiliriz.

1905 yılında Rusya'da yaşanan inkılâp da meşrutiyet yanlısı kişiler üzerinde büyük etki oluşturan gelişmelerden birisidir. Bu devrim, İran'da hemen etkisini gösterdi. Özellikle Kafkaslar üzerinden İran'a fikir akımlarının gelmesi ve yenilikçi aydın kesimin bu fikirlerden epey etkilenmesiyle yenileşme düşüncesinde yeni anlayışlar hız kazandı.³⁹ 19. yüzyıl boyunca yabancı devletlerin İran üzerinde giderek çoğalan baskıcı politikaları nedeniyle batı ile rekabet edebilmesi için İran'ın modernleşmeye ihtiyacı vardı. Bu doğrultuda Emir Kebir'in reform hareketlerine girişerek, ülkenin içinde bulunduğu durumu düzeltmek adına yapılan modernleşme çalışmalarına katkısı oldukça önemlidir.

4.REFORMLARI

4.1.Eğitim Alanında Reformlar

Eğitim, kurumsal alanda bir ülkenin modernleşme sürecinde en önemli unsurlardan biridir. İran'da yenileşme düşüncesinin gelişiminde eğitim kurumlarının önemli bir rolü olmuştur. Bu bağlamda İran'da Darü'l-Fünûn'un açılması eğitimle ilgili yapılan yenileşmelerin başında gelmektedir. Darü'l-Fünûn, Emir Kebir tarafından orduya subay ve bürokrasiye memur yetiştirmek amacıyla 1851 yılında kurulan ilk yüksek eğitim kurumudur. Okula on dört yaşındaki çocuklar sınavla alınmakta ve askeri veya sivil memur yetiştiren sınıflara yerleştirilmekteydi. Bu sınıflarda, jeoloji, tıp, matematik, Farsça, Arapça, İngilizce, Rusça, fizik ve

³⁸ Soner İşimtekin, "Nâsıru'd-din Şâh Kâçâr'ın Avrupa Seyahatleri ve İran Üzerindeki Sonuçları", *Nüşa (Şarkiyat Araştırmaları Dergisi)*, Sayı:31, Ankara 2010, s.176

³⁹ Dilek, a.g.m., s.55

coğrafya gibi dersler verildi. Sadrazam, 1849 yılında birkaç bin kişi kapasiteli bir de tiyatro alanı kurdurdu.⁴⁰

Darü'l-Fünûn, mühendis Mirza Rıza tarafından 1850'de inşa edildi. Başlangıçta piyade, süvari, tophane, mühendislik, eczacılık, tıp, cerrahi ve madencilik bölümlerine sahip olan okulda daha sonra tarih, coğrafya, tabiat, matematik ve Fransızca bölümleri de açıldı. Yabancı eğitimci olarak Captitain Zattie ve Carnota adında iki mühendis ile Dr. Jacob Eduard Polak adında bir eczacı vardı. Okulda Avrupa'da eğitim görmüş kişiler de görevlendirildi. Müfredatında ise piyade ve atlı birlikler için taktik eğitimi, topçu eğitimi, mühendislik, madencilik, tıp, eczacılık, kimya, jeoloji, Fransızca, İngilizce, Rusça, resim ve müzik dersleri yer almaktaydı. Darü'l-Fünûn'da 100 öğrenci yatılı olarak kalmaktaydı. Okul bünyesinde bir matbaa açıldı ve burada Avrupa'da yayımlanan kitapların Farsça tercümesi, ders kitapları ve Farsça yazılan diğer kitaplar basıldı. Açılışından sonraki ilk kırk yılda okuldan toplam 1100 öğrenci mezun oldu. 1858'de okulun mezunlarından 42'si eğitimde daha fazla ilerleyebilmek ve batının ileri tekniklerini öğrenebilmek amacıyla Avrupa'ya gönderildi. Dârü'l-Fünûn bünyesindeki ilk kız okulu ise 1865'te açıldı. Dârü'l-Fünûn'un adı 1934 yılında Tahran Üniversitesi olarak değiştirildi.⁴¹

Sadrazam tarafından bu okulun açılması İran'ın eğitim sisteminde bir dönüm noktası oldu. O, Rusya ve Osmanlı topraklarına yaptığı yolculuk ile oradaki teknik, sanayi ve askeri okulları görmüş, çeşitli akademik kurumlara ve okullara hayran kalmıştı. Ancak esas ilham kaynağı İstanbul'daki Darü'l-Fünûn'du. Böylece kendi ülkesinde de benzer nitelikte bir okulun kurulması gerektiği düşüncesiyle çalışmalara başladı. O, Darü'l-Fünûn'un kurulmasını sağlayarak nitelikli öğretmen kadrosu yetiştirmek, aydın bir sınıf oluşturmak, bu aydın kişiler sayesinde idari ve askeri reformların uygulanmasında devleti yetkin hale getirmek ve İran'ın Avrupa ile kuracağı ilişkilerde ortaya çıkabilecek olası yeni diplomatik sorunlarla baş edilebilmesini amaçladı.⁴²

Mîrzâ Tâki Han döneminde eğitim alanında önemli adımlar atıldığı bir gerçektir. Aynı zamanda yenileşme fikrinin halka empoze edilmesi amacıyla Ruzname-i Vekayi-i İttifakiye adıyla haftalık bir gazete çıkartıldı. Gazetenin ilk sayısında halkın ülkenin dahili ve harici meselelerinin farkında olmasının gerekliliği ve faydaları üzerinde duruldu. Diğer devletlerin gelişme ve ilerleme

⁴⁰ Kiren., a.g.m., s.105-108

⁴¹ Bolat(2013), a.g.m., s.169-170

⁴² Karadeniz(2014), a.g.e., s. 156; Karadeniz(2004), a.g.e., s.186

durumu ile İran'ın geri kalmışlığı mukayese yapıldı. Emir Kebir yönetiminde yayımlanmaya başlayan gazete, İran'da yapılacak yenilikler ile ülkenin temel ihtiyaçları ve sorunlarına dair halkı bilgilendirme ve bilinçlendirme amacı taşıyordu. Bunun yanı sıra tıp, coğrafya ve tarih gibi konularda da bilgiler içermekteydi. Gazetenin çıkartılmasında İngiliz gazeteci Edward Burgess görev aldı.⁴³ İran toplumunda meşrutiyetin tanıtılmasında gazetelerin mühim rolü olmuştu. Bu bağlamda Vaka-i İttifakiye, Süre İsrafil, Hablül Metin ve Ahter gibi gazeteler öne çıkmaktadır.⁴⁴

Emir Kebir'in sadrazamlığı bittikten sonra bile onun başlattığı reformlar Sipahsalar tarafından devam ettirildi. Bu yenileşme hareketleri, İran halkının gündelik yaşamında bazı gelişmelerin yaşanmasına sebep oldu. Diğer taraftan Emir Kebir döneminde gazetenin yaygınlaşmasıyla dilde sadeleşmeler görüldü. Dilde sadeleşmeyi savunanlara en iyi örnek, meşrutiyete verdiği destekle tanınan ve sade yazımın öncülerinden olan İranlı yazar ve şair Ali Ekber Dih-hudâ'dır. Yazdığı makalelere halk büyük bir ilgi gösterdi. Bunun yanı sıra, yazılı eserlerin yaygınlaşması ve dildeki sadeleşme, İran'da farklı yazım türlerinin ortaya çıkmasına ve yaygınlaşmasına da öncülük etti.⁴⁵

4.2. Askeri Alanda Reformlar

Askeri yenilikler konusunda batıdan alınacak askeri modeller üzerinde duruldu. Batılı devletlerin askeri teknolojideki üstünlükleri anlaşılmış ve İran ordu teknolojisinin geliştirilmesi gerektiği hususu kabul edilmişti. Ordunun güçlenmesi ve yenilenmesi gerekliliği yalnızca savunma alanında değil, aynı zamanda saldırı stratejisinin de gerekli olduğu görülmüştü.⁴⁶

Nasıreddin Şah döneminde 1858-1860 yılları arasında İran ordusunun durumu Cihangir Kaimakami'ye atıfta bulunularak şöyle açıklanmaktadır;

⁴³ Karadeniz(2004), a.g.e., s.186

⁴⁴ Hülya Özkan ve Mohammad Rigiderakhshan, "İran'da Basımın Doğuşu ve Gazeteler", *Erciyes İletişim Dergisi*, Cilt:6, Sayı:2, Kayseri 2019, s.978; Soofizadeh(2014), a.g.m., s.290; Karadeniz(2006), a.g.e., s.181; Kurtuluş, a.g.e., s.169; Karadeniz(2014), a.g.e., s.157; Karadeniz(2004), a.g.e., s.186

⁴⁵ Tabriz, a.g.m., s.807-808

⁴⁶ Yılmaz Karadeniz ve Manizheh Sadri, "Kaçar İdaresi Döneminde İran'da Askeri Alanda Yapılan İslahat Teşebbüsleri ve Sonuçları", Mehmet Ali Beyhan (Ed.), *Tarih Boyunca Yenileşme Hareketleri*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2014, s.128-129

*"Ordu düzenli süvari ve düzensiz süvari olmak üzere iki gruptan oluşmaktaydı. Düzenli süvari birliği saltanatın koruyuculuğunu yapardı. Düzensiz süvari birliği de iki gruptan oluşmaktaydı. Birinci grup serbest yaşamlarına devam eden fakat gerekli zamanlarda hızlı bir şekilde ordu sıralarında görevini üstlenebilen ve devletten maaş alan, ikinci grup ise gerekli zamanlarda gönüllü olarak orduya çağırılan ve sadece hizmet zamanı maaş alanlardan oluşuyordu."*⁴⁷

Mîrzâ Tâki Hân, ordunun teknik bakımdan yenileştirilmesi gerektiğinin farkındaydı. İngiliz ve Fransız askeri uzmanlarının ordu üzerinde beklenen düzeyde olumlu etkisi olmadığını görünce Darü'l-Fünun vasıtasıyla Avusturya'dan uzmanların getirilmesine öncülük etti.⁴⁸ Böylece hem yabancı ülkelerin İran üzerindeki etkilerini azaltmak, hem de güçlü bir merkezî otorite kurmak amacıyla ordunun modernize edilerek batı standartlarına ulaşması sağlanacaktı.

Sadrazamın görevine devam etmesi halinde medresenin ismini 'Medrese-i Nizamiye' şeklinde değiştireceği tahmin edilmekteydi. Çünkü kurumun müfredatı ve nizamnamesine göre bu medrese öncelikle askeri reformlar yapmak için kurulmuştu. Maden ilmi dışında diğer bütün dersler, hatta tıp ve cerrahi dersleri de askeri eksikliklerin giderilmesi için konulmuştu.⁴⁹

Bir devletin ayakta kalabilmesi için ordusunun ve askeri teşkilatının sağlam olması gerekir. Nasıreddin Şah döneminde İran'ın yarı sömürge haline getirilmesinde askeri alanda devlete vurulan darbelerin etkisi büyüktür. Nitekim İngiltere ve Fransa'ya askeri ıslahatlar için gönderilen devlet adamları, mason localarının etkisinde kaldılar ve esas amaçlarından uzaklaştılar. İran'a döndüklerinde söz konusu ülkelerin çıkarlarını gözeterek kendi ülkeleri aleyhinde zararlı birtakım faaliyetlerde bulundular.⁵⁰

Emir Kebir, Abbas Mirza'nın Osmanlı Devleti'ndeki Nizam-ı Cedid ordusunun bir benzeri olarak kurulan nizam birliklerini bazı ıslahatlar yaparak yeniden düzenledi. Bu ıslahatlarda Avusturyalı uzmanlardan faydalanmayı

⁴⁷ Karadeniz ve Sadri(2014), a.g.e., s.139; Karadeniz(2014), a.g.e., s.157

⁴⁸ Karadeniz(2006), a.g.e., s.176-177

⁴⁹ Karadeniz ve Sadri(2012), a.g.m, s.1394

⁵⁰ Yılmaz Karadeniz, "İran'da Nasıreddin Şah ve Muzafferüddin Şah Dönemlerinde İngiltere ve Rusya'ya Verilen İmtiyazlar (1848-1906)", *Asia Minor Studies*, Cilt: 7 Sayı: 2, Kilis 2019, s. 232

planladı. Ancak Rus, İngiliz ve Fransızlara güvenmediğinden ıslahatlar için 1848-1849 yıllarında İtalyan devrimcilerine karşı *Sardinya Zaferi*'ni kazanan Avusturya'dan yardım alınması kararlaştırıldı. Askerî reformlar için hazırlanan ilk Avusturya heyeti Tahran'a doğru yola çıktı. Fakat bu sırada İran'daki siyasî hava Emir Kebir aleyhine dönmüş ve görevinden ayrılmıştı⁵¹

Onun döneminde mevcut askeri birlikler ıslah edildi, on altı alay kuruldu, her alay elli piyade bölüğünden ve her bölük bin kişiden oluşturulacak şekilde düzenlendi. Her bölükte bir alay komutanı, iki yaver, dört vekil ve dört onbaşı bulunacaktı. Süvari düzeni "deste" denilen on iki birlikten ve iki kısımdan oluşturuldu. Birinci kısım, padişah ve veliahdın korumalığı görevini üstlenen 400 süvariden meydana geliyordu. Her on süvari bir onbaşının emri altında ve her yüz süvari bir yüzbaşı emrinde bırakılmıştı. İkinci grupta "Süvari Hizmetçi Gurubu" veya "Rayiç Süvari Birliği" adını alan birlik vardı. Bu birlikte her 1.000 kişi sultanın emrindeydi. Aynı zamanda başa gelen her sultan iki vekil ve iki onbaşıya sahipti. 2.000 topçu, 200 zemburek⁵², birkaç bölük hızlı süvari Belucistan ve Kirman bölgesine ve birkaç bölük de sınırları korumak için sınırlara yerleştirildi.⁵³

Bu askeri düzen içerisinde İranlı Özel Hıristiyanlar Birliği ve kaçak Ruslardan oluşan birlikler de vardı. Yapılan düzenlemelerden sonra 1852'de orduda yeni bir sınıflama oluşturuldu. Bu sınıflamada İran ordusu on tümene ayrıldı. Her tümen dört ile on bir bölük arasında değişmekte, her bölükte bir tuğgeneral bulunmaktaydı. Her tümende bir muhabere bölüğü mevcuttu. Bütün askeri giderler için her sene bütçe belirlenmiş ve bu bütçe "Emir Leşker" denetimine verilmişti. Bir İngiliz büyükelçisinin raporuna göre, Emir-i Kebir'in ıslahat girişimlerinin ardından İran ordusunun sayısı 137.297 kişiye çıkmış, ordu bütçesi ise 1.680.000 tümene yani 735.758 İngiliz lirasına yükselmiştir.⁵⁴

Sadrazam, modern anlamda bir ordu kurmayı tasarladı. Bu bağlamda Medrese-i Nizam adıyla bir harp okulu açtı. Yabancı subay ve eğitimcilerin dürüst çalışmayacaklarını bildiği için Avrupalı devletlerin amaçlarına hizmet edecek aynı hataların tekrarlanmasını istemedi. Bu harp okulu ile gelecekte İran'ın yabancı danışmanlardan kurtulacağına inanmaktaydı. İran ordusunun

⁵¹ Bolat(2013), a.g.m., s.168

⁵² Peşpeşe büyük oklar atan zemberekli bir aleti kullanan askeri görevliye verilen addır.

⁵³ Karadeniz ve Sadri(2014), a.g.e., s.140

⁵⁴ Karadeniz ve Sadri(2014), a.g.e., s.140

eğitimi için tarafsız ülkelerin askeri uzmanlarından faydalanmayı uygun buldu.⁵⁵

Orduda yeni kurallar kabul edildi. Örneğin asker elbiselerinde yeniliğe gidildi. İşe Avusturya modeli sıkı pantolon ve pamuklu giysiye geçişle başlandı. Yine sırma ve tel işleme konusunda Avustralya örnek alındı. Aslan ve güneş simgeli düğmeler bu dönemde gelenekselleşmeye ve kullanılmaya başlandı. İlk başlarda bu düğmeler İngiltere'den ithal edilmişse de daha sonra İran'da da üretilmeye başlandı. Sadrazam, her yıl 50.000 takımın Tahran ve İsfahan'da dikilmesini emretti. Bu durum memleketin gelişmesine ve halkın refahının artmasına da katkıda bulundu.

O, İran ordusunun yetersizliğinin farkına vararak teknik ve bilgi bakımından ıslahı için büyük çabalar sarf etti. İngiliz ve Fransız askeri uzmanların faydalı olmadıklarına, bunların sadece kendi menfaatleri doğrultusunda hareket ettiklerine inanarak daha sistemli çalışmalara yöneldi. Sadrazamın ıslahat çabaları sadece askeri ve hariciye konularından ibaret olmamıştı. Aynı zamanda topyekûn bir kalkınmayı düşünerek kültürel, ekonomik ve içtimai alanlarda da yeni bilgilerden faydalanmak için Avrupa'ya öğrenci göndermiş, batılı uzmanların da İran'a gelmesini sağlamıştı.⁵⁶

4.3.Sağlık Alanında Yapılan Reformlar

Sadrazam, göreve başladıktan sonra halk sağlığı konusunda çeşitli uygulamalar başlattı. Bunlardan birisi çiçek hastalığına karşı alınan tedbirlerdir. O, çiçek hastalığına karşı başlattığı mücadelede halkın aşılmasını zorunlu tuttu ve aşı yaptırmayanlara 5 tûmen para ceza verilmesi kuralını getirdi.⁵⁷ Çiçek ve veba hastalıklarından korunmak ve bunları önlemek amacıyla 1881'de Dârü'l-Fünûn'a bağlı "Meclis-i Hıfzı's-sıhha" ismiyle bir dernek kurulmasını sağladı. Üyeleri İranlı ve yabancı doktorlardan oluşuyordu. Dernek, ülkenin sağlık koşullarının iyileştirilmesi için raporlar hazırladı ve hükümeti bu hususta bilgilendirdi. İlk toplantılarında söz konusu hastalıklardan veba üzerinde durularak bu hastalığın Irak'ta yayılmasının sebebi üzerinde tartışıldı. Bu hastalığın İran'a sıçramaması için Buşehr limanı karantinaya alınarak doktorlardan bazıları batı

⁵⁵ Karadeniz ve Sadri(2012), a.g.m., s.1395

⁵⁶ Karadeniz ve Sadri(2012), a.g.m., s.1395

⁵⁷ Bolat(2013), a.g.m., s.170

sınırma ve güneydeki limanlara gönderildi. Dernek ayrıca hastalıklarla nasıl mücadele edilmesi gerektiğine dair halka broşürler dağıttı.⁵⁸

Sağlık alanında modernleşmeye büyük önem veren Emir Kebir, Darü'l-Fünun bünyesinde İran'ın ilk modern tıp merkezi olan Sağlık Akademisi'ni kurdu. Kuruluş amacı askeri alanda ve tıp alanında Avrupa düzeyinde eğitim vermektir. Klinik eğitim bu merkezin önemli çalışma alanlarından birini oluşturdu. Mirza Tâki, Sağlık Akademisi'nin dışında tıp öğrencilerinin yetiştirilmesi için Tahran'da bir de Devlet Hastanesi (Merîzhâne-yi Devletî) yaptırdı. Ölümünden sonra burası Avrupa tarzında tıp eğitiminin yapıldığı, İran tıp literatürünün oluştuğu ve halk sağlığı alanında ileri seviyede çalışmalar yapıldığı bir merkez haline geldi. Ayrıca burada yabancı doktorlar da görev aldı. Bu doktorlar çeşitli eserler de yayımladılar. Bunlar arasında İran'da Halk Sağlığı Bilim Dalı'nın kurucusu olan Alman bilim adamı Johanne L. Schlimmer tarafından 1875'te yayımlanan *Terminologie medico-pharmaceutique et anthropologique Français- Persane* adlı çalışma da yer almaktadır.⁵⁹

4.4.Mali Alanda

Emir Kebir, sadrazamlık görevine başladığında ülkedeki ekonomik durum oldukça kötüydü. Ardi arkası kesilmeyen isyanlar, saray çalışanlarının menfaatçi tavırları, yabancı ülkelere verilen imtiyazlar ve dış borçlanmalar, ülkeyi derinden sarsmıştı. Sadrazam Nasıreddin Şah'a gönderdiği bir mektupta ülkenin mali durumun kötülüğünü şöyle anlatmıştır:

*“Devletin durumu kötüdür. İşyerlerinde işverenlerin bildirdiğine göre hiç kimse çalışmak istememektedir. Ayrıca duyduğuma göre Nizamiye Medresesi'nde ve Serbazhane'de (Ordu) hiçbir iş yapılmamaktadır. Sebebi malumdur: parasızlık”.*⁶⁰

Durum böyle olunca sadrazam bu konuda sert tedbirler alma gereği duydu. Dengeli bir devlet bütçesi oluşturmak için bir komisyon kurmakla işe başlayan Emir Kebir'in en dikkat çeken uygulaması Şah'ın harcamalarının

---

⁵⁸ Manizheh Sadri, “Kaçar Hanedanı Döneminde İran'da Eğitim-Öğretim Faaliyetlerinin Değişmesi ve Yeni Okulların Açılışı”, *Belleten*, Cilt; 77, Sayı; 279, TTK Yayınları, Ankara 2013, s.660

⁵⁹ Bolat(2013), a.g.m., s.171

⁶⁰ Karadeniz(2004), a.g.e., s.185

kısıtlanmasıdır. Yine Nasireddin Şah'a yazdığı bir mektubunda şöyle demektedir; "*Bunu sizin selametiniz için yaptım yoksa tüm para size aittir.*"⁶¹

Memur maaşlarını yarıya düşürmekle işe devam eden sadrazam, eyaletlerden ve aşiret reislerinden vadesi geçmiş alacakların tahsis edilmesini sağladı. Devlet kademelerinde çalışanların mesai düzeni tekrar gözden geçirildi. Maaşların ehline ve çalışma derecesine göre tekrar düzenlenmesine önem verilerek rüşvetin de önüne geçildi.⁶² Gümrük gelirlerinin merkezi hükümetçe toplanmasını sağladı. Öte yandan İran sanayisi, ithal edilen mallar karşısında rekabet edecek güçte değildi. Bu durum üretimin durmasına ve işsizliğin artmasına sebep oluyordu. Sadrazam durumu fark ettiğinde devlet gelirinin artırılması amacıyla öncelikle daha fazla üretim için teşvik edici çalışmalar yaptı. Tahran'da Bazar-ı Emir olarak bilinen yeni bir çarşı ile iplik, şeker, fırın, seramik, çuha ve ipek üretimi yapan fabrikaların devlet himayesinde kurulmasını sağladı. Yine bu doğrultuda üretimde daha çok ilerlemek için modern teknikleri öğrenmeleri amacıyla bazı uzman grupları İstanbul'a, bazılarını ise Moskova ve St. Petersburg'a (kâğıt üretimi, cam bardak imalatı, demir döküm, şeker rafine, kesme şeker, marangozluk ve tekerlek yapımı gibi çeşitli endüstriyel teknikleri öğrenmek için) gönderdi.⁶³

Devlet hizmetinde çok az çalışmış ya da hiç çalışmamış olan kişilerin hak etmedikleri halde aldıkları emekli maaşlarının miktarını azalttı. Bu sayede ülke için önemli gelir kaynaklarından biri olan Hazar kıyılarında yapılan balıkçılık Rusya'nın tekelinden çıktı ve İranlılar da bundan pay aldı. Ülkede kullanılmayan ve üretim yapılmayan arazileri tarıma uygun hale getirdi. Bu arazilerde üretilen ürünlerden alınan vergilerin ödenmesini kolaylaştırdı. 1851'de alınan bir kararla ülkedeki altın ve gümüşün yurtdışına çıkarılmasını engelleyen yasalar hazırlandı. Emir Kebir, Huzistan'da şeker pancarı üretimi için yatırımlar yaptı. Buraya Basra Körfezi'ne yakınlığından dolayı büyük önem verdi. Bununla birlikte Kerha Nehri üzerine Nasırı Barajı'nı yaptırdığı bilinmektedir. Tahran ve Urmiye civarında Amerikan Pamuğu kalitesinde pamuk

⁶¹ Karadeniz(2004), a.g.e., s.185; Muhammed Şah döneminde yıllık 60000 tümen olan Şah'ın kişisel bütçesi (pul-i cep), Emir Kebir tarafından 10000-15000 tümen'e düşürülmüştür. Bkz. Bolat(2013), a.g.m., s.166

⁶² Karadeniz(2004), a.g.e., s.187; Seda Çolakoğlu, "Nasrüddin Şah Dönemi (1848-1896) ve Tütün İmtiyazı", *Yayılanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2019, s.17-18

⁶³ Çolakoğlu, a.g.e., s.17-18; Bolat(2013), a.g.m., s.166

üretimini başlattı.⁶⁴ Bütün bu gelişmeler, başta İngiltere ve Rusya olmak üzere yabancı ülkelerin tüccarlarının tepkisine yol açtı.⁶⁵ Öyle ki sadrazama tavrı alan bu ülkeler İran'ı sömürmeye alışmışlardı.

5.Katli

Sadrazamın ülkesi için yaptığı yenilikler sömürgeci ülkelerin (özellikle Rusya ve İngiltere) çıkarlarına ters düştü. Bu ülkeler, karşılarında zayıf ve geri kalmış bir İran görmek istiyorlardı. Öte yandan Nasıreddin Şah'ın annesi Mehd-i Ulya Hanım Mirza Tâki Han'ın varlığından rahatsızlık duyarak onu ortadan kaldırmak isteyen birisiydi. Saraydaki otoritesi sarsıldığı için doğal olarak sadrazamın varlığından rahatsızlık duyuyordu. Mehd-i Ulya'nın ve yabancı ülkelerin sadrazamın aleyhine devlet ileri gelenlerini ve Şah'ı kışkırtmaları sonucunda (Rusya'ya yardım ettiği, ülkesine ihanet ettiği ve tahtı ele geçirmek istediği yönünde) sadrazama karşı düşmanca duygular beslenmeye başlandı.⁶⁶ Burada yenileşme hareketlerine karşı çıkan ulemanın etkisi de göz ardı edilmemelidir. Nitekim İran ulemasına göre batıdan alınan yeni fikirler, batının İslâm toplumları üzerine yaptığı sömürünün devam etmesi için kullanılıyordu. Bu fikirler, batı kültürü esasları ve şartları üzerine şekillenmiş düşüncelerdi. Dolayısıyla kabul edilemezdi.⁶⁷

Mirzâ Tâki Hân hem bir vezir hem gazete idarecisi hem de dışişleri bakanıydı. Sorumluluğu oldukça fazlaydı. Devlet işleri ve ülkesinin refahı için uğraşırken aynı zamanda kendisine türlü iftiralar atıp şantaj yaparak Şah'ın gözünde küçük düşürmeye çalışan kişilerle de uğraşmak zorunda kaldı.⁶⁸

Nasıreddin Şah tüm bu gelişmelerden ve kışkırtmalardan etkilenerek sadrazamını görevden aldı. Fakat ordu komutanlığı görevine dokunmadı. Şah, Emir Kebir'e yazdığı mektupta kararını şöyle dile getirmiştir:

“Sadrazamlık işi çok fazla zahmet gerektirdiği ve bunlar sizi ziyadesiyle yorduğu için sizi bu işten muaf tutuyoruz. (Ancak) Ordu komutanlığı görevinize tam bir güven içinde devam ediniz.

⁶⁴ Bolat(2013), a.g.m., s.166-167

⁶⁵ Karadeniz(2004), a.g.e., s.187

⁶⁶ Soofizadeh, a.g.e., s.108-109; Bolat(2013), a.g.m., s.174; Karadeniz(2004), a.g.e., s.181-182

⁶⁷ Karadeniz, a.g.m., s.197

⁶⁸ Soofizadeh, a.g.e., s.109

*(Size) bir kılıç kabzası ve tüm ordu üzerindeki yetkilerinizin alameti olarak bir nişane gönderdik.*⁶⁹

Şah, Emir Kebir'i görevden aldıktan sonra yerine Mirza Ağahan Nuri'yi veziri olarak atadı. Bunda Ağahan Nuri ve Şah'ın annesinin iş birliği yapmaları ve kurdukları tuzak çok etkili olmuştu. Ağahan Nuri, Emir Kebir'in en büyük düşmanı idi. Onun yerine geçmek istiyordu. Zaten Emir Kebir görevden alınırsa yerine geçme ihtimali en yüksek kişi oydu.⁷⁰

Rusların Emir Kebir yanlısı bir tutum sergilediğini gören Şah⁷¹, onu vali olarak Kaşan'a sürgüne gönderdi. Onun tekrar sadrazamlığa gelme ihtimalinin ortadan kalkmasını isteyenler Şah'ı onu öldürtmesi konusunda ikna ettiler. Şah bir yandan onu tekrar veziri yapmak için fırsat kolluyordu, fakat baskılara dayanamayarak eski sadrazamının ölüm fermanını imzaladı. Mirza Tâki Han, Kaşan'da bir Fin hamamında Şah'ın gönderdiği Ferrahbaşı⁷² ve adamları tarafından 1852'de katledildi.⁷³

Sonuç

İran'da 18. yüzyıldan itibaren başlayan kapsamlı modernleşme girişimleri, Osmanlı modernleşmesinden önemli ölçüde etkilenen Nasıreddin Şah döneminin (1848-1896) ünlü sadrazamı Mîrzâ Tâki Hân, bilinen adıyla Emir Kebir öncülüğünde gerçekleşmiştir. Devlette eğitim, ekonomi, sağlık ve askeri alanlarda çeşitli reformlar yapılırken, onun üzerinde en çok durduğu konulardan en önemlisi güçlü bir merkezî yönetimin kurulması olmuştur. 18. yüzyıldan itibaren başlayan bu reform süreci, aydın tabaka ile ulemanın çıkarlarını karşı karşıya getirmiş ve çatışmaların çıkmasına sebep olmuştur. Öyle ki bu çıkar çatışması sadrazam Emir Kebir'in katline ve ondan sonraki sadrazamın da azline neden oldu.

Nasıreddin Şah'ın elli yıllık saltanatı döneminde, dış siyasî mücadeleler neticesinde alınan yenilgiler ve yabancı ülkelerin İran üzerindeki hedeflerinden kaynaklanan kaygılar devleti zor duruma düşürmüştür. Fakat idaredeki

⁶⁹ Bolat(2013), a.g.m., s.175

⁷⁰ Soofizadeh, a.g.e., s.109

⁷¹ Bunun sebebi, Rusların göreve yeni gelen Ağahan Nuri'nin İngiltere yanlısı bir tutum sergilemesidir. Bu durum Rusya'nın çıkarlarına ters düştüğü için doğal olarak Emir Kebir'i korumaya çalıştılar. Bkz. Soofizadeh, a.g.e., s.109

⁷² Başçavuş düzeyinde askeri bir görevli.

⁷³ Kurtuluş, a.g.e., s.169; Soofizadeh, a.g.e., s.109; Bolat(2013), a.g.m., s.175

bütün olumsuzluklara rağmen ıslahat teşebbüslerine girişilerek ülkenin durumu düzeltilmeye çalışılmıştır. Bu dönemin başlarında sadrazam olarak görevde bulunan Mîrzâ Tâki Hân'ın isabetli teşhisleri ve aksaklıkları düzeltme gayretleri bazı saray mensuplarının menfaatlerine zarar veriyordu. Bu şahıslar, çıkarlarına ters düştüğünden sadrazamın faaliyetlerini engellemeye çalıştılar. Dürüst bir devlet adamı olarak bilinen Emir Kebir, Kaçar Hanedanlığına hizmet etmeye başladıktan sonra hızlı bir şekilde yükselmişti. Bu durum, diğer devlet adamlarından birçoğunun kinini kendisi üzerine çekmesine sebep oldu. Özellikle mali alanda yaptığı reformlarla çok sayıda düşman kazanmıştır. Sonuçta reformları daha birinci yılını doldurmadan aleyhindeki propagandalar yoğunlaşmıştı.

Feth Ali Şah'ın oğlu Abbas Mîrzâ ile başlayan reform süreci Emir Kebir'in 1848-1851 yılları arası sadrazamlık yaptığı dönemde daha geniş bir alana yayıldı. Mîrzâ Tâki Han'ı reform yapmaya iten birçok sebep vardı. Sadrazamın Avrupai tarzda yapılan yenilikleri gerek görerek gerekse duyarak bunları ülkesinde de gerçekleştirmeye çalışması, bu yeniliklere tanık olduğu için bunların kendisine ilham kaynağı olması, İran ve Avrupa arasındaki ticarete gidip gelen tüccarların İran'a döndüklerinde getirdikleri ıslahat fikirleri, Avrupa'ya giderek oradaki medeniyet unsurları ile tanışan öğrencilerin ve tüccarların Mîrzâ Tâki Hân'a yenileşme alanında destek olmaları bu sebeplerden en önemlileridir. Öte yandan kendisinin çeşitli diplomatik misyonlar da aldığı görevler vesilesiyle Osmanlı Devleti'nde ve Avrupa'da gerçekleşen reform hareketlerini yakından izleme imkânı elde etmesi, bahsi geçen diplomatik görevlerinde siyasi elitlerle, aydınlarla ve Avrupalı devlet adamları ile tanışma fırsatı bularak ilişkiler kurması düşünce dünyasını etkileyen gelişmelerdi.

Ülkenin içinde bulunduğu kötü durum ise yenileşmenin kaçınılmaz olduğunun göstergesi idi. Dış güçler karşısında İran'ın çaresiz ve zayıf durumda bulunması, İran'ın yenileşme hareketlerini başlatmak için çok uygun bir coğrafi konumda bulunması, ülke içindeki iç isyanlar, ekonomideki sıkıntı, hazinedeki boşluk ve dış borçlar, askeri alanda dış güçlerle mücadele edecek ordunun eksikliği ve askeri sistemi zayıflığı bu kötü durumun kanıtıdır.

Bu dönemde başlayan yenilik hareketleri askeri, mali, bürokratik, eğitim, sosyal, sağlık, sanayileşme, gazete çıkarılması gibi geniş bir alana yayıldı. Emir Kebir'in bu azmi, çıkarlarına ters düşen dış güçleri, birtakım din ve devlet adamlarını ve Nasireddin Şah'ın annesini oldukça rahatsız etti. Sadrazamın giderek güç elde ettiğini gördükleri için planlar yapıp iftiralar atarak Nasired-

din Şah'ın onu görevden almasına ve daha sonra katlettiğine sebep oldular. Emir Kebir katledildi fakat artık halka yenileşme ve modern dünyaya ayak uydurma ülküsünü çoktan aşlamıştı. Onun bu gayretleri biraz ilerde İran'ı meşrutiyete götürecektir olan temel dayanaklardan en önemlisi olmuştur.

Kaynaklar

BOLAT, Gökhan, "Mîrzâ Tâki Hân (Emîr Kebîr) ve Reformları (1848-1851)", *Belleten*, C;LXXVII/278, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013.

BOLAT, Gökhan, "Muhammed Ali Şah Döneminde İran'ın Siyasi Durumu (1907-1909)", *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt;8, Sayı;16, 2016, ss.327-350.

Çolakoğlu, Seda, *Nasrüddin Şah Dönemi (1848-1896) ve Tütün İmtiyazı*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2019.

Devebakan, Mikail, *İran'ın Modernleşme ve Meşrutiyete Geçiş Sürecinde Önemli Bir Aktör: Mirza Malkum Han (1833-1908)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018.

DİLEK, Kaan, "İran'da Meşrutiyet Hareketi ve Dönemin Siyasî Gelişmeleri", *Akademik Orta Doğu Dergisi*, Cilt;2, Sayı;1, 2007, ss.49-68.

DJALİLİ, Mohammed Reza ve KELLNER, Thierry, *İran'ın Son İki Yüzyıllık Tarihi*. (Uzmen, R. Çev.), İstanbul, Bilge Kültür Sanat, 2011.

EROL, Ali, "İran İnkılâbı'nın (1906 - 1911) Azerbaycan Edebiyatındaki Yansımaları Üzerine Bir İnceleme", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, Sayı;34, 2012, ss.147-162.

İŞİMTEKİN, Soner, (2010). "Nâsıru'd-din Şâh Kâçâr'ın Avrupa Seyahatleri ve İran Üzerindeki Sonuçları", *Nüşa (Şarkiyat Araştırmaları Dergisi)*, Sayı:31, Ankara 2010, ss.173-190.

KARADENİZ, Yılmaz, ve SADRİ, Manizheh, "İran'da Yenileşme Hareketleri Kapsamında Darülfünun Medresesi'nin Kurulması," *Uluslararası Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler Sempozyumu*, 05-07 Ekim 2012 Muş.

KARADENİZ, Yılmaz, ve SADRI, Manizheh. (2014). Kaçar İdaresi Döneminde İran'da Askeri Alanda Yapılan İslahat Teşebbüsleri ve Sonuçları, Mehmet Ali Beyhan (Ed.), *Tarih Boyunca Yenileşme Hareketleri*, İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2014.

KARADENİZ, Yılmaz, "II. Meşrutiyetin Ön Denemesi: İran Meşrutiyet Hareketi ve Sebepleri (1906)", *Bilgi*, Sayı:47, 2008, ss.193-214.

KARADENİZ, Yılmaz, "İran'da Kaçar Dönemi'nin Önemli İslahatçılarından Mirza Taki Han (Emir Kebir) ve İslahatlardaki Rolü", Mehmet Ali Beyhan (Ed.), *Tarih Boyunca Yenileşme Hareketleri*, İstanbul, Kitabevi Yayınları, 2014.

KARADENİZ, Yılmaz, "İran'da Nasırüddin Şah ve Muzafferüddin Şah Dönemlerinde İngiltere ve Rusya'ya Verilen İmtiyazlar (1848-1906)", *Asia Minor Studies*, Cilt, 7 Sayı 2, 2019, ss.231-243.

KARADENİZ, Yılmaz, "İran'da Sömürgecilik Mücadelesi ve Kaçar Hanedanı (1795-1925)", İstanbul, Bakış Yayınları, 2006.

KARADENİZ, Yılmaz, *Kaçar Hanedanı (1795-1925)*. Yayınlanmamış Doktora Lisans Tezi, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya 2004.

KILIÇ, Hatice, *İran'ın Modernleşme Sürecinde Osmanlı Devleti'nin Rolü (1848-1923)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2006.

KİREN, Akın, "Nasirüddin Şah Dönemi İranı'nda (1848-1896) Modernleşme ve Meşrutiyet Araçlarından Biri Olarak Müzik", İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi, Cilt:37, 2017, Sayı:1, ss. 101-118.

KURTULUŞ, Rıza, "Mirza Takî Han", *İslam Ansiklopedisi*, C:30, Ankara Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2014.

ÖZKAN, Hülya, ve RİGİDERAKHSHAN, Mohammad, "İran'da Basımın Doğuşu ve Gazeteler", Erciyes İletişim Dergisi, Cilt:6, Sayı:2, 2019, Kayseri, ss.975-992.

SADRI, Manizheh, "Kaçar Hanedanı Döneminde İran'da Eğitim-Öğretim Faaliyetlerinin Değişmesi ve Yeni Okulların Açılışı", *Belleter*, Cilt:77, Sayı:279, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013.

SOOFİZADEH, Abdolvahid, “I. ve II. Erzurum Antlaşmalarının Siyasi Açıdan Değerlendirilmesi”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı:54, Cilt:32, 2013, Ankara, ss.183-194.

SOOFİZADEH, Abdolvahid, “Osmanlı ve İran Meşrutiyeti Karşılaştırması” , *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt;7, Sayı;35, 2014, Ankara, ss.286-296.

TABRİZ, Ata Mohamed, “İran Romanının Şekillenmesinde Siyasi ve Sosyal Düzenin Rolü (Kaçar ve Pehlevi Dönemi)”, *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt;20, Sayı;37, Bursa 2019, ss.803-834.

İRAN TÜRKMENLERİNİN “NAMAZLIK”LARININ DESEN VE MOTİFLERİNE DAİR BİR ARAŞTIRMA

JAMALEDDİN TOOMAJNIA*

Özet

Türkmen halkı, Türkmenistan ve İran’ın kuzey doğusunda, Türkmen Sahra adını alan bölgede yaşar. Türkmenlerin soyu, Oğuz Türklerine dayanmaktadır. Kültürlerini asırlarca muhafaza edebilmişlerdir. Türkmenlerin gelenekleri ve el sanatları bu bölgede devam etmektedir. Dokumacılık, bu el sanatlarından birisidir. Halı ve diğer dokuma ürünleri, Türkmen Sahra bölgesinde ve Türkmenlerde hem sanat eseri hem de evin ekonomisine katkı sağlayan önemli bir metadır. Bu ürünler, Türkmenlerin düşünce dünyalarını ve inançlarını kendi üzerinde taşımaktadır. Bu değerleri bir tarihi belge gibi işleyen Türkmen kadınlar, geleneklerini ve ayinlerini motiflerin içerisinde gizemli bir biçimde yansıtmışlardır. Ancak bu gizemi çözebilmek için Türk ve Türkmen kültürünü iyice araştırmak gerekir. Türkmenlerin desen ve motif özellikleri, bu topluluğun İslam dinini kabul etmesinden sonra yeni bir boyut kazanmıştır. Bu yeni üslubu, özellikle dini mekânlarda ve dine ait öğelerde bulmak oldukça mümkündür. Seccade, İslam’ın hem dinî hem de sanatsal öğelerinden birisidir. Türkmenler, diğer Müslüman topluluklarda olduğu gibi evlerinde kadınların kendi elleriyle dokudukları seccadelerin üzerinde namazlarını kılarlar. Bu makalede İran’ın Türkmen Sahra bölgesinde bulunan seccade türleri gözden geçirilecek, bu seccadelerin üzerinde yer alan yöresel ikonlar, semboller ve nakışlar analiz edilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: İran Türkmenleri, Türkmen, Türkmen Sahra, Namazlık, Seccade

AN INVESTIGATION ON İRAN TÜRKMENS PRAYER RUGS, “NAMAZLIK” DESIGN & MOTİVES

Abstract

The Turkmen people live in Turkmenistan and the eastern north of Iran, in the region that is called the Turkmen Sahara. The ancestry of the Turkmens is based on the Oghuz Turks. They have been able to preserve their culture for centuries. The traditions and handicrafts of the Turkmen continue in this region. Weaving is one of these handicrafts. Carpet and other textile products are an important commodity that contributes to the economy of both art and home in the Turkmen Sahara region and Turkmens. These products carry the thought worlds and beliefs of the Turkmens. The Turkmen women, who treat these values like a historical document, mysteriously reflected their traditions and rituals in the motifs. However, to solve this mystery, it is necessary to thoroughly investigate Turkish and Turkmen culture. The pattern and motif features of the Turkmens gained an

---

* *Doktora Öğrencisi, İstanbul Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, ORCID: 0000-0003-2253-5754, jtoomajnia@gmail.com*

additional dimension after this community accepted the religion of Islam. It is quite possible to find this new style, especially in religious places and items belonging to a religion. A prayer rug is one of the religious and artistic elements of Islam. As in other Muslim communities, Turkmens pray in their homes on prayer rugs woven by girls and women with their own hands. In this article, the prayer rug types in the Turkmen Sahara region of Iran will be reviewed, and the local icons, symbols, and embroideries on these prayer rugs will be analyzed.

Keywords: Turkmen, Turkmen Sahra, Prayer rugs, Namazlık,

Giriş

Her toplumun inanç ve düşüncesi, onun hayat tarzını belirler. Yaşam tarzlarına göre de çeşitli ürünler tasarlanır ve üretilir. Ev eşyaları, o evdeki insanların inanç ve düşüncelerinin sembol ve simgesi olabilir. İslam kültüründe namaz Müslümanların nezdinde üst seviyeye sahip olduğu için çoğu Müslümanlar namaz kılacak altıklarını bildikleri en değerli nakışlarla süslerler ve onların temiz kalmasına özen gösterirler. Müslüman halkı, bu altıklar üzerinde Allah'ın huzurunda secde yeri olduğu için onlara “seccade” adı vermişlerdir. Seccadeler, huzur verici mekânda, kul ve Rabbin arasında bir araç olacak olan altıklardır. Türkmen halkın arasında bu yapımlar için “seccade” kelimesi yerine “namazlık” terimi kullanılmaktadır.

Bogoliubov “Türkmen Halıları” kitabında Türkmenlerden ve onların namazlıklara verdikleri değeri hakkında şöyle söz ediyor:

“Bir Türkmen yolculuğa çıkarken kendisi ile bir keçe, eyer, namazlık ve bir çift heybe alır.”¹

Göçebelik dönemde çoğu namazlıklar keçeden yapılmış ancak bu dönemden sonra keçe yapma işi zor olduğu için azalmış ve diğer çeşitler daha çok üretilmeye başlamıştır. Namazlıklar Türkmenlerin geçmişten kalan standart boyutlarında yapılmaktadır. Bu yapımların değeri Türkmenlerin arasında o kadar fazla ki necasete (dinî eğitimlerine göre kir sayılan şeyler) maruz kalmamaları için onları emin birinin eliyle yapılmasını sağlarlar. Örneğin bu görevi bebekleri olan kadınlar üstlenmezler. Ancak buna rağmen eğer bu ürün necasete bulaşırsa onları yıkadıktan sonra eşik halısı olarak kapı önünde kullanırlar. Namazlıklar, Türkmen gelinlerin çeyizlerinin

---

¹ Andrei Andreevich Bogoliubov, *Türkmen Halıları*, Farsça'ya çeviren: Nazdiba (Hazime Alem), İran Halı Müzesi, Tahran, 1971, s36

önemli parçasıdır ve iki veya üç namazlık olmadan gelinin çeyizi tamamlanmış sayılmaz (Şekil 1).

Bu yazı, Türkmen namazlıklarının çeşitlerini inceleyip onlarda mevcut olan sembolleri ve İran'da yaşayan Türkmenlerin bunlara ne anlamlar verdiğini analiz etmeye çalışacaktır. Araştırmanın verilerinin bir bölümü kütüphaneden toplanırken, çoğu İran'da, Türkmen Sahra bölgesini gezerek ve soruşturarak derlenmiştir ve bu araştırma gezisi esnasında bir belgesel film hazırlanmıştır.

Türkmen Sahra'da değişik hava durumuna göre, değişik doku tarzları gelişmiştir. Halı dokuma en yaygın el sanatıdır. Keçe yapma ve kilim üretme bu bölgede halı gibi yaygın olmasa da bol miktarda üretilmektedir. Halı dokumanın yanında namazlık dokuma kendi başına bir sanatsal üretim haline gelmiştir. Türkmen Sahra bölgesinde, namazlıklar doku olarak keçe, kilim ve küçük halı (Halça) tarzında dokunan namazlıklar olarak sınıflandırmak mümkündür.

1.Keçe Namazlıklar

Keçe veya Bogoliubov'un kitabında "Köçme" olarak adı geçtiği² ürünün, ilk defa ortaya çıktığı tarihi bilinmese de insanlar tarafından kullanılan en eski altlıklarından olarak tanınmaktadır. Keçe yapma zanaatında kullanılan tek hammadde yün elyafıdır. Basit bir teknik tarifinde, su, sabun ve ısı ile birlikte yünlerin lifleri birbirine geçtiğinde keçe üretilmektedir.³ Keçe, Tekstil Terimleri Sözlüğünde "Yün ve keçi kılı gibi hayvansal doğal elyafın, dış tabakasını oluşturan üst örtü hücrelerinin (pulların) belirli ısı, nem ve basınç altında, sıcak ve kaygan ortamda sürtünerek birbirine kenetlenmeyle oluşan dokusuz tekstil yüzeyi" olarak betimlenmiştir.⁴

Yün toplamadan önce Türkmenler koyunları nehre götürerek onları nehirde geçirirler. Yünleri ıslanır ve koyunlar kuruması için çalkalanır. Bu işlem sırasında koyunun yünlerinde bulunan atık ve yağ yünden ayrılarak iyice

---

² Bogoliubov, a.g.e., s38

³ Deniz Çeliker, "Geçmişten Günümüze Türklere Keçecilik ve Keçe Yapımında Yeni Teknikler", *Art-e Sanat Dergisi*, sy. 4 (2011), s. 2

⁴ Atıla Ergür, *Tekstil Terimleri Sözlüğü*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul. 2002, s.136

temizlenir.⁵ Yün lifleri, toplandıktan ve yıkamadan sonra, geleneksel veya endüstriyel (makinede) bir biçimde taraklanmalıdır.⁶

Bu aşamadan sonra yünler boyanır. Keçede, siyah, kahverengi yünün doğal rengi olarak kullanılır ve sadece beyaz ve parlak lifler boyanır.⁷ Türkmen keçelerinde kullanılan renkler, genellikle parlak kırmızı, beyaz, parlak krem, kahverengi ve nadiren mavi ve yeşil içerir. Tabii ki, bazı keçelerde, özellikle Türkmen yurtların keçelerinde, turuncu ve mor renkler de dahil olmak üzere, ayrıca kullanılır.⁸ Lifleri ellerinin etrafına kıvrıp iki elin avuç içleri ile ovalayarak ve ayağın dizine bastırarak, lifler yaklaşık bir santimetre çapında fitil şeklinde hazırlanır. Bu fitiller Türkmencede "Sumak" olarak adlandırılır.⁹ Keçe tasarımı, halihazırda renkli fitil şeklinde hazırlanmış elyaflar bir hasır kalıp üzerinde başlanır. Nakışlar zihnidir ve herhangi bir ön tasarım veya kâğıt üzerinde tasarlanan plan kullanılmamaktadır. Dolayısıyla bu aşama çoğunlukla daha deneyimli kadınlar tarafından yapılır.¹⁰

1.1.Keçe Namazlıkların Desenleri

Keçeler genellikle bir desenin kenarında dikdörtgen veya daire şeklinde tasvir edilir ve keçe çerçevesindeki basit ve desensiz siyah veya kahverengi kenarlara “Kırkara” adı verilir. "Kır" marj anlamında ve "kara" siyah anlamındadır.¹¹ Keçe sürtme, bu üretimin en zor aşamasıdır. Bu aşamada lifler birbirine daha rahat yapışmasını sağlamak için, ılık sula nemlendirirler. Sonra hasırla beraber lifleri düz bir masa veya yer yüzünde sürtmeye başlarlar. Bu sürtmenin neticesinde lifler sıkı bir şekilde birbirinin içine kayıyorlar ve keçe elde ediliyor.

---

⁵ Mohsen Khosravi, “*Golestan İlinin Keçe Zanaatı Üzerinde bir Araştırma*”. Gorgan: Golestan İli Kültürel Miras Yönetimi'nin emriyle, 2004, s. 88

⁶ Jay Fred Gluk &, Sumiye (Hiramoto) Gluck, *İran el sanatlarına bir Bakış*, Çev. Hamid Enayat, Tahran: Bank Melli Iran Yayınları, 1976, s. 136

⁷ Khosravi, a.g.e., s. 22

⁸ Asadollah Matufi, *Türkmen Kültür ve Sanat Tarihi*, Kültürel Eserler ve Onurlar Derneği, Tahran, 2004, s. 2248

⁹ Khosravi, a.g.e., s. 38

¹⁰ Matufi, a.g.e., 2247

¹¹ Fereydoun Ownegh, “*Golestan İlinin Geleneksel Sanatlar Belgeleme Projesi*”. Gorgan: Golestan İli Kültürel Miras Yönetimi, 2003, s. 143

Keçelerin su geçirmez özelliği nedeniyle göçebe Türkler ve Türkmenler yurtlarını yağmurdan korumak için çatısında ürettikleri kalın keçeleri kullanırlar. Ayrıca keçeler altlık olarak vücudu yerin neminden de koruyabilir.¹²

Türkmenlerin arasında keçe üretmek eskiden kadınların görevidir ama keçe sürtme aşamasında erkekler de yardıma gelirler. Bu ürünün üzerinde eski nakışlar bulunur. Keçe nakışları ve motifleri şu şekilde sıralanabilir:

A) Sarı Çıyan nakışı (Sarı Akrep deseni) “Sârı Çıyan” ya “Sarı İçyan” Türkmencede “sarı akrep” demektir. Bu tür akrep Karakum çölünde bulunur Yaz mevsiminde Türkmenler yurtlarını havalandırma ve serinleştirmek için çadırlarının dibini açık bırakırlar. Akrepler sıcak havadan kaçarak çadırların serin gölgelerine sığınır ve çadırdaki insanları tehlikeye atarlar. Türkmen Sahra’dan Türkmen halı araştırmacısı olan Niyazmohammad Niyazi¹³, halılarda ve keçelerdeki sarı akrep deseninin Türkmenlerin Şamanist gelenekleriyle ilişkilendirir: “*Türkmen annesi, binler yıl çocuklarını ve ailesini tehlikeye atan akrebi tılsım olarak halı ve keçesinin üzerinde bir desen haline getiriyor, onun inancına göre akrep kendi resmini orada görünce kaçıp gidiyor ve böylece Türkmen annesi ailesini kurtarıyor.*”¹⁴

Bu motif keçelerde, Türkmen halılarında, kadınların şalvarlarının paçasında ve kadın gömleklerinin kol ağzında kullanılmaktadır. Türkmenler bu deseni bir tılsım olarak bilirler. İnançlarına göre bu tılsım, evdekileri ve elbise sahiplerini kötü şeytanlardan ve cinlerden uzak tutmaktadır.¹⁵ Türkmenlerin evlerinde altlık amacıyla kullanan keçelerin kenarları "Sarı Çıyan" deseni ile süslenir, metnindeki ve içerdeki motif ise "Emzik" diye adlandırılır. (Şekil 2,3)

¹² 2004 yılında Türkmen Sahra’da yapılan “Göç Geometrisi” adlı belgesel için yapılan röportajlardan alınmıştır.

¹³ Niyaz Muhammed Niyazi, Türkmen Sahra’da “Niyazcan” ismiyle tanılırdı. İran’da ve Türkmen Sahra’da Türkmen halı desenlerini yeniden yaşatan bir araştırmacı olarak tanılmaktadır. (Yazar)

¹⁴ Niyazmohammad Niyazi, “Türkmen Halısının Tarihi ve Sembolleri”, Yaprak Dergisi, sy. 27-29, Gönbed kavus, 2005, s. 33

¹⁵ Elmira Medzıtova, *Turkmenskoe narodnoe iskusstvo (Turkmen folk art)*, Türkmen Devlet Halk Sanatları Müzesi, Türkmenistan, Aşkabat, 1990, s. 85

Şekil 1: Türkmen Sahra'daki Türkmenlerin evinde, Halça namazlık, Fotoğraf yazardan, 2009

Şekil 2: Bender Türkmen şehrinde, halı pazarında, Sarı İçyan desenli keçe Namazlıklar, Fotoğraf yazardan, 2009

Şekil 3: Mihrap şeklinde, Sarı İçyan desenli keçe namazlık, Fotoğraf yazardan, 2009

B) Koçok (Koç boynuzu) Türk ve Türkmen halkı arasında "koç boynuzu", iyilik, hayır ve bolluk sembolüdür. Koç, eski göçebe ve besici Türk ve Türkmen kabilelerin yaşamında önemli ve etkili bir rol oynamıştır. Koçun yünü, derisi, bağırsağı ve etini kullanmaktan ziyade bu hayvan, koyunların neslini çoğaltan hayvan olarak tanınmaktadır ve koyun zaten göçebe Türkmenlerin yaşamlarının temeli sayılmaktadır. Koç boynuzu Türkmenlerin arasında en sık kullanılan motif olarak gücü de sembolüdür ve Türkmenlerin atalarının ruhunu temsil etmektedir.¹⁶ (Şekil 4,5,6)

Resul Çatalbaş'a göre "*beyaz koç eski Türklerde Gök Tanrı'ya sunulan kurbandır. Güç, kuvvet ve Alplığın sembolü olan koç, kimi zaman hanedan arması olmuştur.*"¹⁷

Koç sembolü Türkmenlerin geleneklerinde ve günlük konuşma dillerinde de yer almaktadır. Koç bir eril semboldür ve Türkmenler bir çocuk sünnet olduğunda onun için "Koç oldu" deyimini kullanırlar. "Koç yiğit" demek güçlü ve doğurgan yiğit demektir. Çocuklar küçükken, doğurganlık ve sağlığı

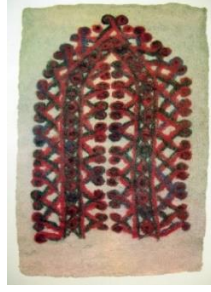
¹⁶, Nasrollah Kasrayıyan, *İran Türkmenleri*, Negar Yayınevi, Tahran, 1991, s. 20

¹⁷ Resul Çatalbaş, "Türklerde Hayvan Sembolizmi ve Din İlişkisi", *Turan-Sam: Turan Stratejik Araştırmalar Merkezi Dergisi*, c. 3, sy. 12, Kars, 2011, s.49

onların vücudunda sağlamak için, başlarını özel bir şekilde tıraş yaparlarmış öyle ki kafalarının iki tarafında boynuz gibi saç bırakırlar ve bu saçın adına “kulpak” derlermiş.¹⁸ Koç boynuzu desenine Türkmenlerin tarafından kutsal bir anlam verildiği için onların her çeşit seccadelerinde kullanılmaktadır.

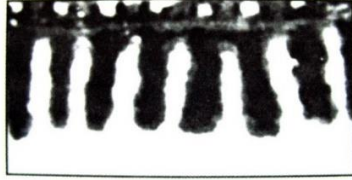
Şekil 4: Mihrap şeklinde, Koç boynuzu desenli Türkmen keçe namazlık. (Fotoğraf: Medzıtova, 1990:51)

Şekil 5: Sade dikdörtgen şeklinde, mihrap ve Koç boynuzu desenli Türkmen keçe namazlık. (Fotoğraf: Medzıtova, 1990:52)

Şekil 6: Mihrap Gül deseni, Koç boynuzuna benzer desen içeren, Türkmen keçe namazlık. (Fotoğraf: yazardan,2007)

Şekil 7: Türkmen keçede, Cevadipur'a göre, sağmal hayvanlardan ilham alınan Emzik deseni. (Fotoğraf: Cevadipur,2008, 60)

C) Emzik Nakışı, süt, göçebelerin hayati beslenmelerinden birisi olduğu için sağmal hayvanlardan inek, koyun, deve ya da keçinin memelerinin formu Türkmen kadınlar için değerli bir anlam taşımaktadır. Türkmen kadını bu formu keçeler üzerinde tasarlar ve böylece bu hayvanlara saygısını gösterir. Javadipour'a göre Türkmenler sağmalların memesine benzer desenleri

¹⁸ Aminollah Goli, *Türkmenlerin Sosyal ve Siyasi Tarihi*, Elm Yayınevi, Tahran, 1987, s. 46

“Emzik” diye adlandırılır.¹⁹ (Şekil 7) Ancak bazı bölgelerde, Türkmenler “Emzik” terimini keçe desenlerinin iç kısmında (metninde) bulunan Svastika’ya (Gamalı haç’a) benzer desen için kullanırlar. Svastika (卐) deseninde dört kol bulunur ama Türkmen keçelerde bu kollar beş, altı veya yediye arttırılır. Bu desenin kollarının sayısına göre onları Beş Emzik veya Dört Emzik olarak adlandırılır. (Şekil 8, 9) Bunu hatırlatmak gerekir ki seccadelerin kutsal ve dinî yönleri için Emzik deseni bu dokularda kullanılmamaktadır.

D) Târım deseni, bu desen adını Türkmen çadırlarında bulunan ahşap çapraz duvarından almıştır. Bu desen de keçe seccadelerde kullanılmamaktadır. (Şekil 10)

Türkmenler, Keçe namazlıkların bazı türlerinde onların dış formlarını mihrap desene benzer, eğri formda yaparlar. Bu tür namazlıklar çoğu zaman mescitler ve camiler için yapılmaktadır. (Şekil 4) Javadipour’un araştırmasına göre seccade keçesini çoğu zaman oval şeklinde yaparlar ve tahmini olarak ölçüleri 75×110 ‘dan 90×125 santimetreye kadar değişir. Bazen keçe seccadeyi altlık keçeler gibi dikdörtgen yaparlar ama aralarında fark olur şöyle ki, seccade keçelerin dört köşesinin eğriliği diğer keçelerden daha fazla olur.²⁰

Keçe namazlıkların rengi genellikle açık renklerden seçilir, Türkmenler arasında bu renkler taharet (temizlik) ve saflık sembolüdür. Bu seccadelerin iç desenlerinde koyu kahverengi ve kırmızı kullanılır.

¹⁹ Mahmoud Javadipour, *İran Keçeleri*, Iran Sanat Akademisi, Tahran, 2008, s. 60

²⁰ Javadipour, a.g.e., s. 34

Şekil 8: Altı Emzik keçe deseni, Gümüşdefe, Fotoğraf yazardan, 2009

Şekil 9: Türkmen keçelerde dört Emzik deseni. (Fotoğraf: Medžitova,1990:45)

Şekil 10: Türkmen keçelerde, Târim deseni, Fotoğraf yazardan, 2009

2.Kilim Namazlıklar

Kilimi, tiftik, düz yüzey ve yer yaygısı olarak kullanılan tüm atkı yüzü dokumalara verilen ad olarak tanımlanmışlardır.²¹ Türkmenler arasında kilim dokumak hala devam eden eski bir sanattır. Türkmen Sahra bölgesinde kadınlar halının yanı sıra kilim de dokurlar. Bugünlerde kilim dokumak büyük ölçüde azalmıştır ve kilimlerin kullanışları seccade ve eşik halısı olarak sınırlanmıştır.

Türkmenler kilimin hammaddelerini de kendi elleriyle yaparlar. Koyun yünlerini topladıktan ve taradıktan sonra halı ve kilim için ipliğe dönüştürürler ve boyarlar. Sonra kilim ve halı tezgahında bu ürünleri dokumaya başlarlar. Türkmenler kilimlerini eskiden halıları gibi yatay tezgahlarda dokurlar. Günbed Kavus'un eski bir kilimcisinin deyişine göre Türkmenler göçebelik dönemlerinde ağaç veya demirden bugünkü halı tezgahların yerine hızlıca toplanabilecek dört büyük çiviyi yeryüzüne çakarak dokuma tezgâhı kuruyorlarmış ve bu şekilde kilim üretmeye başlıyorlarmış. Kilim yapımı halı üretiminden farklıdır, halı dokunurken nakışları dokuyucunun göz önündedir ve rahat kontrol edilebilir ancak kilim ters dokunulur, yani nakışlarının doğru yüzü tezgâhın arkasında kalır ve dokuyucu onu göremez. Dokuyucu sadece elindeki küçük bir ayna ile yüzey tarafında oluşan nakışları yerine oturtmasını sağlayabilir. Bu nedenle halk arasında kilim, "nakış aşağıda" anlamına gelen "Naghshi Ashaq" olarak da anılır.²² Bu dokuma tarzı için dokumacılar kilim üretmeyi halı yapmaya göre daha zor bulmaktadırlar ve bu yüzden büyük boylu kilim daha az sayıda üretilir.

²¹ Aysen Soysaldı. *Düz Dokuma Teknikleri ve Teknik Desen Çizimleri*. Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 2009, s. 379

²² Ogulbayram Kulyyewa, "Türkmen Kilimi", Çev. Abdulgahhar Sufirad, "Zenan kalby" *jhurnaly*, 2014, <http://www.margush.ir/%DA%AF%D9%84%DB%8C%D9%85-%D8%AA%D8%B1%DA%A9%D9%85%D9%86/>, (Erişim: 20.11.2020)

2.1.Kilim Namazlıkların Deseni

Türkmen Sahra’da kilimlerin dört ünlü deseni vardır. Bu desenlerin birincisi “Bostan” ikincisi ise “Gülleyidi” diye adlandırılmışlar. “Koç Boynuzu” deseni ve “Ak Nakış” kilimlerin başka desenleridir. Bu iki desen seccade kenarlarında daha çok kullanılmaktadır.

“Gülleyidi” veya “Gül Aydı”nın dokuz gül yaprağı vardır (Şekil 11), bu yaprakların bir tanesi de “Gülleydi” adını alır ve Çizim 1’deki temelden oluşur.²³ Niyazcan’a göre Türkmenler için “Dokuz” sayısı kutsal ve mübarek sayı olduğu için bu desene, dokuz yaprağı olduğu için saygı gösteriyorlar. Türkmenlerin geleneksel inançlarına göre doğurmak için gelinler bu deseni kendi giysilerine dikiyorlar. Niyazcan Hoca bu desen hakkında şu cümleleri söylemiştir:

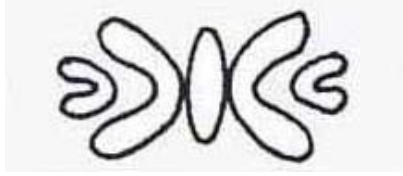
*“Belki Türkmen anası bu deseni dokuyarak Türkmen’in “Dokuz Ağız”²⁴ ismini alan, dokuz kabilesinin birleşmesini sembole etmiştir. Türkmenler hala kızlara hazırlanan çeyizi “Dokuz” derler, belki de bu kadının dokuz ay hamile kalmasına ve doğum zamanına bir işarettir. Dokuz sayısı başka kültürlerde yedi sayısı gibi Türkmenlerin yanında mübarek bir sayıdır, hatta ölüm ve yaslarımızda dokuzuncu güne önem vermekteyiz”.*²⁵

“Gülleyidi” deseni hem kilim namazlıklarda hem de havlı namazlıklarda kullanılır. Resimlerde görüldüğü gibi bu desen hem tek yapraklı ve hem dokuz yapraklı olarak yapılır. Bu desen “Ayatlık” denen kilimlerde de kullanılır, “Ayatlık” kilimleri yaslarda kefenin içindeki cenaze üzerine atılır aynı zamanda namazlık yerine de kullanılır. (Şekil 11, 12)

²³ V.G. Moshkova, “The Tribal Gol in Turkmen Carpets”, *Adapted from Turkoman Studies* 1, <http://web.archive.org/web/20050111213347/http://www.tcoletribalrugs.com/article35Moshkova.html> (Erişim: 20.11.2020)

²⁴ Bkz. Faruk Sümer, "Dokuz Oğuzlar", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/dokuz-oguzlar> (22.05.2021).

²⁵ Zabihollah Bodaği, *Niyazcan ve Türkmen Halısı*, Farhang Yayinevi, Tahran, 1992, s. 49

Çizim 1: Gülleydi deseni

Şekil 11: Dokuz yapraklı "Gülleydi", Fotoğraf: (Bodaği, 1992:40)

"Ak Nakış" veya "Namazlık Nakış" adlı desen Türkmen seccadelerinin başka bir ünlü desenidir. Bazı araştırmalarda bu desenin ağaç ve kuş desenlerinin birleşmesinden yapıldığı belirtilmiştir.²⁶ (Şekil 13) Kilim namazlıklarda bazen büyük kilimlerin deseni ve motifleri de yer alır, "Bostani" deseni de kilim namazlıkların üzerinde de bulunmaktadır. (Şekil 14)

Şekil 12: Gülleydi desenli kilim namazlık ve onun detayı, Fotoğraf: Yazardan, Bender Türkmen halı pazarı, 2008

²⁶ Uwe Jourdan and Ian Bennett, *Oriental rugs. Vol. 5 Turkoman*, Woodbridge: Antique Collectors' Club, 1996, s. 36

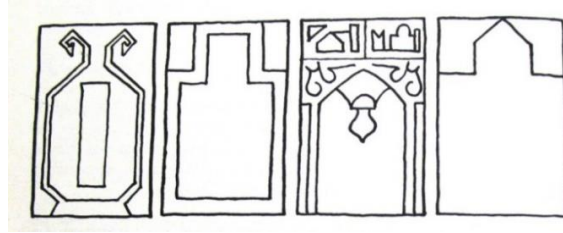

Şekil 13: Namazlıklarda “Ak Nakış” deseni
Fotoğraf: Yazardan, Gümbed kavus, ev
namazlığı, 2019

Şekil 14: “Bostani” desenli kilim namazlık ve
kırık mihrap deseni, Fotoğraf: Yazardan,
Gümbed kavus, ev namazlığı, 2009

Çizim 2: Türkmenlerin ünlü namazlıklarının desenleri, (Bannon,1974:119)

3.Havlı Namazlıklar

İran’da yaşayan Türkmenlerin arasında, havlı namazlıklar, namazlıkların en görkemli ve önemli yere sahip olan çeşitlerindedir. Bu namazlıklar 90×120 santimetre boyutunda küçük halıdan²⁷ ibarettir ve genelde gelin çeyizinde bu çeşit namazlıkların en kaliteliisi bulunur. Bugün bazı güzel, kaliteli ve zarif namazlıkları bir resim eseri gibi duvara asılır.

Bu tür namazlıklar halı gibi dokunmaktadır. Boyutları küçük olsa da üretilmesi Türkmen halıların üretim sürecine benzemektedir. Demir veya ahşaptan yapılan küçük boyutlu halı tezgahlarında dokunur. Bu çeşit namazlıkların üretiminde yün ve pamuktan üretilen ipliklerden kullanılır. Diğer dokumacılık sanatlarda olduğu gibi bu ürünü de eskiden beri çoğunlukla Türkmen kadınlar elleriyle üretirler. Zikredildiği gibi bu tür

²⁷ Türkmenler “Halça” derler

namazlıkların dokumasını bebekleri olan kadınlar üstlenmezler. Çoğunlukla yatay halı dokuma tezgahlarında dokunurlar ve boyutu küçük olduğu için büyük boyutlu halıların üretiminde grup olarak çalışan kadınların aksine sadece bir kadın üzerinde çalışabilir.

3.1.Havlı Namazlıkların Deseni

Havlı namazlıkların desenleri diğer halı ve halçalardan (küçük boyulu halılardan) farklıdır. Halılarda ilk göze çarpan ortada tekrarlanan motifler sade bir dikdörtgen çerçevede yer alırlar. Ama havlı namazlıklarda bu sade dikdörtgen çerçevenin içinde Müslümanların bazı tanıdık sembolleri yer almaktadır. Bu tür namazlıklar form olarak, iki şekilde bulunmaktadır. İlk formu, küçük halılar gibi 90×130 santimetre büyüklüğünde basit dikdörtgen şeklinde hazırlanır (Şekil 15, 17). İkinci formunun üst kısmı eğri bir biçimde mihrap şekline benzer yapılıdır. (Şekil 16)

Basit dikdörtgen namazlıkların dokumasının kolay olması nedeniyle bu tür namazlıklar halk arasında daha kullanışlıdır. Mihrap formundaki seccadeler çok az kullanılmakta olup çoğu zaman bir sanat eseri ya da süs gibi duvarlara asılırlar.

Şekil 15: "Ak Nakış" desenli havlı namazlık, Fotoğraf: Yazardan, Gümbed kavus, İran, ev namazlığı, 2009

Şekil 16: Mihrap şeklinde havlı namazlık, Fotoğraf: Yazardan, Gümbed kavus, İran, ev namazlığı, 2009

Şekil 17: Kırık mihrap desenli namazlık, Mihrap altında Yaşam Ağacı deseni, Fotoğraf: Yazardan, Gümbed kavus, İran, ev namazlığı, 2009

Genel bir şekilde, havlı namazlıkların metninde tasarlanan çerçeveye benzer desenler iki çeşide ayrılabilir:

A) Mihrap desenli namazlıklar:

Mihrap deseni, havlı namazlıkların en ünlü desenlerinden birisidir. Ayrıca bu desenin kendisi birkaç tür olarak dokunmaktadır: Sade mihraplı namazlıklar (Şekil 116), Geometrik mihrap desenleri (Kırık mihrap desenli namazlıklar) (Şekil 15,17), Kâbe namazlıklar ve “Engsi” namazlıklar türlerinde dokunulmaktadır.

B) Basit Dikdörtgen desenli namazlıklar

Bu tür namazlıkların desenleri basit bir dikdörtgenden oluşur ve mihrap gibi bir çerçeve içermezler. Çoğunlukla bu basit çerçeve içerisinde belli bir motif yer almaktadır. Bu motif her zaman beyaz renkli olduğu için “Ak Nakış” adını almıştır. “Ak Nakış” motifi, namazlıkların tanınmış deseni sayılmaktadır. Bu desen çoğu zaman namazlıkların üzerinde yer aldığı için “namazlık nakışı” olarak da adlandırılmıştır. Bazı bölgelerde bu desene “koçok” ve bazı yerlerde “sarı içyan” adları da verilmiştir. Çoğu zaman kilim namazlıklarda kullanmakta olan bu desenler, havlı namazlıklarda da kullanılmaktadır.

Basit desenli namazlıklar büyük bir tam dikdörtgenden oluşmaktadır. Sade namazlıklarda bir çerçeve gibi yer alan bu dikdörtgen içerisinde “Ak Nakış” deseni bulunmaktadır. Bu tür namazlıkların deseni çoğunlukla basit geometrik formlardan oluşur ve kompleks desenlere sahip değildir. Çizim 2, Türkmen namazlıklarının genel desenlerini göstermektedir.

Türkmen halkının arasında havlı namazlıklardan Kâbe namazlıklar ve Engsi’ler, diğer namazlıklardan daha değerli sayılmaktadır. Bu seccadelerde yer alan motifler araştırmacıların arasında sembolik anlamları oldukları belirlenmiştir. Dolayısıyla havlı namazlıklar grubundan bu seccadelerin motifleri ve taşıdığı anlamları ayrı kısımlarda incelenecektir.

3.1.1.Kâbe Namazlıkların deseni

Kâbe namazlıklar, havlı namazlıkların grubunda yer almaktadır. Bu namazlıklar Türkmenlerin en gözde, ünlü ve hatta kutsal sayılan ürünlerindedir. Bu tür namazlıkların pahası Türkmen halı pazarlarında yüksektir. Türkmenler bu namazlıkları, özel desenleri için, “Kâbe namazlık” diye adlandırmıştır. Yerel Türkmenlere göre bu namazlıklar ilk olarak Türkmenler Mekke’den getirmiş ve üzerinde Kâbe resmi olduğu için onlara “Kâbe namazlık” adını vermişlerdir. (Şekil 21) Türkmenler Türkiye’deki eski kadife seccadelerdeki (Şekil 21) cami desenlerini kendi kültürlerine uygun

olarak havlı namazlıklarda üretmeye başlamışlardır. Bu arada Türkmen kadınları, Türkmenlerin özel motiflerini de bu seccadenin desenine katmışlardır.

Kâbe namazlıklar, Türkmen Sahra evlerinde ve halı pazarlarında hâlâ bulunmaktadır. Bu tür namazlıklarda bulunan motifler, sembol olarak ilgi çekicidir. Türkiye’de bulunan eski “Camii desenli” seccadelerine bakıldığında İran Türkmenlerinin kendi kültürlerine göre ilave ettikleri bazı unsurlar semiyoloji olarak ilgi çekebilir. Bu araştırmada kısa bir biçimde Kâbe namazlıkların genel desenlerini ve motiflerini açıklamak için, Bender Türkmen şehrin halı pazarından dokunan eski Kâbe namazlığı örnek olarak diğer namazlıkların desenleri ve motiflerini bu namazlığa göre açıklamak faydalı olacaktır. Bu namazlık, satıcıya göre altmış yıllık bir namazlıktır. Böyle olmasa bile bu namazlığın ince dokusu, zarif motifleri ve renkleri ilgi çekicidir. Bu örnekte Türkmenlerin arasında kutsal bilinen semboller kullanılmıştır. İslami simgelerin, eski Şamanistlik motiflerin yanında bulunması bu örneğin önemini gösteriyor. (Şekil 18, 19, 20)

Bu namazlığın etrafında bulunan çerçeve gibi bordürde, kelebek ve güle benzer bir desenden oluşmaktadır. (Şekil 18) Bu desen, “Kâbe Nakış” olarak başka çeşit namazlıklarda da kullanılmaktadır. Bordürlerden sonra, namazlığın metni, üç çerçeveden oluşmaktadır. Yukarıdaki iki çerçeve alttaki çerçeveden küçüktür ve yerel halka göre üst çerçevelerin içinde bulunan resimler Kâbe ve Medine’nin resimleridir. Alt çerçevenin deseni mihrap, sütun ve “Mişkât” (Kandil veya kandilin konulduğu yer) desenidir, bu desen Kur’an’ın Nur suresinin 35. ayetine işaret etmektedir.²⁸

Bu çerçeveler içerisinde Türkmen halkının en sık kullandığı semboller görüntülenmiştir. “Kuş” desenlerinden “koç boynuzuna” kadar bazı geleneksel Türkmen desenlerinin çoğu bu tür namazlıklarda mevcuttur.

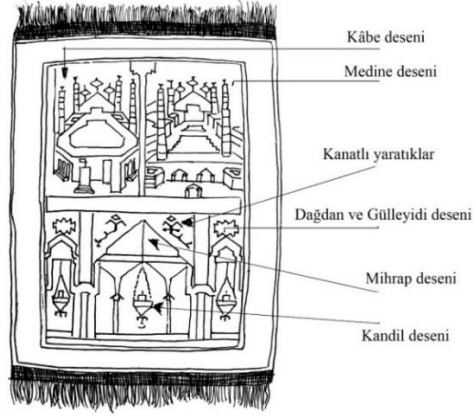
²⁸ Sema ETİKAN, “Seccade Halılarda Kullanılan Bazı Motifler ve Bu Motiflerin İslam Sanatında Yeri”, *ICANAS 38, Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu* (2007), s. 548

Şekil 18: “Kâbe Namazlık” Fotoğraf:
Yazardan, Bender Türkmen, İran, halı
pazarı, ev namazlığı, 2008

Şekil 19: “Kâbe Namazlık” Teke tayfasında
dokunan namazlık, (Bannon, 1974, 121)

Çizim 3: “Kâbe Namazlık” Çizim: Yazardan

Şekil 20: “Kâbe Namazlık”ların yeni örnekleri Fotoğraf: Yazardan, Türkmen Sahra, ev namazlığı, 2008

Şekil 21: 1950’de Hacdan Türkmen Sahra’ya gelen camili kadife namazlıklardan bir örnek, Günbed Kavus, İran, 2009

Türkmen Sahra Türkmenlerin arasında Kâbe namazlıklar en değerli dinî ürün olarak tanımlandığından dolayı Türkmen kadınları onun üzerinde kültürünün kutsal motiflerine yer vermiştir. Bu motifler sembol olarak namazlıkların üstünde okunabilir ve Türkmen kültüründe ne anlam taşıdıkları açıklanabilir. Bu kısımda Kâbe namazlıkların örneklerini göz önüne alarak bu motiflerin taşıdıkları anlam açıklanmaya çalışılacaktır.

A) Bordürler: Kelebek ve gül desenleri, bu dokuların etrafını sarmıştır. Bu desenler diğer namazlıklarda kullandıklarında “Kâbe Nakış” olarak adlandırılır. (Tablo 1.a: G) İnce bordür desenlerde “Âlaca” deseni yer almaktadır. “Âlaca”, siyah beyaz, hem de çeşitli renkli demektir. Bu desen Türkmenlerin her nakış, iğne işi ve dokusunda yer almaktadır. Yerel söyleyişlere göre “Âlaca ip” Türkmen Sahra kültüründe bir tür nazardan koruyan iptir. Hatta bu ipi nazar boncukla beraber bebeklerin ve çocukların

ellerine takarlar, “Âlaca” geleneksel kıyafetlerin ünlü bir desenidir. Halıların kenarında ilk dokunan desen “Âlaca”dır. (Şekil 22)

B) Kâbe ve Medine Deseni: Bu desenler iki çerçeve içinde namazlığın üst kısmında yer alırlar. Geçmişte bu desenler simetrik değilmiş ama günümüzde üretilen Kâbe namazlıklarda daha kolay olduğu için bu desenler simetrik hale gelmiştir. Kâbe namazlıkların bir kısmında, Mekke ve Medine sözcüğü, Arap alfabesi ile yukarı kısma yazılır, hatta bazen “Allah”ın Celale ismi üst kısımda iki desenin arasında yer alır. (Tablo 1.b: L) Bu örnekte (Şekil 18) minarelerin olduğu kısımda taç formunu tanıyabiliriz. Şekil 18, daha eski bir Kâbe namazlığı görüntülemektedir. Bu örnekteki desenlerde eğri çizgilerden yararlanmışlardır. Yeni örneklerde desenler, basit hale gelmiştir ve renklerde geçmişteki olgunluk bulunmamaktadır. (Şekil 22, 23)

C) Mihrap ve Kandil Deseni: Alttaki kare şeklindeki çerçevede yer alan mihrap deseni kandil deseni ile beraberdir. İslam dininde namaz önemli olduğu için Müslümanlar seccadelerinde İslam dünyasını sembolize eden simgeleri dokumuşlardır. Mihrap ve kandil sembolü, İslam mimarisinden ve İslami düşünceden esinlenen bir desendir. Ayrıca Naiyazcan’a göre kandil deseni bu seccadelerde Kur’an-ı kerimdeki Nur suresinin 35. ayetine işaret etmektedir ve bu kandil peygamberin sembolüdür. (Tablo 1.b- K)

D) Türkmenlere özel desenler: Şekil 20 örneğinde namazlık içerisinde bazı küçük motifler bulunmaktadır, bu küçük desenler Türkmenlerin özel motiflerini kapsamaktalar. Bunlardan, “Gülleydi” motifi en önemlisidir. Bir diğer motif, “Dağdan” motifidir. “Dağdan”, Türkmenler arasında ağaçtan yapılan çok küçük nazar boncuğudur. “Dağdan ağacı” şahsı, nazardan saklamak için yapılır ve Türklerin eski geleneklerinden biridir. Türkmen Sahra’da bu ağaçtan, küçük nazar boncuklar, kutsal mezarların etraflarında bulunan ağaçlardan yapılmaktadır. (Tablo 1.a: E)

Mihrap kısmında küçük bir motif daha var, bu motifi Türkmenlerin el dikimlerinde de görünmektedir. Bu motif genelde “Kuş” diye adlandırılmaktadır ama bazı bölgelerde bu motife “Turna kuşu” derler. Turna kuşu Türkmen Sahra’daki göllerde yaşar ve Türkmenler bu kuşa saygı duyarlar. Cooper kitabında turnayı “kuşların büyüğü” saymaktadır. Turna kuşunun vazifesinin, ruhlara cennete dek eşlik etmek olduğuna inanılır. (Cooper,1987:150) (Tablo 1.a: F)

E) Kanatlı yaratık motifleri: Kâbe namazlıklarda başka bir ilgi çeken motif, bir kanatlı desendir. Bu kanatlı desen melek desenine benzer ve

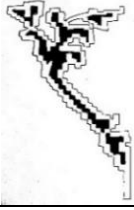

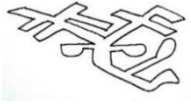

mihrabın iki tarafında bulunur. Bu desenin farklı çeşitleri vardır ama yeni ürünlerde daha az bulunmaktadır. (Çizim 3) Sık görülen tarihi motiflerin biri de kapıların ve geçitlerin iki tarafında bulunan koruyucu meleklerdir, bu unsur bir seccadenin üzerindeki manevî anlamı ifade edebilir. Bu namazlıkların üzerindeki kanatlı yaratık ve kuş motifleri, uçuş sembolü olabilir ve yerden (maddiyetten) göğe (maneviyata) yolculuğu hatırlatabilir. Bu tür motiflerin kökü İslam'dan önce, Türk ve Türkmenlerin eski Şamanizm geleneklerinden esinlenmektedir. Kanatlı yaratığın baş kısmında koç ve geyik boynuzuna benzer desenler, bu yaratıkların kutsal olduğu anlamına gelebilir. (Tablo 1.a: A, B, C, D)

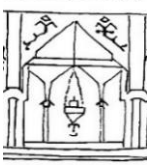
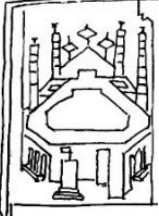

Şekil 22: Türkmenlerin arasında “Alaca İp” denge ve barış sembolüdür.
(<http://erkinnews.ir/wp-content/uploads/2016/01/81067404544597232201.jpg>)

Tablo 1.a: Kâbe Namazlıklarda mevcut motifler

Motif Deseni	Motif Adı	Motif Deseni	Motif Adı
	A. Kanath yaratıklar (melekler) Örnek 1		D. Kanath Yaratıklar (Melekler) Örnek 4
	B. Kanath Yaratıklar (Melekler) Örnek 2		E. Dağdan desenin içerisinde Gülleydi deseni
	C. Kanath Yaratıklar (Melekler) Örnek 3		F Uçan Turna kuşu

Tablo 1.b: Kâbe Namazlıklarda mevcut motifler

Motif Deseni	Motif Adı	Motif Deseni	Motif Adı
	G. Kâbe Nakış (namazlıkların bordürlerinde bulunur)		J. Taç Motifi
	H. Medine Deseni (Cami Deseni)		K. Mihrap, Kandil ve kanath yaratıklar
	I. Mekke Deseni (Kâbe deseni)		L. "Ya Allah" Ve "Ya Muhammed" yazıları

3.1.2.Engsilerin Desenleri

Türkmenlerin güzel ve ünlü dokularından birisi “Engsi”, “Ensi” ya “Önsi” diye adlandırılmıştır. Bu tür dokuların deseni diğer türlerden farklıdır. “Engsi” ya “Ensi” kelimesi Türkmençe “Öngsü” kelimesinden gelir, bu sözcük “Önü” ya da “Önünde” anlamına gelir. Batılı yazarlar bu sözcüğü rahat ifade etmek için, onu “Ensi” kelimesine çevirmişlerdir²⁹, asıl sözcük Türkmenler tarafından “Öngsi” ya “Engsi” şeklinde söylenmektedir. Bu tür dokular kullanışlı oldukları için diğer namazlıkların desenlerini onlardan almış olabilirler, dolayısıyla bu dokunun motiflerini incelemek önemli bir konudur.

1891 Viyana, Büyük Halı Fuarından 20. yüzyılın ikinci yarısına kadar, yazarlar, “Engsi” halılarını seccade halıları olarak tanıtmışlardır.³⁰ “Engsi”, genelde Türkmen taifelerinin tümünde dokunmaktadır.

İlk olarak “Illustrated London News” gazetesinde 1885 yılında yayınlanan bir illüstrasyonda, “Engsi”, “kapı halısı” diye tanıtılıyor. (Şekil 23) “TurkoteK”³¹ sitesinin forumunda ise “John Howe”³² isimli bir araştırmacı Afganistan’da “Ersari” Türkmen taifesinden bir kadının dilinden başka bir hipotezi ortaya atmaktadır. Howe’un araştırmasına göre, Ensi’ni, Türkmenler, çadırlarının arkasında, tam kapının karşısında asarlar ve “Engsi” kelimesi “Yengse” (Türkçede “Ense” anlamında) ‘den gelmiştir.

Bu tür halılar iç metinlerinde kesişen iki şerit ile dörde bölünmektedir. Bu desene “Haçlı” ya “Haçlu” desen denir. Bu halılar Türkmenlerin büyük halılarına benzer, başlangıçta “Âlem” denen desen ile başlar. Bu halının merkezi kısmında beyaz nakışlar ile asıl metinden ayrılmaktadır. Bazı örneklerde bu kısım yatay bir şerit ile ikiye bölünmektedir. Daha gelişmiş Engsi desenlerinde “Türkmen çizgisi”³³ olarak adlandırılan desen, merkezi kısmın etrafını sarmıştır. (Şekil 26, 27) Desenin üst kısmında çoğu zaman mihrap şeklinde desenler bulunmaktadır. Yıllarca araştırmacılar bu mihraba benzer desenlere göre bu halılara seccade kategorisinde yer vermişlerdir.

²⁹ http://www.turkoteK.com/salon_00089/s89t21.htm (Erişim: 11.09.2019)

³⁰ . Robert Pinner, “the Turkmen Ensi in Literature And İn Life”, *Halı*, sy. 132, s. 97-107, (Ocak 01, 2004), s. 98

³¹ Türk halı ve doku koleksiyoncularının site ve forum platformu olarak işini sürdürmektedir (yazar) <http://www.turkoteK.com/ensi/engsi.html> (Erişim: 11.09.2019)

³² http://www.turkoteK.com/salon_00089/salon.html (Erişim: 11.09.2019)

³³ Bogolyubov bu çizgileri Türkmenlerin çoğu dokularında bulunan bir motif olarak adlandırmıştır, (Bogolyubov, a.g.e., 65)

Koleksiyonlarda bulunan Engsi'lere göre bu dokular iki büyük gruba yani mihrap ya da kubbe desenleri mevcut olan Engsiler (Şekil 25, Çizim 4) ve mihrap ya da Kubbe desenleri olmayan (Kubbesiz) Engsi'lere ayrılabilir (Şekil 24, 28, Çizim 5). Ayrıca mihrap deseni olan Engsi'lerde iki çeşit desen sadece bir mihrabı olan ve üç ve üçten fazla mihrap deseni olan Engsi'lere ayırmak mümkündür.

Şekil 23: Türkmen büyüklerinin birisi ailesi ile Türkmen çadırın evinde, Ensi, çadırın kapısının önünde asılmıştır. Bu Çizim "the London Illustrated News", 28 March 1885 tarihinde yayımlanmıştır

<https://www.britishnewspaperarchive.co.uk/viewer/bl/0001578/18850328/011/0004>

Engsi'lerde Türk ve Türkmenlerin en ünlü motifleri bulunmaktadır. Bu motiflerden, mihrap motifi, yaşam ağacı, kandile benzer desenler ve "S" harfine benzeyen süsler olarak gösterebiliriz. Bu motifler araştırmacıları ve semiyologları (göstergebilimcileri) kendine çeken bir konu olmuştur ve bu simgeleri açıklamaya çalışmışlardır. Bu açıklamalar bazen sosyal bilimlerden gelir bazen şiirsel açıklamalarla önümüze çıkar.

Hawli adlı bir araştırmacı, yerel dokucuların dilinden Engsi'deki desenlerin "mescit" veya "cami" olduklarını söyler. Haçın dikey kolunu caminin kapısı olarak ve "Y" şeklinde olan motifleri caminin divanı olarak açıklıyorlar. Yaşam ağaçları mihrap altında bulunmaktadır.³⁴ (Çizim 4) E. Wright, bu desenlerin İran'ın meşhur bahçe desenlerinden ilham alındığını söyler.³⁵ Bogoliubov Sarık taifesinin Engsi'sinin deseninde Kâbe formunu bulmaktadır ve alt kısmında Kâbe'nin sahasını bulur.³⁶

³⁴ Pinner, a.g.m., s. 99

³⁵ Richard E. Wright, "Reflections on the Engsi", http://www.richardewright.com/0406_engsi.html (Erişim: 01.04.2019)

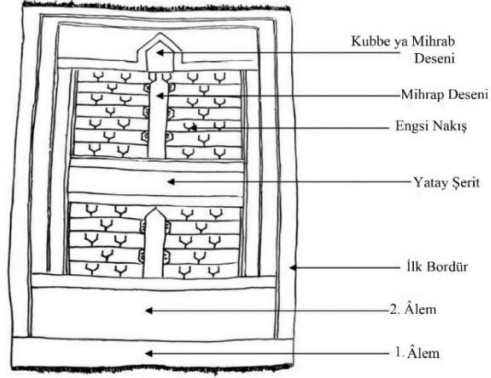
³⁶ Bogoliubov, a.g.e., s. 62

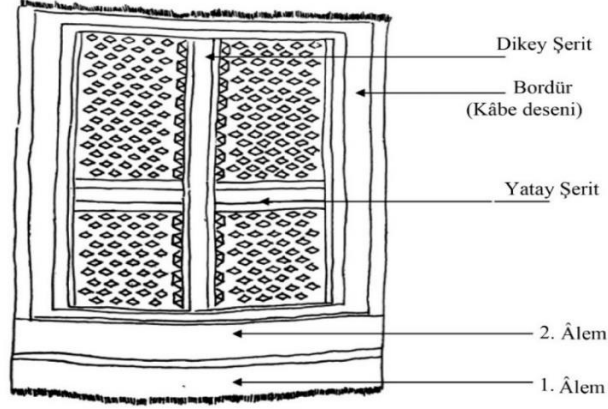
Şekil 24: Salur Ensi'si, kubbesiz desen, (Pinner,2004:87)

Şekil 25: Kubbeli desen Ensi, (Pinner,2004:96)

Çizim 4: Kubbeli ya mihraplı desen Ensi, Çizim analizi:
yazardan

Çizim 5: Kubbesiz ya mihrapsız desen Ensi, Çizim analizi: yazardan

Şekil 27: Yedi Kubbeli Engsi deseni, "Türkmen Çizgi" deseni
(http://www.turkoteck.com/salon_00089/E13.jpg)

Şekil 28: Kubbesiz Engsi deseni,
(http://www.turkoteck.com/salon_00089/E1.jpg)

Şekil 26: Üç Kubbeli Engsi deseni,
(http://www.turkoteck.com/salon_00089/E1.jpg)

Sonuç

Her Müslümanın evinde bulunan seccade onun Allah’ın emrine teslim olduğunu gösterir. Müslümanların, seccadelerindeki süs ve simgeler özenli ve parlaktır. Türk ve Türkmen halkı İslam’dan önceki Şamanizm geleneklerini, İslam dinini kabul ettikten sonra bu dine taşınmışlardır. Bu meseleyi bazı eski geleneklere baktığımız zaman daha iyi anlayabiliriz. Elbette ki bu taşıma değişikliklere uğramıştır. Türkmenler eskiden kalan bazı kutsal motiflerini, İslam’dan sonra giysilerinde ve dokuma sanatlarında korumuşlardır. Bu kutsal semboller Namazlıkların da üzerinde bulunmaktadır. Göçebe şeklinde yaşayan Türkmen halkı el dokuma sanatlarında, sanatsal olarak en büyük çabayı göstermişlerdir. Türkmen halkı kendi yaratıcılıkları ile çevreden gelen İslami dünyanın etkileri altında kendilerine has desenler yaratmışlardır. Türkmenler, namazlıklarında İslami düşüncelerini, eskiden gelen ayin ve kutsal gelenekleri ile birleştirip desenlerinde yeni semboller ve diller yaratmaya çalışmışlardır, namazlıklarında bu birleşme meselesi ön plana çıkmaktadır. İslam mimarisinde bulunan mihrap unsurunu alarak kendi namazlıklarını mihrap şeklinde üretmişlerdir. Öte yandan Kâbe’nin formundan esinlenerek bu formu namazlıklarının merkezinde yansıtmışlar ve bunlarla beraber eskiden kalan kutsal motiflerini de unutmamışlardır. Gerek koç boynuzu gerekse dağdan ağacı ya da turna motifi Kâbe’nin veya mihrabın kurtarıcı meleklerini temsil etmektedir. Engsi denen doku, gizem dolu bir cennet bahçesi olarak Kâbe’yi veya mescidi temsil ederken koç boynuzu, akrep desenlerini de kapsayan bir dokudur.

KAYNAKLAR

BODAĞI, Zabihollah,. *Niyazcan ve Türkmen Halısı*, Farhangian Yayınevi, Tahran, 1992

BOGOLIUBOV, Andrei Andreevich, *Türkmen Halıları*, Farsça’ya çeviren: Nazdiba (Hazime Alem), İran Halı Müzesi, Tahran, 1971

COOPER, J. C., *An Illustrated Encyclopaedia of Traditional Symbols*. London: Thames and Hudson, 1978

ÇATALBAŞ, Resul, “*Türklerde Hayvan Sembolizmi ve Din İlişkisi*”, *Turan-Sam: Turan Stratejik Araştırmalar Merkezi Dergisi*, Cilt:3, Sayı:12, Kars, 2011, s.49-60

ÇELİKER, Deniz, “Geçmişten Günümüze Türklerde Keçecilik ve Keçe Yapımında Yeni Teknikler”, *Art-e Sanat Dergisi*, sy4 (2011), s. 1-22

ERGÜR, Atila, *Tekstil Terimleri Sözlüğü*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul. 2002

ETİKAN, Sema, “Seccade Hallarda Kullanılan Bazı Motifler ve Bu Motiflerin İslam Sanatında Yeri”, *ICANAS 38, Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu* (2007), s. 545-563

E. WRIGHT, Richard, “Reflections on the Engsi”, http://www.richardewright.com/0406_engsi.html (Erişim: 01.04.2019)

GLUK, Jay Fred & GLUCK, Sumiye (Hiramoto), *İran el sanatlarına bir Bakış*, Çev. Hamid Enayat, Tahran: Bank Mellî Iran Yayınları, 1976

GOLİ, Aminollah, *Türkmenlerin Sosyal ve Siyasi Tarihi*, Elm Yayınevi, Tahran, 1987

HOWE, R. J., *What Can We Say About the "Engsi?"*, http://www.turkoteck.com/salon_00089/content.html, (Erişim:30.10.2016)

JAVADIPOUR, Mahmoud, *İran Keçeleri: Türkmen Keçesi*, İnan Keçeleri, İnan Sanat Akademisi, Tahran, 2008

JOURDAN, Uwe, and Ian Bennett, *Oriental rugs. Vol. 5 Turkoman*, Woodbridge: Antique Collectors' Club, 1996

KASRAYİYAN, Nasrollah, *İran Türkmenleri*, Negar Yayınevi, Tahran, 1991

KHOSRAVI, Mohsen, “Golestan İlinin Keçe Zanaatı Üzerinde bir Araştırma”. Gorgan: Golestan İli Kültürel Miras Yönetimi'nin emriyle, 2004

KULYYEWA, Ogulbayram, “Türkmen Kilimi”, Çev. Abdulghahhar Sufirad, “Zenan kalby” jhurnaly, 2014, <http://www.margush.ir/%DA%AF%D9%84%DB%8C%D9%85-%D8%AA%D8%B1%DA%A9%D9%85%D9%86/>, (Erişim: 20.11.2020)

MATUFI, Asadollah. *Türkmen Kültür ve Sanat Tarihi*, Kültürel Eserler ve Onurlar Derneği, Tahran, 2004

MEDZITOVA, Elmira, *Turkmenskoe narodnoe iskusstvo (Turkmen folk art)*, Türkmen Devlet Halk Sanatları Müzesi, Türkmenistan, Aşkabat, 1990

MOSHKOVA, V.G. (Valentina Georgievna), *The Tribal Gol in Turkmen Carpets*,
<http://web.archive.org/web/20050111213347/http://www.tcoletribalrugs.com/article35Moshkova.html> (Erişim tarihi: 2005/11/6)

NİYAZİ, Niyazmohammad, “Türkmen Halısının Tarihi ve Sembolleri”, *Yaprak Dergisi*, sy. 27- 29, Günbed kavus, s. 33- 36, 2005

OWNEGH, Fereydoun, “Golestan İlinin Geleneksel Sanatlar Belgeleme Projesi”. Gorgan: Golestan İli Kültürel Miras Yönetimi, 2003

PINNER, Robert, “A closer look at the most exclusive of Turkmen rugs, the ninth Salor ensi” *Hali*, sy. 90, s. 69, London (Ocak 01,1997).

———. “the Turkmen Ensi in Literature And In Life”, *Hali*, sy. 132, s. 97-107, (Ocak 01, 2004).

SOYSALDI, Aysen. *Düz Dokuma Teknikleri ve Teknik Desen Çizimleri*. Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara, 2009

AKM, 2009

W.O. BANNON, George., *The Turkmen Carpet*, Gerald Duckworth & Co. Ltd. London, 1974

Bu kaynakçalara göz atarak:

BİGDELİ, Mohammad Reza, *İran Türkmenleri*, Pasargad Yayınevi, Tahran,1990

LOGASHOVA, Bibirabe'e, *İran Türkmenleri*, Farsça'ya çeviren: Sirius İzedi, Şebaheng yayınevi, Tahran, 1980

PURKARIM, Houshang, *İran Türkmenleri*, Honar ve Mardom Dergisi, Sayı 41, 42, 64, Tahran, 1963

SÜMER, Faruk, *Oğuzlar (Türkmenler)*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1972

İNTERNET KAYNAKLAR

<http://www.richardewright.com/default.html> , (Erişim:17.01.2020)

<http://www.tcoletribalrugs.com/index.html> , (Erişim:19.01.2020)

http://www.turkoteK.com/salon_00089/salon.html (Erişim:30.10.2019)

<https://islamansiklopedisi.org.tr> (Erişim:01.10.2020)

<https://www.britishnewspaperarchive.co.uk> (12/09/2020)

HÜRMÜZ SULTANLIĞI'NIN PORTEKİZLİLER TARAFINDAN HÂKİMİYET ALTINA ALINMASI VE PORTEKİZ'İN İRAN KÖRFEZİ'NE ADIM ATMASI

Tuna Kaan Taştan*

Öz: Portekizliler, 15. yüzyıl ortalarından itibaren deniz keşiflerine başlamışlar ve Afrika'yı dolaşarak Hindistan'a giden yolu keşfetmeye çalışmışlardır. 16. yüzyılın başında ise Portekiz Krallığı, artık Hindistan ile düzenli olarak ticaret yapan ve Arap Denizi'nde hakimiyet kurmaya çalışan bir siyasi unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Ticari çıkarlarının ve Müslümanların ticaretini baltalama amaçlarının bir sonucu olarak, Basra Körfezi'nin girişini kontrol altına almak Portekiz Krallığı'nın 16. yüzyılın başındaki amaçları arasında yer almıştır. Buna bağlı olarak bu körfezin girişine hâkim, çok stratejik bir ada olan Hürmüz Adası, Portekizli kumandan Afonso de Albuquerque tarafından 1507 ve 1514 yıllarındaki girişimler sonucunda kontrol altına alınmıştır. Bu hakimiyet, Portekizlilerin çok farklı bir coğrafyaya adım atması anlamına gelmiş, onları Ortadoğu'nun mevcut siyasi arenasında yeni bir oyuncu haline getirmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hürmüz, Hürmüz Sultanlığı, Portekizliler, Afonso de Albuquerque

PORTUGUESE SOVEREIGNTY OVER THE SULTANATE OF HORMUZ AND PORTUGUESE STEPPING ON THE PERSIAN GULF

Abstract: The Portuguese began their sea exploration in the middle of the 15th century and tried to explore the road to India by traveling around Africa. At the beginning of the 16th century, the Kingdom of Portugal appears as a political element that regularly trades with India and tries to dominate the Arabian Sea. As a result of its commercial interests and aims to undermine the trade of Muslims, controlling the entrance to the Persian Gulf was among the aims of the Kingdom of Portugal in the early 16th century. Accordingly, the Island of Hormuz, a very strategic island controlling the entrance to this gulf, was taken under control by the Portuguese commander Afonso de Albuquerque as a result of the attempts in 1507 and 1514. This domination meant that the Portuguese stepped into a very different geography and made them a new player in the current political arena of the Middle East.

---

* Öğr. Gör. Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, tktastan@gmail.com

Keywords: Hormuz, the Sultanate of Hormuz, the Portuguese, Afonso de Albuquerque

Giriş

Portekizliler, 15. yüzyılın ortalarından itibaren Atlas Okyanusu'nu denizden keşfetme girişimlerinde bulunmaya başladılar, 1498 yılında ise Afrika'nın etrafını dolaşarak Ümit Burnu üzerinden Hindistan'a giden deniz yolunu keşfettiler. Bu keşif, yalnızca Portekiz Krallığı'nın değil, dünyanın tarihini etkileyen büyük bir öneme sahiptir. Bu topraklarda karşılaştıkları hükümdarlar ve şehirler ile baharat ticareti yaparak büyük gelir elde edebileceklerini gören Portekizliler, 1500 yılında kralın aldığı bir kararla bu topraklara giden ticaret filolarını sürekli hale getirmeye çalıştılar¹. Ayrıca buradaki racalarla anlaşma yaparak iş hanları ve kaleler inşa ederek buralara yerleşmeye başladılar. Hatta 1503 yılında Portekiz Kralı I. Manuel, kendisini Hindistan'ın hâkimi olarak görmeye başladığı için, Hindistan topraklarında bulunan kontrol noktalarını kendi adına yönetmek üzere üç sene boyunca görevde kalacak olan bir vali dahi atadı. Tarihteki ilk modern koloni valisi olan bu kişinin adı Francisco de Almeida idi². Basra Körfezi'nin anahtarı konumunda bulunan ve bugün İran egemenliğinde bir ada olan ve o dönemde Hürmüz Sultanlığı'nın başkentini barındıran Hürmüz Adası'nın hakimiyet altına alınması ise, Portekizlilerin denizasını imparatorluklarını kurarken izledikleri egemenlik politikasının ve stratejik nokta seçiminin çok tipik bir örneğini teşkil etmektedir. Afonso de Albuquerque'in kendisine verilen emirler doğrultusunda Portekiz Krallığı'na bağlanmış olduğu bu sultanlık, hem Afonso de Albuquerque'in stratejilerini hem de Portekiz Krallığı'nın denizasını imparatorluğunu kurarken izlediği yolu açık bir şekilde gözler önüne sermektedir. Neden Hindistan'a bu denli uzak olan bir noktada Portekizliler böyle bir çabaya girişmişlerdir? Bu konuda edindikleri başarı, Portekizlileri hangi stratejik adımları izlemeye itmiş, tarih sahnesinde nasıl bir değişikliğe yol açmıştır? Bu konuda, Osorio ve Bras de Albuquerque'in o dönemde yazmış oldukları eserler ve Frederick Charles

---

¹ Malyn Newitt; *A History of portuguese Overseas Expansion, 1400-1668*, Routledge, New York 2005, s. 64; James Gibbs (çev); *The History of the Portuguese During the Reign of Emmanuel*, Londra 1752, C. 1, s. 84.

² Walter de Gray Birch (çev.); *Commentaries of the Great Afonso Dalbuquerque*, Hakluyt Society, Londra 1875, C.1, s. 20.

Danvers gibi daha modern dönemin tarihçilerinin eserleri, geniş bir bilgi birikimi sunmaktadır.

Portekizlilerin Hürmüz Sultanlığı ile İlk Teması ve Bu Sultanlığın Portekizlilerin Hakimiyeti Altına Girmesi

1506 tarihine gelindiğinde Kral I. Manuel, kendisi bir sonraki vali olarak atanacakken bir hastalığa yakalandığı için bu göreve getirilemeyen Tristao da Cunha'yı sağlığına geri kavuştuktan sonra bu defa, 14 gemiden meydana gelen bir filonun kumandanı olarak Hindistan'a göndermeye karar verdi. Ancak bu kişinin vali olması bir kez daha söz konusu olmayacaktı. Kral, daha önce hizmetlerinden ve sadakatinden memnun kalmış olduğu bir devlet adamı ve asker olan Afonso de Albuquerque'in de komutasına vermiş olduğu altı adet gemiyle bu filoya katılması için emir verdi. Afonso de Albuquerque'e ayrıca gizli emirler de verilmişti. Bunlar, Francisco de Almada'nın görev süresi bittiği zaman onun yerine kendisinin vali olarak geçmesi konusunda idi³. Böylece, takvimler 1506 yılının 5 Nisan'ını gösterdiğinde Tristao da Cunha, 6 Nisan'ını gösterdiğinde ise Afonso de Albuquerque, emirleri altındaki filolarıyla birlikte yola çıktı ve yolda bu filolar daha önceden belirlenmiş bir noktada bir araya gelerek yolculuğa beraber devam etti⁴.

Altı geminin komutası verilmiş olan ve Portekiz'in Hindistan tarihinde büyük bir önemi olan Afonso de Albuquerque'ün soyu, Portekiz kraliyet ailesine kadar uzanıyordu⁵. Afonso de Albuquerque'ün, Portekiz Krallığı'nın Hindistan'a ve Arap Denizi'ne egemen olması ile ilgili planları, daha sonraki dönemlerde de krallığın Hindistan politikalarının temelini oluşturacaktı. O, yalnızca gemilerin her yıl baharatla dolu şekilde Lizbon'a döndüğü bir ticaret yoluna hâkim olunmasından öte, bu coğrafyada Kral I. Manuel ve sonrasında gelecek olan Portekiz krallarının sahip olacağı bir deniz aşırı imparatorluğun temellerini atmayı sağlayacak adımları tasarlıyordu. Atılacak dört temel adım

³ Yine de bu soyluluğuna rağmen, gayriresmi bir birlikteliğin ürünü olan Afonso de Albuquerque, Portekiz'de soyluluk unvanı olan *Dom* unvanını taşıyamamaktaydı. Bunun gibi, kendisinden önceki vali Francisco de Almeida gibi *kral vekili* unvanı da taşımayacaktı. Bkz. H. Morse Stephens; *Albuquerque, Rulers of India*, William Wilson Hunter (ed.), Clarendon Press, Oxford 1897, s. 64.

⁴ Birch (çev.); *a.g.e.*, C.1, s. 21.

⁵ Birch (çev.); *a.g.e.*, C.1, s. 21.

ile Hindistan'da sağlam bir Portekiz İmparatorluğu kurulabileceğine inanıyordu. Bu adımlar ise şöyleydi:

- Birincisi, Hindistan'da stratejik öneme sahip birtakım limanları Portekiz Krallığı'nın kontrolü altına almak ve buralarda yerleşik bir Portekizli nüfusu meydana getirmek,
- İkincisi, Hindistan'da birçok farklı noktada da yerleşik bir Portekizli nüfusu meydana getirerek Portekizlileri bu toprakların çıkarılmaz bir unsuru haline getirmek,
- Üçüncüsü, Portekiz donanmasının güvenle yaşayabileceği ve onarılabileceği stratejik noktalara sahip olmak,
- Dördüncüsü ise, önemli noktalar da kaleler inşa ederek kurulacak imparatorluğun güvenliğini sağlamaktır⁶.

Böylece, Portekiz'den çok uzakta olan Hindistan topraklarında kurulacak bir Portekiz denizasını yönetimi, bir saldırı durumunda, Portekiz'den gelecek desteği beklemeden kendi kendini koruyabilecek ve ordu kurabilecek hazır bir nüfusa sahip olacaktı. Ayrıca Portekizliler, donanmalarını, Koçi veya Kanur gibi Portekizlilerin dostları kadar düşmanlarının da çok sayıda bulunduğu şehirlere emanet etmek zorunda kalmamış olacaktı. Bunun yanı sıra kış geldiğinde ordularını kendilerine ait şehirlerde, bu şehirlerin halkı ile birlikte tutarak olası isyanların ortaya çıkmasına meydan vermemiş olacaktı⁷. Böylece, Afonso de Albuquerque'ün niyeti, Hindistan'da kendi kendisine yetebilecek bir Portekiz İmparatorluğu kurmaktı. Hindistan'da görev yaptığı süre boyunca izleyeceği politikalar da bu ilkeleri doğrultusunda olacaktı. Burada dikkati çeken husus şudur ki bu tarihte dünyada henüz böyle bir koloni yönetim sisteminin örneği bulunmamaktadır. Böyle bir zamanda Afonso de Albuquerque'ün bu fikirlere sahip olması, onun stratejik zekâsının bir gösterge-

---

⁶ Henry E. J. Stanley (çev.); *The Three Voyages of Vasco da Gama and His Viceroyalty from the Lendas da Índia of Gaspar Correa*, Burt Franklin, New York 1869, s. lxiii-lxiv. Tarihçi Panikkar ise Albuquerque'in stratejisini üç adımda özetlemiştir; a) Goa'nın doğrudan yönetimi ve evlilik politikası ile kolonizasyonu, b) stratejik noktalarda kaleler ve üsler kurulması, c) stratejik önemi olan kıyı bölgelerinin hükümdarları ile onları Portekiz kralına bağlayarak ittifak kurmak. Bkz. K. M. Panikkar; *India and the Indian Ocean*, George Allen & Unwin LTD, Londra 1951, s. 53.

⁷ Stanley (çev.); *a.g.e.*, s. lxiii-lxiv.

sidir ve bu fikirleri tarihteki ilk yerleşik deniz aşırı koloni yönetim biçimini teşkil etmiştir⁸.

Önceden belirlenmiş olan noktada buluşarak bir araya gelen bu iki filo yollarına Afrika kıyılarını izleyerek devam ettiler. İlk durakları ise Doğu Afrika'da önemli bir ticaret limanı olan Melinde oldu. Portekizli kumandanlar, bu şehrin hükümdarı ile bir görüşme yaptılar. Görüşme sırasında Afonso de Albuquerque Melinde hükümdarından Arap Yarımadası kıyılarını ve Hürmüz Boğazı'nı bilen rehberler istedi. Zira kendisine Kral I. Manuel tarafından, Hindistan'a gitmeden önce Hürmüz Adası'nı ve o bölgedeki kıyıları fethetmek üzere emirler almıştı. Portekizliler ile iyi ilişkilere sahip olmak isteyen Melinde hükümdarı, şehrinde bulunan en yetenekli üç rehber, Portekizlilere katılmalarını emretti⁹. Tristao da Cunha ve Afonso de Albuquerque, Melinde'den ayrılınca Doğu Afrika kıyılarını takip ederek yollarına devam ettikten sonra yönlerini doğuya çevirerek bugünkü Somali'nin doğusunda yer alan Sokotra Adası'na vardılar. Kral I. Manuel, Tristao da Cunha'ya bu adada bulunan Hristiyanların korunması için bir kale inşa etmesi yönünde emir vermişti. Ancak Portekizlilerin bildiklerinin aksine bu adada bir Hristiyan nüfusu bulunmamaktaydı. Adada yaşayan halk Müslümandı¹⁰. Hatta buradaki Müslüman halkın inşa etmiş olduğu bir kale dahi bulunmaktaydı. Adaya çıkan Portekizliler, kalenin teslim edilmesi yönündeki istekleri yerine getirilmeyince kaleye saldırdılar. Kale için verilen mücadele oldukça çetin ve kanlı oldu. En sonunda ise bu mücadele Portekizlilerin lehine sonuçlandı ve böylece Portekizliler bu adaya hâkim olmuş oldu¹¹.

Sokotra Adası'ndan 10 Ağustos 1507 tarihinde ayrılan Tristao da Cunha'nın planında önce Hindistan'a giderek mal almak ve Portekiz'e geri dönmek yer alıyordu. Ayrılırken bazı gemileri de Afonso de Albuquerque'ün komutası altında bırakmıştı¹². Afonso de Albuquerque, Sokotra Adası'ndan ayrılmadan önce kaptanlarıyla bir toplantı yaptı. Toplantı, Afonso de Albuquerque'ün emirleri doğrultusunda gitmesi gereken iki bölgeden önce hangisine gidilmesinin daha uygun olacağına karar vermek için düzenlendi. Seçeneklerden birincisi; Basra Körfezi'nde bulunan Hürmüz ve Muskat'a; ikincisi

⁸ Tuna Kaan Taştan; *Adiştahlar Devleti ve Portekiz Krallığı ile Olan İlişkileri*, Yayınlanmamış doktora tezi, Ankara 2020, s. 168.

⁹ Birch (çev.); *a.g.e.*, C.1, s. 35.

¹⁰ Buna rağmen Osorio'nun yazmış olduğu eserde burada Hristiyanların da yaşadığı belirtilmektedir. Bkz. Gibbs (çev); *a.g.e.*, C. 1, s. 287.

¹¹ Birch (çev.); *a.g.e.*, C.1, s. 52; Gibbs (çev); *a.g.e.*, C. 1, s. 288-291.

¹² Gibbs (çev); *a.g.e.*, C. 1, s. 291-294.

ise Hindistan'ın kuzeybatı kıyılarında bulunan Gucerat Sultanlığı'na bağlı Diu ve Kambat'a gitmekti. Toplantının sonunda önce Hürmüz ve Muskat'a gitmek yönünde karar alındı¹³. Portekizlilerin, Basra Körfezi'nin girişinde çok stratejik bir konumda bulunan Hürmüz Adası'nı hakimiyet altına almaları birden çok açıdan krallığa fayda sağlayacaktı. Bu şekilde hem ticari anlamda çok karlı bir bölgede boy gösterebilecek, hem de bu coğrafyada bulunan İran, Irak, Türkiye, Arabistan, Mısır ve Etiyopya gibi devletlerden ve toplumlarından haber alabileceklerdi¹⁴.

Portekizlilerin Hindistan'a giden deniz yolunu keşfederken önde gelen amaçları arasında İslam'a karşı yeni bir cephe açmak ve Müslümanların ticaretine darbe vurarak bu gelirin Hristiyanların eline geçmesini sağlamaktı. Bu amaç doğrultusunda Afonso de Albuquerque ve filosu, Muskat ve Hürmüz'e giderken yolda denk geldikleri Müslüman ticaret gemilerine ve balıkçı teknelerine saldırarak yaktılar. Portekizlilerin bu saldırgan tavırları, başlangıçta hoş karşılandıkları yerlerde dahi kendilerine kötü bir gözle bakılmasına sebep olmuş ve diplomasi ile çok daha kolay hallolabilecek anlaşmazlıkların savaşlarla uzun süre çözümsüz kalmasına sebebiyet vermiştir. Ayrıca birçok kez de saldırdıkları şehirlerde kadınları ve çocukları dahi öldürerek tarihe acımasız izler bırakmışlardır¹⁵. Afonso de Albuquerque, cesur ve stratejik zekâsı yüksek bir lider olarak bilinmenin yanı sıra bu yaptıklarının bir sonucu olarak, Portekizlilerin bu topraklara göndermiş olduğu en acımasız ve saldırgan liderlerden biri olarak tarihe kanlı ve korkunç bir iz de bırakmıştır. Portekizlilerin, Asya coğrafyasında bu dönemde meydana getirdikleri zalimlikler ve vahşet, tarihte eşine rastlanmayan durumlar değildi. Tarihte birçok zamanda ve birçok coğrafyada büyük katliamlar yapılmış, bunların çok çeşitli sebepleri olmuştur. Portekizlilerin yapmış oldukları korkunç katliamların sebebi ise Asya'da o dönemde içinde buldukları durum ile ilgiliydi. Çok kalabalık nüfuslara sahip olan Güney Asya ülkelerine karşı, halihazırda küçük ve nüfusu az bir krallık olan Portekiz, çok küçük sayılarda kuvvet gönderebiliyor ve Avrupa'ya bu kadar uzak bir coğrafyada çok az bir kuvvet barındırabiliyordu. Ellerindeki tek avantaj silah ve gemi konusundaki üstünlükleriydi. Bu yüzden, kendilerine karşı meydana gelen en küçük direnişi, ellerindeki üstünlük çerçevesinde merhametsizce cezalandırarak bir korku hükmü kurmanın tek yolları olduğu-

¹³ Birch (çev.); *a.g.e.*, C.1, s. 58; Gibbs (çev); *a.g.e.*, C. 1, s. 316.

¹⁴ Salih Özbaran; *Portekizli Seyyahlar: İran, Türkiye, Irak, Suriye ve Mısır Yollarında*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2017, s. 25.

¹⁵ Taştan; *a.g.t.*, s. 170.

na inanıyorlardı. Büyük sayıdaki düşmanlarının yüreğine korku salma amacı, onların bu eylemlerini açıklasa da bu eylemlerin tarihe kara bir leke olarak geçmesini engellemedi¹⁶.

Kaptanları ile yaptığı toplantının sonucu olarak Hürmüz'e yönelen Afonso de Albuquerque, Hürmüz Sultanlığı'nın merkezi olan Hürmüz Adası'na giden yolda Arap Yarımadası'nın güneyinde bulunan ve bu sultanlığa bağlı olan Kalhat, Muskat gibi önde gelen liman şehirlerine uğradı. Uğramış olduğu bu şehirlerde Portekiz Krallığı'nın hükmü altına girmeyi reddeden şehirlerin her birine saldırdı ve bu şehirleri topa tutarak gerisinde yıkım ve ölüm dolu bir iz bıraktı¹⁷. Emri altındaki filo çok büyük değildi, buna bağlı olarak asker sayısı da azdı. Liman şehirlerine yaptığı bu saldırılar az sayıdaki askerinin yorgun düşmesine neden oldu. Hatta bazı kaptanları Afonso de Albuquerque'e Hürmüz'e giden yola devam etmeyerek doğrudan Hindistan'a gitmek yönünde istek belirttiler. Bu kaptanlar, Afonso de Albuquerque'ün bu saldırgan politikasına devam etmek için daha fazla gemi ve asker gerektiğine inanıyorlardı. Ancak Afonso de Albuquerque kararlıydı ve onlara kendisinin izlemeye devam etmelerini emretti¹⁸.

Portekizliler, Hürmüz Adası'na ulaştıklarında Hürmüz sultanının¹⁹ Portekizlilerin geldiğini çoktan haber almış olduğunu ve savunma için hazırlık yapmakta olduğunu gördüler²⁰. Afonso de Albuquerque, çok sayıda asker adada, çok sayıda geminin de adanın etrafında toplandığını ve hazır beklediğini gördü. Bunun üzerine kaptanlarını topladı ve kendisinin yine de hedefinden dönmeyeceğini, gerekirse Kral I. Manuel adına öleceğini söyledi. Nasıl saldırmak gerektiği konusunda kaptanlarının da fikrini sordu. Kaptanlar ise

¹⁶ William Wilson Hunter; *History of India Volume VI: From the First European Settlements to the Founding of the English East India Company*, A.V. Williams Jackson (ed.), The Grollier Society, Londra 1906, s. 117.

¹⁷ Birch (çev.); *a.g.e.*, C. 1, s. 67-101.

¹⁸ Birch (çev.); *a.g.e.*, C. 1, s. 85.

¹⁹ Bu sırada Hürmüz sultanı, tahta 1507 yılında geçmiş olan Sultan Seyfeddin idi. Bkz. William F. Sinclair (çev.); *The Travels of Pedro Teixeira*, Hakluyt Society, Londra 1902, s. 191.

²⁰ Birch (çev.); *a.g.e.*, C.1, s. 102. Osorio ise bu olayı biraz daha farklı aktarmaktadır. Ona göre, Albuquerque Hürmüz sultanına bir ulak göndermiş ve Portekiz'e tabi olmadıkları takdirde saldıracaklarını bildirmiştir. Kaptanları ile de ilk adımın Hürmüz'ün donanmasını yakmak olacağı konusunda karara varmıştır. Albuquerque ve filosunun oraya gidene kadar sultanlığına bağlı şehirleri yakıp yıktığından haberdar olan Hürmüz sultanı ise Portekizlilerin şehrine saldıracığından çekindiği için barış istiyormuş gibi görünürken aslında kendini savunmaya hazırlanıyordu. Hürmüz sultanının kendini savunmak için donanmasını topladığını fark eden Albuquerque de çatışmaya girmiştir. Bkz. Gibbs (çev.); *a.g.e.*, C. 1, s. 321-322.

tıpkı kendisi gibi Kral I. Manuel'e sadık olduklarını ve kendilerinin de ölmeye hazır olduklarını belirterek, yine de önce sultanlığın yönetimi ile bir görüşme yapmanın daha mantıklı olacağı yönünde fikir beyan ettiler. Afonso de Albuquerque'un haberi yoktu ancak kaptanları kendi aralarında onun kararlarını ve fikirlerini eleştirmeye ve onun liderliğini sorgulamaya başlamışlardı²¹. Kaptanlarının isteğine uyan Afonso de Albuquerque, Hürmüz sultanlığı ile görüşmelere başladı. Amacı onları Portekiz Krallığı'na tabi olmaya ikna etmektir. Bir noktadan sonra Hürmüzlülerin kendisini oyaladığından emin olan Afonso de Albuquerque kararını yeniden saldırıya geçmek yönünde değiştirdi ve Hürmüz Adası açıklarında Portekizliler ile Hürmüz donanması arasında büyük bir savaş yaşandı. Hürmüz donanmasını mağlup eden ve sayısız Müslümanı katleden Afonso de Albuquerque, Hürmüz Adası'nda bulunan başkent'in dış mahallelerinin de yakılması emrini verdi²². Çok fazla kayıp yaşanması üzerine Hürmüz sultanı Sultan Seyfettin ve ülkenin fiili yöneticisi olan devlet adamı Hoca Attar²³ Portekizlilerden barış istedi²⁴. Hürmüzlüler ile Portekizliler arasındaki bu anlaşma, 10 Ekim 1507 tarihinde Afonso de Albuquerque ile Hoca Attar'ı temsil eden adamı Reis Nureddin Fali arasında imzalandı. Anlaşmaya göre Hürmüz Sultanlığı Portekiz Krallığı'na tabi bir devlet haline gelecek ve her yıl ekim ayında Portekiz Krallığı'na vergi ödeyecekti²⁵.

Hürmüzlülere karşı zafer kazanılmış olsa da Afonso de Albuquerque'un emri altındaki kaptanların huzursuzluğu sürmekteydi. Bunun sebebi ise kaptanların ticaret yapmak için bir an önce Hindistan'a gitmek istemeleriydi. Bu kaptanlardan bazıları, Hürmüz Sultanlığı'nı hakimiyet altına almayı bir vakit kaybı olarak görüyor ve bunun için Afonso de Albuquerque'ü suçluyordu. Afonso de Albuquerque, Hürmüz Sultanlığı ile yıllık olarak ödenecek verginin miktarı üzerinde anlaşmanın yanı sıra, buradaki Portekiz hakimiyetini sağlama almak için kendilerinden ada üzerinde kale inşa edilecek bir yer tahsis etmele-

²¹ Frederick Charles Danvers; *The Portuguese in India*, Asian Educational Services-Yeni Delhi, Madras, 1992, C. 1, s. 163-164.

²² Gibbs (çev); *a.g.e.*, C. 1, s. 322-324.

²³ Bu kişi Portekiz kaynaklarında Coje Atar olarak geçmekte olup, Hürmüz sultanının veziri olarak görevliydi. Ancak sultan ülkeyi yönetecek niteliklere sahip olmadığı için fiili olarak ülkeyi yönetiyordu. Bkz. Ertuğrul Önalp; *Osmanlı'nın Güney Seferleri*, Berikan Yayınevi, Ankara 2010, s. 33.

²⁴ Gibbs (çev); *a.g.e.*, C. 1, s. 324-325.

²⁵ Önalp; *a.g.e.*, s. 33.

rini istedi. Bunun için kendi seçtiği stratejik bir noktayı Hürmüzlülere kabul ettirmesi üzerine Portekizliler 24 Ekim 1507 tarihinde burada bir kale inşa etmeye başladılar²⁶. Ancak kaptanlar zaten Hürmüz Adası'ndan ayrılmak isterken başlanan bu kale inşaatı, Portekizliler adadan ayrılırken hala bitirilememiş olacaktı. Kale inşaatı sürerken, Afonso de Albuquerque planladığı Kızıldeniz seferi için emrindeki gemilerin onarılmasını başlattı. Hürmüz Sultanlığı, Portekizliler gelmeden önce Safevilere tabi idi. Portekizliler Hürmüz Adası'nda iken Safevi Şahlığı'ndan memurlar gelerek Hürmüz sultanının Safevilere ödeyeceği vergiyi istediler. Hürmüz sultanı Sultan Seyfeddin isedamışmanları ile birlikte bu konuyu Afonso de Albuquerque'e açarak verilmesi gereken cevabı sordu. Afonso de Albuquerque ise Sultan Seyfeddin'in damışmanlarına gemilerinden top mermileri ve bombalar verilmesini emretti. Onlara, Portekiz kralı I. Manuel'in kaptanlarına, kendisine bağlı hükümdarlıkların diğer devletlere ödedikleri vergilerini bu şekilde ödemeye devam etmelerini emrettiğini²⁷ söyledi. Sultan Seyfeddin ve damışmanlarının Afonso de Albuquerque'ün sözlerini iletmeleri üzerine Şah İsmail'in memurları, Hürmüz Sultanlığı'nın Portekiz Krallığı'nın hakimiyetine girdiğini öğrenmiş oldular ve o sırada yapabilecekleri bir şey olmadıktan, Şah İsmail'in intikam alacağını söyleyerek geri dönmek zorunda kalmışlardır²⁸. Kısa bir süre sonara ise Hürmüz Adası açıklarında bu kez Portekizliler ile Safeviler arasında bir çatışma yaşanmış, bu çatışmada da Portekizlilerin zaferi ile sonuçlanmıştır. Yaşadığı yenilgi üzerine Portekizlilere olan bakışı değişen Şah İsmail, onları cesur savaşçılar olarak görmüş ve Afonso de Albuquerque ile diplomatik ilişkiler kurmaya çabalamaya başlamıştır²⁹. Bu çatışmadan sonra Afonso de Albuquerque, kaptanlarının da düşüncelerinin farkına vararak orada daha fazla kal-

²⁶ Birch (çev.); *a.g.e.*, C.1, s. 142. Osorio kale yapımında her rütbeden Portekizlilerin birlikte çalıştığını ve Afonso de Albuquerque'in kalenin bir an önce bitmesi için elinden geleni yaptığını ifade etmiştir. Kale için gereken malzemeler ise Hürmüz sultanı tarafından karşılanırken, sultan ayrıca kale yapımı sırasında Portekizlileri koruması için 100 tane de muhafız görevlendirmiştir. Bkz. Gibbs (çev.); *a.g.e.*, C. 1, s. 327-328.

²⁷ Peter Jackson & Laurence Lockhart (ed.); *The Cambridge History of Iran, Volume 6: The Timurid and Safavid Periods*, Cambridge University Press, Cambridge 2006, s. 380.

²⁸ Gibbs (çev.); *a.g.e.*, C. 1, s. 329.

²⁹ Birch (çev.); *a.g.e.*, C.1, s. 250.

manın mantıklı bir karar olmayacağına kanaat getirmiş ve henüz kale-
nin inşası tamamlanmamış olmasına rağmen Hürmüz Adası'ndan ayrı-
larak Hindistan'a doğru yola çıkmıştır³⁰. Yaşanan bu olaylar, Portekizli-
lerin Basra Körfezi'ndeki hakimiyeti açısından bir ilki teşkil etti. Ayrıca
Basra Körfezi'nin girişi gibi stratejik bir nokta, Portekiz Krallığı'nın
kontrolü altına girmiş oldu.

Afonso De Albuquerque'in Hürmüz'e Son Gelişi ve Hürmüz'ü Kesin Olarak Portekiz Hâkimiyeti Altına Alması

Portekiz'in Hindistan valisi olarak üç yıllık valilik döneminin aksine
uzun yıllar görevde kalan Afonso de Albuquerque, 1514'ü 1515'e bağlayan
kışı Hürmüz'de geçirdikten sonra yaz geldiğinde güçlü bir donanma ile politi-
kaları doğrultusunda daha önce almayı denediği ancak başaramadığı Aden'e
yeniden saldırarak bu defa bu stratejik şehri ele geçirmek, sonrasında ise Kı-
zıldeniz kıyılarına akınlar yapmak amacıyla hazırlıklar yapmaya başlamıştı.
Hazırlıklarını tamamlayan Afonso de Albuquerque, 26 gemi ve 700'ü Portekiz'in
Hindistan'ın batı kıyılarında hâkim olduğu noktaların yerel halklarından
biri olan Malabarlılardan, kalan Portekizlilerden oluşan 2200 kişilik bir kuv-
vet ile Adilşahlar Devleti'ne saldırarak ele geçirdiği ve Portekiz'in Hindistan'daki
başkenti yaptığı Goa'dan yola çıktı. Kral I. Manuel'in Aden'in alınması ve
Hürmüz'de asayişin sağlanması yönündeki emirleri doğrultusunda harekete
geçmiş olan Afonso de Albuquerque ve ordusu, önce Aden'e gitmek yönünde
fikir belirten kaptanlar olsa da Hürmüz sultanının öldüğünü ve kontrolün
Şah İsmail'e bağlı bir valinin eline geçtiğini öğrenince³¹, Hürmüz'ü Safe-

³⁰ Osorio'ya göre ise, Hoca Attar, kendisine Francisco de Almeida'nın yollanmış olduğu bir mektubu Afonso de Albuquerque'e iletmiş. Mektupta, Hürmüz'de yaptıklarının kralın emirlerine karşı çıkmak olduğu ve bir an önce Hindistan'a doğru yola çıkması gerektiği yazılıydı. Bu mektuptan büyük rahatsızlık duyan Afonso de Albuquerque Hürmüz ve ona bağlı şehirleri topa tutmaya devam ederek Hindistan'a doğru yola çıktı. Bkz. Gibbs (çev); *a.g.e.*, C. 1, s. 340.

³¹ Bu konu hakkında Bilge, Portekizlilerin Hürmüz Sultanlığı'nı ilk denemelerinde hakimiyet altına alamadıklarını, Afonso de Albuquerque'in ikinci gelişinde ise, Safeviler Osmanlı Devleti ile mücadele halinde oldukları için Portekizlilerin Hürmüz Sultanlığı'na hâkim olmayı başardığını belirtmektedir. Bkz. Mustafa L. Bilge, *Hürmüz*, TDV İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1998, C.18, s. 497.

vilere kaptırmamak için bir an önce buraya varmak üzere hareket ettiler³². Hürmüz'ün kontrolünü ele geçiren valinin adı Reis Nureddin'di ve kendisi de doğuştan İranlı idi. Reis Nureddin fiili yönetimi ele geçirmiş ve yeni sultanı da sarayına kapatmıştı³³. Zengin Hürmüz'den alacak olan vergi, Afonso de Albuquerque'ün tasarladığı, Kızıldeniz'e girmek, Memluk donanmasını yok etmek, Nil Nehri'nin yatağını değiştirmek ve Mekke'yi ele geçirmek gibi diğer planları için de çok elzemdi³⁴. Önce gerekli malzemeleri temin etmek için Muskat'ta duran Portekiz donanması, burada Reis Nureddin'in yeğeni Reis Hamid'in amcasına karşı isyan ettiğini ve Hürmüz'de Portekizlilerin inşa ettirmiş olduğu kale ile sultanın sarayını ele geçirdiğini öğrendiler. Dahası, Reis Hamid, sultanı, amcası Nureddin'i ve Nureddin'in oğullarını da rehin tutmaktaydı. Böylece Hürmüz'ün bütün fiili kontrolü Reis Hamid'in eline geçmişti. Ayrıca yüksek sayıda bir askeri güce de sahipti. Böylece Muskat'tan direkt olarak Hürmüz Adası'na giden Portekiz donanması, top atışları ile geldiklerini şehre bildirdiler. Bunun üzerine Reis Hamid görüşme yapması için bir adamını yolladı. Portekiz'in daha önce Şah İsmail'e elçi olarak gönderdiği Miguel Ferreira da burada bulunmaktaydı. O da gemiye çıktı ve Afonso de Albuquerque'e, donanmasını görünce korkan Reis Hamid'in sultanı derhal özgür bıraktığını ve amcası Reis Nureddin ile oğullarını serbest bıraktığını bildirdi. Ayrıca, Şah İsmail'in bir elçisinin ve İbrahim Bey isimli bir kumandanının da o sırada Hürmüz'de olduğunu Afonso de Albuquerque'e bildirdi. Miguel Ferreira'yı Şah İsmail'in bu elçisi ile görüşmeye gönderen Afonso de Albuquerque, Reis Hamid'in gönderdiği adamı da kendi adamlarından biri ile kıyıya geri gönderdi³⁵. Ayrıca, Şah İsmail'in elçisinin gelişinin zamanlamasına

³² Ayrıca Osorio'nun ifadelerine göre, 1515 yılı başında Lizbon'dan beş Portekiz gemisi Goa'ya varmıştı ve bu gemilerden birinde Hürmüz sultanının Kral I. Manuel'e göndermiş olduğu elçi de bulunmaktaydı. Bkz. Gibbs (çev); *a.g.e.*, C. 2, s. 162. Bu elçi ile yapılan görüşme, Kral I. Manuel'in Hürmüz'e daha fazla önem vermesine neden olmuş olabilir. Yine Osorio'nun ifade ettiğine göre, bu kişi bir Sicilyalı olarak doğmuştu ancak çocukken korsanlar tarafından ele geçirilmişti ve bir Müslüman olarak yetişmişti. Portekiz'de iken Hristiyanlıktan çok etkilenmiş, Hristiyanlık dinine geçmiş ve Nicholas Ferreira adını almıştı. Bkz. Gibbs (çev); *a.g.e.*, C. 2, s. 163.

³³ Osorio'ya göre, tahta geçen bu yeni sultanın adı Torun Şah idi ve Hoca Attar'ın yerine geçen Reis Nureddin'in Sultan Seyfeddin'i zehirleyerek öldürmesi üzerine tahta Reis Nureddin tarafından geçirilmişti. Bkz. Gibbs (çev); *a.g.e.*, C. 2, s. 169.

³⁴ Bras de Albuquerque, babası ölmemiş olsa bu fikirlerin kolaylıkla hayata geçirilebilmiş olacağını ifade etmiştir. Bkz. Birch (çev.); *a.g.e.*, C.4, s. 36-37; Danvers; 1992, C. 1, s. 271. Afonso de Albuquerque'ün ölümünden sonra bu fikirlerden bir daha hiç bahsedilmemiştir. Bkz. Önalp; *a.g.e.*, s. 40-41.

³⁵ Osorio'ya göre ise, Şah İsmail'in bu elçisinin adı Hoca Alem idi ve Afonso de Albuquerque Hürmüz'de iken kendisine gelerek Şah İsmail'in kendisiyle dostluk kurmak niyetinde oldu-

da dikkat eden Afonso de Albuquerque, donanmasında bulunan gemilerin Hürmüz Adası'nın etrafını güvenli bir şekilde çevirmesini emretti. Bunun yanı sıra, göndermiş olduğu elçi ile Hürmüz sultanından, hiçbir silahlı kuvvetin şehre girmemesi gerektiğini, şehirde bulunan savaşçıların başları kesilerek idam edileceklerini ilan etmesini istedi. Afonso de Albuquerque'ün sultanla görüşmesi için karaya göndermiş olduğu adamlar, geri döndüklerinde Reis Hamid'in otuzlu yaşlarının başında genç bir adam olduğunu, asil bir duruşunun olduğunu ve sürekli olarak sultanın tahtının yakınında durarak sultanın onun istedikleri dışında bir şey söyleyememesini garanti altında tuttuğunu söylediler. Görüşmeler, Reis Hamid Portekizlilerle görüşmeyi reddettiği için Reis Nureddin ve Hürmüz sultanı ile gerçekleştirildi. Afonso de Albuquerque, Hürmüz'ü, işler henüz karışmamışken ve Reis Hamid de Portekizlilerden çekinmekteyken nasıl çözmek gerektiğini kaptanlarına danıştı ve en sonunda, daha önce yapımına başlanmış olan ancak Portekizlilerin Hindistan'a erken dönmeleri üzerine tamamlanamadan kalan kalenin inşaatının bitirilmesinin en güvenli yol olacağı sonucuna varıldı. Sultan, Afonso de Albuquerque'e göndermiş olduğu cevapta, yapımına başlanmış olan kalenin konumunun sarayına olan yakınlığından dolayı kaleyi elinde tutmak istediğini, ancak Portekizlilere seve seve kale yapmak için başka bir nokta tahsis edeceğini belirtiyordu³⁶.

ğunu, Portekizlileri çok sevdiğini ve Afonso de Albuquerque'in de kendisine bir elçi göndermesini istediğini söylemişti. Miguel Ferreira ise bu görüşmeden sonra Şah İsmail'e elçi olarak gönderilmişti. Bunun yanı sıra, Osorio da Şah İsmail'in elçisinin gelişinin zamanlamasının Afonso de Albuquerque'i endişelendirdiğini ve bunun üzerine bazı tedbirler aldığını satırlarına eklemiştir. Daha sonrasında ise, Miguel Ferreira, yanında Şah İsmail'in önde gelen soylularından biri ile birlikte, Portekizliler kalenin inşası ile meşgulken Hürmüz Adası'na geri dönmüştür. Bkz. Gibbs (çev); *a.g.e.*, C. 2, s. 167-168.

³⁶ Birch (çev.); *a.g.e.*, C.4, s. 138-141. Osorio'ya göre, elçi Nicholas Ferreirada lizbon'da iken Kral I. Manuel ile bu kale konusunu konuşmuştu. Hürmüz sultanının elçisi ile iletildiği dört adet talep vardı; Portekiz Krallığı'nın Hürmüz Sultanlığı'ndan aldığı verginin azaltılması, Hürmüzlü tüccarlara Hindistan'da serbest ticaret hakkı verilmesi ve Portekizli gemilerin Hürmüz'e gelişinin yasaklanarak Hürmüz ticaretinin gelişmesine izin verilmesi, Portekizliler tarafından Hürmüz Sultanlığı'ndan el konulan bütün gemilerin ve ticari malların iade edilmesi ve Portekizliler tarafından esir alınan Hürmüzlülerin salınması. Kral I. Manuel ise, Hürmüz sultanı kendisine sadık kaldığı ve Hürmüz Adası'nda bir Portekiz kalesinin inşası edilmesine izin verdiği takdirde verginin yarıya indirileceğini vaat etmiş, Hürmüzlü tüccarlara, Portekizlilerin savaş halinde olduğu şehirler ile ticaret yapmadıkları sürece Hindistan'da serbest ticaret hakkı vereceğini söylemiş, esirlerin hemen salıverilmesini emretmiş, lakin Portekizlilerin Hürmüz'e gitmemesi ve savaş sırasında alınan gemilerin ve malların iade edilmesini ise kesin bir dille reddetmiştir. Bkz. Gibbs (çev); *a.g.e.*, C. 2, s. 163-164. Büyük ihtimalle Afonso de Albuquerque'in Aden'den önce Hürmüz'e gitmeyi gerekli görmesi Kral I. Manuel ve Nicholas Ferreira arasında yapılan bu görüşmenin bir sonucudur.

Portekizliler ise bunu kabul etmenin karşılığında Reis Nureddin'in oğullarından iki tanesinin rehine olarak kendilerine teslim edilmesini istediler. Bu şart üzerinde anlaşmaya varılmayınca Reis Nureddin, Portekizliler ile görüşmek üzere bizzat Afonso de Albuquerque'ün gemisinin bulunduğu kıyıya geldi. Yapılan görüşme sonucunda, eski kalenin Portekizlilere verilmesi, tamamlanması için gereken bütün desteğin temin edilmesi ve Hürmüz'ün Portekiz Krallığı'na bağlı kalmaya devam edilmesi kararına varıldı. Bunun üzerine varılan anlaşmaya uyacağına dair iki taraf da yemin ettiler³⁷. Afonso de Albuquerque, Reis Nureddin ile kafesi ve Hürmüz sultanına pahalı hediyeler gönderdi. Bundan sonra ise Afonso de Albuquerque, kalenin saraya açılan kapısının kapatılmasını, kalenin limana bakan kapısının açılmasını, kale tamamlanana kadar kale yapımında çalışacak Portekizlilere şehirde kalacak yer ayarlanmasını ve bir Portekiz sancağının Hürmüz sultanının sarayının üzerinde dalgalandırılmasını istedi. Reis Nureddin ise ana karadan gelecek gemilerin Hürmüz'e girişinin açılmasını istedi. Afonso de Albuquerque ise, gemilerin geçebileceğini ancak gemilerde hiçbir savaşçının bulunmaması gerektiğini, yakalanacak hiçbir silahlı adamın canının bağışlanmayacağını ifade etti. Sarayın üzerinde Portekiz sancağının dalgalanması üzerine de Portekizliler top atışları ile Hürmüz'ü selamladılar³⁸. Böylece, 1 Nisan 1515 günü Portekizliler Hürmüz'deki bu kaleyi teslim alarak kale yapımına devam etmeye başladılar.

Afonso de Albuquerque, kale yapımına başlanan günün gecesinde tefişe gelerek kale kapısında diz çöktü ve kaleyi hiçbir askerini kaybetmeden ele geçirmesini sağlayan Tanrı'ya şükretti. Daha sonrasında ise kaleye ilk topların yerleştirilmesini emretti. Arkasından, sarayın ve hazinenin kontrolünün Reis Hamid'in elinde olduğunu, Hürmüz sultanının da hala elinde bir esir gibi bulunduğunu öğrenen Afonso de Albuquerque, gizli olarak Reis Nureddin ile yazışmaya başladı. Reis Nureddin'in anlattıklarına göre, Reis Hamid, sultanın istememesine rağmen giderek gücünü artırmış ve en sonunda sultanı ölümle tehdit ederek yönetim gücünü ve devletin hazinelerini eline geçirmişti. Afonso de Albuquerque geldiğinde sultanı bir süre özgür bırakmış, ancak sonrasında tamamen hapis hayatı yaşatmaya başlamıştı ve onun gözlemi altında olmadan sultanın bir başkasıyla konuşmasına dahi izin vermemekteydi. Ayrıca hazinenin kontrolünü tamamen eline geçirmişti ve sultana harçlık vermekteydi³⁹.

³⁷ Gibbs (çev); *a.g.e.*, C. 2, s. 164-165.

³⁸ Gibbs (çev); *a.g.e.*, C. 2, s. 165; Birch (çev.); *a.g.e.*, C.4, s. 146.

³⁹ Birch (çev.); *a.g.e.*, C.4, s. 146-149. Osorio da Reis Hamid'in yönetimi amcası Reis Nureddin'in elinden aldığı ve sultan ile Reis Nureddin'i sıkı kontrol altında tuttuğunu ifade etmiştir. Hatta, Reis Hamid'in sarayda o kadar çok casusu vardı ki, sultan dahi Reis Hamid ile ilgili kötü bir şey

Bu bilgiler ışığında Afonso de Albuquerque Reis Nureddin ile yüz yüze görüşme yapmaya karar verdi. Görüşmeye Reis Nureddin'in yanında Hürmüz Sultanlığı'nın önde gelenleri ve Reis Hamid'in kardeşi Reis Muzaffer de geldi. Afonso de Albuquerque, Reis Muzaffer dâhil her birine sultana ve Reis Nureddin'e bağlı olacaklarına ve başka bir otorite tanımayacaklarına dair yemin ettirdi. Görüşmenin sonunda ise Reis Nureddin ile teke tek konuşan Afonso de Albuquerque, Reis Nureddin'in kendisinden yardım isteğini tekrarlaması üzerine yakın zamanda Reis Hamid'i Hürmüz topraklarından süreceğine dair güvence verdi⁴⁰.

Afonso de Albuquerque kendisi ile görüşme talep eden Şah İsmail'in elçisi ile de görüşmeyi kabul etti ve Portekizlilere ait kalenin önünde bütün askerleri ve limanda bütün gemileri hazır durumda iken elçiyi kabul etti⁴¹. Elçi kalenin önünde Afonso de Albuquerque ile görüşmeye geldiğinde Portekiz gemileri elçiyi selamlamak için top atışları yaptılar. Birkaç gün süren görüşmeler sırasında, Şah İsmail'in elçisi, Afonso de Albuquerque'e Şah'ın gönderdiği mektubu ve Şah'ın Portekizliler ile barış içinde olmak için sunduğu şartları ilettiler. Bu dört şart şöyle idi;

1. İran'dan Hürmüz'e gelen malların gümrük gelirleri Şah İsmail'in olacaktı,
2. İran'dan Arabistan'a geçmek isteyen Şah İsmail'in tebaasının gemilerine Hürmüz'de ikmal malzemesi tedarik edilecekti,
3. Portekizliler donanmaları ile Şah İsmail'e karşı ayaklanan bir beye karşı savaşında Şah İsmail'i destekleyeceklerdi
4. Şah İsmail'e Hindistan'da ticaret yapabilmesi için bir liman ve Hürmüz'de iş hamı kurabilmesi için bir yer tahsis edeceklerdi⁴².

---

söyleyemiyor, söylemeye cesaret edenler ise gözleri çıkarılarak cezalandırılıyordu. Bkz. Gibbs (çev); *a.g.e.*, C. 2, s. 169.

⁴⁰ Birch (çev.); *a.g.e.*, C.4, s. 149-150. Osorio, sultanın da Afonso de Albuquerque'den, tercüman Alexander Ataide aracılığı ile yardım istediğini, Reis Hamid nedeniyle Portekizlilere istediği kadar sadık bir hizmetkar olmadığını ve Reis Hamid'in kendisine zorla on iki uçlu kızıl başlığı giydirerek Portekizlileri Safevilere bağlı bir sultana saldırmış gibi göstermeyi planladığını ifade etmiştir. Bkz. Gibbs (çev); *a.g.e.*, C. 2, s. 169-170.

⁴¹ Osorio'ya göre ise kabul edilen bu elçi, Şah İsmail'in önde gelen soylusu Bayrambonat (?) idi ve Afonso de Albuquerque kendisini sarayın yakınındaki pazar meydanında karşılamıştı. Bkz. Gibbs (çev); *a.g.e.*, C. 2, s. 168.

⁴² Birch (çev.); *a.g.e.*, C.4, s. 153-154. Osorio kendi eserinde bu şartların herhangi birinden bahsetmemiştir.

Afonso de Albuquerque, bu şartlar üzerinde düşünmek için izin istedi. Daha sonrasında ise, kendisi ile görüşmeyi reddeden Reis Hamid'i sultan ve Reis Nureddin ile birlikte gelerek kalesinde kendisi ile görüşmeye ikna eden Afonso de Albuquerque, burada gizlenmiş olan adamlarının yardımıyla Reis Hamid'i öldürerek Hürmüz Sultanlığı'nın yönetiminin tamamen sultan ve Reis Nureddin'in, yani Portekizlilerin eline geçmesini sağladı⁴³. Afonso de Albuquerque'in, bu meseleyi hızlı bir şekilde halletmeye çalışmasının nedeni, Şah İsmail'in taleplerinden dolayı Hürmüz'ün tehdit altında olduğunu hissetmiş olmasıdır. Zira bu isyama körükleyen Şah İsmail'in kendisidir ve elçisi ile birlikte gelen kumandanı İbrahim Bey gizliden gizliye Reis Hamid'in yandaşlarına destek vermiştir. Reis Hamid'in ölümü üzerine saraya çekilen kardeşleri ve yandaşları ile Reis Nureddin'in isteği üzerine savaşmak yerine görüşmeyi kabul eden Afonso de Albuquerque, bu isyancılarla görüşmesi için dahi Şah İsmail'in elçisini ve kumandanı İbrahim Bey'i ikna etmiştir⁴⁴. Reis Hamid'in ölmesi üzerine kısa sürede silahlarını bırakan isyancıların çekilmesi sonucu sultan ve Reis Nureddin ile birlikte saraya giren Afonso de Albuquerque, elçinin ve İbrahim Bey'in de orada bulunmasını talep ederek kendisinin oradaki başarısına şahit olmalarını sağlamıştır⁴⁵. Daha sonrasında ise, Hürmüz sultanının güvenliğini sağlamak adına, sultanın kendi muhafızları hariç yalnızca Portekizlilerin şehirde silah taşıyabilmelerinde karar kılınmıştır. Böylece, Afonso de Albuquerque sultan üzerindeki hâkimiyetini pekiştirmiş, Reis Hamid gibi bir tehlikeyi bir daha yaşamak istemeyen sultan da bu teklifi hemen kabul etmiştir. Ayrıca Reis Hamid'in bütün akrabaları ve yandaşları da ülkeden sürülmüştür⁴⁶.

Afonso de Albuquerque bundan sonra adadaki zamanını Hindistan'dan bu adaya gelen ticareti canlandırmak için kullanmış ve bunda da büyük başarı sağlamıştır. Planlarının Reis Hamid'in ölmesi ile suya düştüğünü gören İbrahim Bey ise Hürmüz'den ayrılarak İran'a dönmüştür. Kısa bir süre sonra da Şah İsmail'in elçisi ülkesine dönmek için izin istemiş, Afonso de Albuquerque ise elçiyi gönderirken yanına Şah İsmail'e elçi olarak gitmeleri için kendi adamlarından birkaçını vermiştir⁴⁷. Bu adamların görevi, Şah İsmail'e, Portekizliler ile dost olmanın onun için çok faydalı olacağına ikna etmektir. Afonso de Albuquerque, göndermiş olduğu mesajda, Şah İsmail'e, ancak Portekiz

⁴³ Gibbs (çev); *a.g.e.*, C. 2, s. 170-171.

⁴⁴ Birch (çev.); *a.g.e.*, C.4, s. 162.

⁴⁵ Birch (çev.); *a.g.e.*, C.4, s. 163.

⁴⁶ Birch (çev.); *a.g.e.*, C.4, s. 167-168.

⁴⁷ Birch (çev.); *a.g.e.*, C.4, s. 175.

donanmasının desteğini alırsa Osmanlıları ve Memlukları alt edebileceğini ifade etmiştir. Şah İsmail'in elçisi ayrılmadan hemen önce ise, onunla son bir defa görüşerek Şah İsmail'in dört talebine yönelik cevaplarını vermiştir. Buna göre; Hürmüz sultanının kralı Manuel'e ödemekte olduğu vergiden dolayı İran'dan gelen malların gümrük gelirlerini Şah İsmail'e devretmesinin mümkün olmadığını, Arabistan'a geçmek isteyen İranlılara, Hürmüz topraklarında sultanın ve Portekizlilerin aleyhine işler yapmadıkları sürece destek vermekten memnun olacağını, Şah İsmail'in isyan eden beye karşı, Şah İsmail Hürmüz ile yaptığı ticareti başka bir yere taşımamaya söz verdiği takdirde destek vereceğini ve İranlı tüccarlara Hindistan'da ancak ve ancak Goa'da bir liman vereceğini, başka yerde ticaret yaptığı görülen İranlıların mallarına el konacağını ve Hürmüz'deki iş hanının ise ancak şehrin girişinde yer alabileceğini belirtmiştir⁴⁸. Bu görüşmelerden sonra elçi Hürmüz'den ayrılarak yanındaki Portekizliler ile birlikte ülkesine dönmüştür.

Hürmüz'de bir süre daha kalan Afonso de Albuquerque, 1515 yılının yaz mevsiminde sağlığını yitirmeye başlamıştır. Bu sıralarda, İran'dan bir kervan ile birlikte gelen bir Safevi kumandanı, ünü o topraklarda gittikçe yayılan Afonso de Albuquerque'ü görmek istediğini, Hürmüz'e onunla tanışmak için geldiğini bildirmiştir. Afonso de Albuquerque ise, kumandanı kabul etmiş, bu kumandanın yakın zamanda vuku bulmuş olan ve haberini almış olduğu Safeviler ile Osmanlılar arasında gerçekleşen büyük bir savaşta (Çaldıran Savaşı) yer aldığını öğrenmesi üzerine de bu kumandanın kendisine savaşta neler yaşandığını anlatmasını istemiştir⁴⁹. Kumandanın anlattıkları üzerine ise Portekiz Krallığı ve Safevi Şahlığı Osmanlı Devleti'ne karşı doğal müttefikler haline gelmiştir. Hürmüz, toplamda 108 yıl Portekizlilerin hükmü altında kaldıktan sonra, Portekizlilerin denizaşırı imparatorluğunun zayıfladığı 17. yüzyılda, 1622 yılında Şah I. Abbas tarafından geri alınmıştır⁵⁰.

Sonuç

Portekizlilerin Hürmüz'deki faaliyetleri göstermektedir ki, Portekizliler için bu ada bu dönemde çok stratejik bir nokta olmuş ve Portekiz'in Hindistan valisi Afonso de Albuquerque buraya özel bir önem göstermiştir. Portekizliler, bölgedeki hükümdarlıklara hâkim olmak istediklerinde, öncelikli olarak üstün silah güçlerini, ikincil olarak ise bu devletlerin kendi iç çatışmalarını kullanarak, bu iç çatışmada bir tarafı desteklemiş ve kazanmalarını sağlayarak

⁴⁸ Birch (çev.); *a.g.e.*, C.4, s. 176-178.

⁴⁹ Birch (çev.); *a.g.e.*, C.4, s. 182-183.

⁵⁰ Bilge; *a.g.m.*, s. 498.

kendilerine bağlamışlardır. Hürmüz Sultanlığı'nın Portekiz Krallığı'na bağlı kılınması bu durumun çok önemli bir örneğini teşkil etmektedir. Bunun yanı sıra, Basra Körfezi coğrafyasına adım atmak, Portekizlileri burada Safeviler ve Osmanlılar ile daha yakın hale getirmiş, Portekizliler bu topraklardaki çatışmalar hakkında da bilgi sahibi olarak kendi lehlerine kullanma imkânı elde etmişlerdir. Bütün bunların ötesinde, Portekizlilerin Hürmüz Sultanlığı ile olan ilişkileri göstermektedir ki, ticari ve siyasi çıkarlar söz konusu olduğunda, dini görüşler dahi bir kenara bırakılabilmekte ve Müslüman bir devlet olan Safeviler, Hristiyan bir devlet olan Portekizliler ile müttefik haline gelebilmektedir.

Kaynakça

- NEWITT, Malyn; *A History of portuguese Overseas Expansion, 1400-1668*, Routledge, New York 2005.
- GIBBS, James (çev.); *The History of the Portuguese During the Reign of Emmanuel*, Londra 1752.
- DE GRAY BIRCH, Walter (çev.); *Commentaries of the Great Afonso Dalbuquerque*, Hakluyt Society, Londra 1875.
- STEPHENS, H. Morse; *Albuquerque, Rulers of India*, William Wilson Hunter (ed.), Clarendon Press, Oxford 1897.
- STANLEY, Henry E. J. (çev.); *The Three Voyages of Vasco da Gama and His Viceroyalty from the Lendas da Índia of Gaspar Correa*, Burt Franklin, New York 1869.
- PANIKKAR, K. M.; *India and the Indian Ocean*, George Allen & Unwin LTD, Londra 1951.
- HUNTER, William Wilson; *History of India Volume VI: From the First European Settlements to the Founding of the English East India Company*, A.V. Williams Jackson (ed.), *The Grolier Society*, Londra 1906.
- ÖZBARAN, Salih; *Portekizli Seyyahlar: İran, Türkiye, Irak, Suriye ve Mısır Yollarında*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2017.
- SINCLAIR, William F. (çev.); *The Travels of Pedro Teixeira*, *Hakluyt Society*, Londra 1902.
- DANVERS, Frederick Charles; *The Portuguese in India*, Asian Educational Services-Yeni Delhi, Madras, 1992.

ÖNALP, Ertuğrul; *Osmanlı'nın Güney Seferleri*, Berikan Yayınevi, Ankara 2010.

JACKSON, Peter & LOCKHART, Laurence (ed.); *The Cambridge History of Iran, Volume 6: The Timurid and Safavid Periods*, Cambridge University Press, Cambridge 2006.

BİLGE, Mustafa L., Hürmüz, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1998.

TAŞTAN, Tuna Kaan; *Adiŝahlar Devleti ve Portekiz Krallığı ile Olan İlişkileri*, Yayınlanmamış doktora tezi, Ankara 2020.

SAFEVİ DEVRİNDE MEZHEBİ/DİNİ MERASİMLERİN YAYILMASINDA VAKIFLARIN FONKSİYONU*

Nozhat Ahmadi**

Çev: Ali İÇER***

Özet

“Safeviler devrinde mezhebi/dini merasimlerin yayılmasında vakıfların fonksiyonu” adlı makalenin telif yönteminde mühver alınan kütüphanelerdeki belgeler ile İsfahan, Kirman ve Meşhed şehirlerinde Safeviler döneminden kalan vakıfnameler ele alınarak Safeviler döneminde vakıfların mezhebi merasimlerdeki rolünü açıklama hedeflenmiştir.

Bu makalede doğrudan ya da dolaylı olarak dini merasimlere vakfedilmiş yerler bölümlere ayrılarak inceleme konusu yapılmıştır ve vakfedenlerin hangi konuları düşündükleri gösterilerek bu vakıfların kendi zamanlarında Şiilere has mezhebin yayılmasına nasıl etki ettiği incelenmiştir.

Giriş

Her tarihi dönemin dini merasim ve adabını bilmenin o dönemin sosyal (içtimai) tarihini anlamada büyük katkısı vardır. Dini merasimler toplumun kültürü, ilgileri ve dini düşüncelerinin bir yansıması olduğundan bu hususta araştırma yapmak bize toplumsal tarihi anlamada daha iyi yol gösterecektir. Dini merasimlerin cüzleri ve icrasına teveccüh etmek her dönem tarihçileri için günlük ve sıradan işlerden sayıldığından tarihi kaynaklarda işaretlere daha az rastlanmaktadır. En kapsamlı haberlerimiz seyyahların gördükleri ve duyduklarından kendi ülke halkları için yapmış oldukları raporlardır. Bu bilgiler sadece bu merasimlerin nasıl yapıldığı ve dış görünüşleri hakkında olup bu hazinenin hususiyetleri ve yayılması hakkında daha az bilgi verebilmektedir.

---

* Bu makale “Karkerd-i Movgufat der gostereş-i merasim-i mezhebi dovre-i Safevî,” Mecelle-i pejuheşhâ-i Târihî, Zmûstan, 1385 adıyla yayımlanmıştır.

**Doç.Dr. Al-Zahra Üniversitesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

***İğdır Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Doktora Öğrencisi ORCID: 0000-0002-8893-8401, aicer76@hotmail.com.

Bu hususta sınırlı ama kıymetli bilgiler veren kaynaklardan biri de vakıf belgeleridir. Bunlar doğrudan dini işler, dini merasimler ve ziyaret edilen dini mekânlar için düzenlenmiştir. Vakıflar için parlak bir dönem olan Safevî döneminden dini işler için ayrılan vakıf belgeleri günümüze ulaşmıştır. Bu belgelerden o dönemin dini merasimleri, merasimlerin yapıldığı yerler ve İran kültürü hakkında bilgi edinebiliriz.

Bu çalışmamızda dini merasimlerden kastımız dini bayramlar, yas merasimleri ve dini yerlere yolculuklardır. Dini mekânların yapılıp, imamların ve imam zadelere mezarlarının onarılması konumuzdan çok da uzak değildir. Bu çalışmada özetle bu meselelere de değinilmiştir.

1.Dini Bayram Merasimleri

Dini bayram ve yas merasimlerinin halkın maddi ve manevi desteği olmadan düzenlenmesi, bu merasimleri görkem ve canlılıktan yoksun edecektir. Gerçekten toplumun farklı sınıflarının desteğine ihtiyaç vardır. Bu destekler toplumun bu özel merasimlere olan inançlarının göstergesidir. Dünyanın her yerinde bu merasimlere yapılan desteğin yollarından biri de nezirler ve vakıflarla bu merasimlerin giderlerinin karşılanmasıdır.

Safevî döneminde dini bayramlar için ayrılan bazı vakıflarla karşılaşırız. Elbette; bu merasimlerin desteklenmesinin yas merasimleri ve mübarek yerlerin ziyareti için bağışlanan vakıflar kadar olmadığını da söylemeden geçmeyelim. Belki de bu merasimlere daha çok katılmanın sebebi sadece Şii'lere özel olan Gadir bayramı ve 15 Şaban kutlamaları dışında diğer bayramların farklı firkalar arasında ortak değerler olmasıdır. Bir diğer ihtimal ise Ehl-i Sünnet hükümetlerinin hâkimiyeti zamanında bayram günlerinin icrası için sıkıntının olmamasıdır. Öyle ki yas merasimlerini düzenlemek, sıklıkla birçok engelle karşı karşıya idi. Çünkü bu merasimler hâkim mezhebin, peygamberin vefatından sonraki siyasi gelişimini yorumlamaktaydı.

Safevî şahlarının siyaseti din ile iç içe olduğundan onlar şahsi inançlarını halkın arasında beyan etmeye istekliydiler. Bazen dini merasimlerde halkla birlikte oluyorlardı. Muhammed Masum, 1309 yılının olaylarının zeylinde

Muhammed Bakır Dâmâd tarafından kaldırılan Ramazan Bayramı namazına Şah Safi'nin katılmasına işaret etmiştir.¹

Bu dönemde düzenlenmiş olan ihtişamlı bayram merasimlerinin rivayetleri elimizde olmasına rağmen araştırılan belgelerde bayramlar için doğrudan vakfedilmiş bir yerin hiçbir senedine rastlanmadığını hatırlatmalıyız.

2. Vakıfların Yas Merasimlerine Desteği

Tarihi kanıtlar Kerbela olayından sonra Şiiler arasında yas meclislerinin yayıldığını ve günümüzde de bu meclislerin tüm Şiiler arasında devam ettiğini göstermektedir. Elbette bu matemler tarihin bazı zamanlarında daha görkemli bazen de daha sönük geçirdi. Bu merasimler bazen Şii olmayan yöneticiler tarafından yasaklanır, Şii yöneticiler döneminde ise tebliğ edilir ve yaygınlaştırılırdı.

Bu merasimler çeşitli bölgelerde farklı kültürlerin etkisi altında kalarak bir miktar yöreselleşmişti ve her topluluk kendilerine ait örf ve ananelerine uygun olarak bu merasimleri yerine getiriyordu. Aynı zamanda hâkim olan siyasi güçlerin de bu merasimlerin yapıma tarzına etkileri olmuştur. Dolayısıyla zaman ve mekân bu merasimlerin niteliğine ve niceliğine etkisiz değildi denilebilir. Örneğin; Safeviler dönemi bu yas törenlerinin yapılaş tarzına en çok etki eden dönem olmuştur. Bazen direkt olarak bazen dolaylı olarak bu yas törenlerinin niteliğinde etkide bulunmuştur.

Yüz yıllar boyu kendi yas törenlerini gerçekleştirme özgürlüğü olmayan Şiiler, siyasi gücü ele geçirdikten sonra bu törenleri desteklemede fazlasıyla gayret gösterdiler. Her şekilde uhrevi sevap kazanmak için mallarını vakfettiler. Bu törenlerin daha ihtişamlı geçirilmesi için törenlerin her bir bölümüne harcanacak masraflara ayrı vakıflar belirlediler.

Böyle bir merasimi tertiplemek için katılımcıların toplanmasına uygun bir mekâna, bir hatibe, bir mersiye okuyana ihtiyaç olmakla birlikte merasime katılanlar için ikram verilmelidir. Bu sebepten dolayı vakıfnamelerin çoğunda dikkatli bir şekilde maddeleri tek tek belirtilerek merasimlerin nasıl düzen-

¹ Hâcegi İsfahanî, *Hulasatüssiyer Tarih-i Ruzgar-ı Şah Safi Safevî*, haz. İrec Ayşar, İlmi, Tehran, 1343, s. 82.

lenmesi gerektiği zikredilmiştir. Hatta bazı vakıflarda bu merasimlerde dağıtılması gereken gıdaların çeşidi hakkında özel talimatlar mevcuttur.

Saray görevlilerinden Hacı Mehdi Han 1129 yılında düzenlediği vakıfnamesinde bu konuda detaylı talimatlar vermiştir. Kendi vakıflarının gelirinin onda dokuzunu yıllık olarak “muharrem ayının ilk on günü ve gecesi, erbain günü ve gecesi safer ayının yirmi sekizi, ramazan ayının yirmi birinci günü yas programı olarak; Peygamberlerin seyyidi, vasilerin seyyidi ve kadınların seyyidesi ile Âl-i abânın dördüncü ve beşincisi... ve Kerbela'nın diğer yüce şehitleri için uygun zamanlarda düzenlensin” diye belirtmiştir. Daha sonra harcama çeşitlerini şöyle açıklamıştır: Konuşmacının ve vaka okuyanın görevleri, Helva, şerbet ve yemeğin düzeni, Şialara yemek verilmesi, Çırac ile mum temini ve diğer zaruri hazırlıklar. (Vakıfname no: 387, İsfahan)

Bu vakıfname merasimlerin nasıl düzenlendiğinin göstergesidir. Aslında bu vakıfnameye dayanarak şu sonuca varabiliriz: O dönemde genel olarak bu yas günlerinde şehitlerin mersiyesiyle sınırlı olma ihtimali olan ruzehâni (mersiye okuma) faaliyetine maktel denilen kitaplara dayanarak Kerbela olaylarının okunduğu vakahâni de eklenmiştir.

Bu dönemde yas merasiminde şehitlerin mersiyesini okumak şahların ölüm merasiminde de yaygındı. Buna örnek; muharrem ayında ölen Şah Süleyman için Âşura günü Âli Kapu salonunda bir merasim düzenlenmiş ve o anda şehitlerin mersiyesi okunmaya başlanmıştır. Halk farklı gruplar halinde Seyyidi Şüheda'nın ve merhum şahın yas merasimine katılmak için Nakş-ı Cihan meydanında toplandı.² Bazı vakıfnamelerde bu merasimlerin düzenlenmesinin icrasının nasıl olacağını belirten özel talimatlar yazılmıştır. Örneğin Şah Sultan Hüseyin Ferhâbad'a bağlı olan vakıfnamede âşura günü, ramazanın yirmi biri ve erbain günü Seyyid-i Şüheda'nın yas merasiminin şu şekilde düzenlenmesini istemiştir: “ilim ve hadis sahibi” biri İmamın yasıyla ilgili bir hadis okusun. Daha sonra o hazretin mersiyelerini beyan etsin. Kadınlar ve erkekler yasla meşgul olsunlar. Vakıf görevlisi uygun gördüğü kadar o talebeye ücret versin. Kalan miktarı ise “Âşura ve diğer zikrolunan günlerde pişirilen çorba, buğday ekmeği ve diğer zaruri yiyecekler” ve bu merasimlerde hizmet

---

² Nasiri, *Muhammed İbrahim İbni Zeynel Abidin*, Desturu şehriyaran, haz. Muhammed Nasır Nasiri Mukaddem, Bunyadi mevkufatı doktor Muhammed Afşar, Tahran, 1373, s. 33.

edenlerin ücretine harcansın. Aynı şekilde helva ve diğer tatlıların hazırlanmaması ve merasimde verilmemesi kaydedilmiştir. (Vakıfname no: 446, İsfahan) Elbette diğer bazı vakıfnamelerde bu yas günlerinde tatlı yiyeceklerden faydalanılmamasının kaydı bulunmamaktadır. Bu daha çok şahsi tercih olup bazıları kendi vakıfnamelerinde bu kaydı belirtmişlerdir. Mesela, Şah Sultan Hüseyin'in vakıfnamesinden bir yıl sonra düzenlenmiş olan bir vakıfnamede Seyyid-i Şüheda'nın yas merasiminde helva ve şerbet dağıtılması tekit edilmiştir. (Vakıfname no: 378, İsfahan)

Araştırma konusu olan belgelerin arasında bu dönemde yas merasimleri için düzenlenen vakıfların çoğu İsfahan belgelerine bağlıdır. Onların 58 vakıfnameden 8 tanesi korunabilmiştir. Bu şehrin vakıflarının tamamı bu yas merasimlerinin düzenlenmesi için vakfedilmiştir. Kirman belgelerinde bu konuya rastlanmamıştır. Asitan-ı Kuds vakıfnamelerinin 28 tanesinden sadece ikisinde (Biri Mirza Ebu'l-Hasan Sahib-i Nesek vakıfnamesi 1129 tarihinde ve diğeri Mirza Muhammed Münin vakıfnamesi) bir bölümü yas merasimlerinin düzenlenmesine tahsis etmişlerdir. Meşhed'in tüm vakıflarının idaresi için hazırlanan 19 vakıfname arasından 4 tanesi 1039 ile 1129 yılları arasında yas merasimlerine vakfedilmiştir.

Hatırlatılmalıdır ki imamların mezarları, mescitler, medreseler gibi vakfedilmiş bazı dini mekânların vakıfnamelerinde bahçe gibi bir bölümünün yas merasimlerinin düzenlenmesi için vakfedildiği mevcuttur. Örneğin Mirza Muhammed Şefi'a ve Meryem Begüm'ün her ikisinin de iki medrese vakfı vardır. Kendi vakıfnamelerinde ramazan ayı ve muharrem ayının günlerinde medresede belirtilen yerde Seyyid-i Şüheda'nın mersiyesinin okunması belirtilmiştir. (Vakıfname no: 116 ve 3, İsfahan)

3. Vakıfların Desteğiyle Kutsal Yerlere Yolculukların Artması

Mekke ve Medine'deki dini mekânlar gibi kutsal ziyaret yerlerinin ve İmam Rıza'nın (as.) hatta imam zadelerin ziyaretlerine yolculuk yapmak Şiilerin gönül bağladığı eylemlerdendir. O zamanın dünyasında da yolculuk yapmak hem maddi imkânlarla bağlıydı hem de birçok engeller söz konusuydu. Bu yüzden bazı vakıf sahipleri vakıf mallarını ya ziyaretçilere ya da yollarında veya ziyaret edilen şehirlerde refahı sağlamaya adanmışlardır. İlave olarak

ziyaretçiler için yol azığı da temin etmişleridir. Mümkün olduğu ölçüde yolun zorluklarını azaltmaya çalışmışlardır.

Gelirlerin bir kısmını ziyaretçilerin farklı masraflarını karşılamak için göz önünde tutmuş olan birçok vakıfname mevcuttur. Aynı şekilde kervansaray, su sarnıçları, misafir hane, darüşşifa ve diğer binaların yapımı da ziyaret maksatlı yolculukların yayılmasına katkı sağlamıştır. Kudret ve emniyetin hâsil olmasının da bu tür yolculukların artmasında etkisiz olmadığını söylememiz gerekmektedir. Zira yollar güvenli olmuş ve yol kesiciler ya ezilmiş ya da merkezi hükümetten korkarak etkisiz hale gelmişlerdir.

Genel olarak ziyaretçiler Haremeyn-i Şerifeyn'e (Mescidü'l-Haram, Mescid-i Nebi) imanların kutsal mekânlarına ve İmam Rıza'nın ravzasına ziyaret için yolculuğa çıkardı. Bu ziyaretçileri birkaç gruba ayırmak mümkündür. Bir grup ekonomik imkânı iyi olup hatta kendi hizmetçileriyle birlikte yolculuğa giden ve bu yolda kalanlara ve fakirlere de destek olanlardır. Diğer bir grup ise orta sınıftan olup kendi imkânlarıyla yolculuğu gerçekleştirebilen fakat hizmetçileri olmayanlardır. Onlar genellikle kabilelerle bu yolculuğu yapmaktaydılar. Bu iki grup da her ne kadar başkasına ekonomik ihtiyaçları olmasa da yolculuklarını kolaylaştırmak için hayır olarak vakfedilen su sarnıcı ve kervansaray gibi vakıflardan faydalanırlardı.

Üçüncü bir grup ise yolculuk masraflarını karşılayacak gücü olmayıp yardım alarak yolculuğa çıkanlardan oluşurdu. Bunlar vakıflardan en çok faydalanan kişilerdir. Yolculukta para ödemedi kervansaraylarda konaklıyordular. Dini mekânların yanında çadırda barınırlardı. Genellikle vakıfların sofrasından faydalanırlardı. Bazen yolculuk masraflarının tamamını ya da bir kısmını bu iş için vakfedilen vakıflardan temin ettikleri de olurdu.

Dördüncü grup ise niyabet yoluyla sefere çıkanlardan oluşurdu. Aslında bunlar başka birinin ziyareti için yola çıkmak ve ziyaret amellerini yerine getirmek için kiralanmış kimselerdi. Bu yüzden onların masrafları tamamen müvekkilleri tarafından karşılanırdı. Araştırma konusu olan belgeler arasında doğal olarak daha çok Meşhed şehrinin vakıfları İmam Rıza'nın (as.) haremının ziyaretçileri içindir. Buna karşılık diğer şehirlerin vakıfları ziyaret yerlerine yolculuk için düzenlenmiştir.

Vakıfların vakıfnamelerinde bazen ziyaretçilere ilave olarak başka kayıtlar da bulunmaktadır. Örneğin “ziyaretçilerin hakları” (Vakıfname no:14, Asitân-ı Kuds) gureba (garipler) ebnay-ı sebil (yolda kalanlar) (Vakıfname no: 4, Asitân-ı Kuds) bazen de sadece zâir (ziyaretçi) lafı (Vakıfname no: 30, Asitân-ı Kuds) yazılmıştır. Bazı vakıfnamelerde de çok fazla şartlar sunulmuştur. Örneğin Hacı Ali Ekber İsfahanî kendi vakfının gelirlerini birkaç kısma ayırmış bir kısmını “Necf, Kerbela ve Kâzimeyn sakini olup Meşhede ziyaret için gelen seyitlere” tahsis etmiştir. Diğer bir kısmını da “Cebel-i Amul, Bahreyn ve Cezayir’den İran’a gelen ziyaretçilere” tahsis etmiştir. (Vakıfname no: 34, Asitân-ı Kuds)

Bu vakıflarda dikkat çeken noktalardan biri de şudur: Vakıfların İranlı olmayan ziyaretçilere yönelik olmalarıdır. Böyle vakıflar diğer bölgelerdeki Şiiilerin İran’a yolculuk etmeleri için teşvik olabilir. Ayrıca ziyaret sofralarına ilave olan bu renklilik, devletin siyaseti açısından bu mntukalardaki Şiiilerin İran’a ilgisine sebep olabilir. Çünkü bu insanlardan birçoğunun harem kenarında ya da İran’a yerleşmesi mümkündür. Bu vakıf örneği fazla değildir. Safevî şahlarının vakıflarında böyle bir konuya rastlanmamış ama Meşhed Beylerbeyi Sefer Kulu Han ziyaretçilerin hak etmesine rağmen vakıflardan istifade şartlarını belirtmiş sadece “Bahreynli, Cezayirli ve Lehasa’lı” ziyaretçilere diğer ziyaretçilere göre öncelik hakkı vermiştir. (Vakıfname no: 14, Asitân-ı Kuds)

Meşhed vakıf müesseslerinin belgeleri arasında iki vakıfname İmam Rıza’nın (as.) ziyaretçileri için bir tane de diğer kutsal yerlerin ziyaretçileri için mevcuttur. 996 yılında Allahverdi Han gelirini Ravza-i Rezevi’nin komşu ve ziyaretçilerinin tamamına bağışladı. (Vakıfname 161, Meşhed) Buna karşılık 1093 yılında bir arazide daruzziyafe vakfi inşa edildi. Vakfın gelirini daruzziyafeye girsinler diye “gelip geçen ziyaretçiler ve diğerleri için kahvehaneye” vakfetmişler. (Vakıfname 25, Meşhed) Aslında bu çeşit para bağışları ziyaretçilerin masraflarına yardım içindir. Onların masraflarının tamamı bundan daha fazla olmalıdır.

Kutsal yerlere ziyaret yolculukları sadece buralara ihtisas edilen mallar yüzünden artmamış hatta bu mekânların yanına vakıfların yönelmesi de yolculukların canlılığını artırmıştır. Aynı şekilde önce de belirtmiş olduğumuz yollarda yapılan su sarnıçları yolcuların susuzluğunu gidermiştir. Yolcuların du-

raklaması açısından kervansaraylar ve ribatlar, İslami şehirlerdeki garip hastalar için yapılan darüşşifalar, Haremın aşevi için tahsis edilen mallar ve kurulan daruzziyafe gibi tüm vakıflar ziyaretçilerin güvenine sebep oluyor ve neticede bu yolculukları canlandırıyordu.

4. Vakıfların Himayesinde Dini Yapıların Geliştirilmesi

Tarih, beşerin eskiden beri kendi dini binalarına özel bir ilgisi olduğunu bu ilgi ve alakasını nezirler ve vakıflar tahsis ederek ifade ettiğini söyler. Tarih boyunca mabetler her zaman halkın maddi ve manevi desteklerinden yararlanarak varlıklarını devam ettirmiştir. Her dinin takipçisi en iyi ve en güzel mallarını ibadethanelere hediye etmeye çalışır. Peygamberlerin, evliyaların ve her zaman takipçileri çok olan büyük şahsiyetlerin mezarları da kutsal yerler olarak ihtiram görmüş, nezir ve vakıflardan nasiplenmiştir.

Müslümanlar da bu genel kaideden uzak değillerdi. Her şeyden önce Kâbe, Müslümanların yöneldiği kible olup ondan sonra da Peygamberin mezarı, Müslümanlar yanında özel bir yere sahiptir. Böylece onlar çoğunlukla mimari yapıtlar olarak sayılan görkemli ve güzel mescitlerin yapımıyla kendi ibadetgâhlarına olan ilgi ve alakalarını göstermişlerdir.

Bunlardan başka Şii İmam ve İmam zadelere mezarlarına çok hürmet gösterirler. Ehlisünnet hükümetlerinin hâkim olmadığı yerlerde bu ilgi ve alakalarını göstermişlerdir. Bazen bu mekânlara bazı yöneticiler tarafından saygısızlık edildiği görülmüştür. Safevî hükümetinin himayesinde serbestçe ibadet etme fırsatı bulunca ilgi ve alakalarını en üst düzeyde bu mekânlara yönelterek buraları görkemli bir hale getirmişlerdir. Bu dönemde halk Safevî şahlarıyla birlikte mezarların inşa ve onarımına başlamış ve vakıflarla oraların bekasını garanti etmişlerdir.

Safevî şahları bazen kendilerini imamlar tarafından bir memuriyet olarak göstermişlerdir. Şah Tahmasb, kendi tezkiresinde Özbeklerle savaşırken Hz. Ali'yi (as.) rüyasında gördüğünü ve onun kendisine birkaç konuda tavsiyede bulunduğunu iddia etmiştir. Bu konulardan birinde şöyle söylemiş-

tır: “Semerkand’ın fethinden sonra sen ya da evlatlarından biri benim kûmbetimi sekizinci imam Rıza’nın (as) kûmbeti gibi yapın.”³

Kanıtlara göre dini binaların yapımı, onarım ve ekipmanın maliyetinin çoğu genellikle vakıflardan temin edilmekteydi. Bu vakıfların tek tek niyetinden haberdar değiliz ve sırf Allah rızası niyetiyle mi yoksa Allah’ın kullarının arasında itibar sahibi olmak için mi yapıldığını bilmiyoruz. Buna rağmen bugün camianın her bir köşesinde bu değerli eserlere şahit oluyoruz. Bunların iyi yapıldığının yanı sıra kutsiyet yönü de vardır ki sadece rüzgâr yağmur gibi doğa olaylarından değil hatta yağmacıların zararlarından bile korunmuşlardır. Geçmişten günümüze sanatçıların sanatlarından güzel belirtiler getirebilmişler.

Bu binaların gelişiminin incelenmesi toplulukların bu tür binalara çeşitli dönemlerdeki vermiş olduğu farklı değeri görmemizi sağlar. Her dönemin toplumsal tarihi ve mezheplerin bakış açısını elde etmek ve o dönemin insanların inançlarını anlamak açısından çok önem oluşturmaktadır. Örnek olarak Barund döneminde vakıflar ve hanların gelişmesiyle karşılaşırız. Diğer dönemlerde onun durgunluğunu görmekteyiz. Araştırılan vakıfnamelelerin arasında çok az sayıda tekkelerden bahsedilmiştir. Hiçbir vakıfnamede açıkça sülilere işaret edilmemiştir. Allame Meclisi’nin soru ve cevap risalesinden böyle anlaşılmaktadır; o dönemde hala bu hususiyette vakıflar mevcuttu ve bazıları bunu değiştirmek için şer’i bir yol aramaktaydılar. Bu risalede Allame Meclisi’ye sorular: Vakıf masrafını meşru olmayan işlerde mesela onda ğına ve semah gibi bazı mutasavvıfların bidatlerinden sayılan eylemlerde karar kılsalar hükmü nedir.

Cevap: Meşhur olan odur ki o vakıf batıldır.⁴

Karinelerden anlaşılıyor ki Safevî dönemlerinde Timurlular zamanında revaçta olan tekkeler üzerine yapılan vakıflar yerine imamların mezarları üzerine vakıf yapılmasının artışı dikkate değerdir. Bir taraftan Safevî şahları şerefli mezarların yenilenmesi ve güzelleştirilmesine başlanmış diğer taraftan hem onlar hem de halk tarafından malları bu mekânlara vakfedilmiştir. Gerçi imamların ve imam zadelerin haremlerine ilave olarak yapılan mescitler, med-

³ Şah Tahmasb, *Tezkire-i Şah Tahmasb*, Berlin, Çaphane-i Kavyani, 1343, s. 4-23.

⁴ Meclisi, Muhammed Bakır, *Naznullisali maruf be sual ve cevab*, haz. Seyyid Muhammed ibni Ahmed Huseynî Lahicanî, Seyyid Mehdi Recai, Kum, 1211, s. 287.

reseler ve tekkeler de dini mekânlar zümresinden sayılabilir ama bu makalenin konusu dışında olduklarından onlardan bahsetmekten kaçındık.

Her halükârda böyle mekânların üzerinde vakıflar çok çeşitlidir. Bu vakıflar öyle çeşitli konuları göz önünde bulundurmuştur ki her birinin ziyaret yolculuklarını canlandırmak için kendine has tesiri vardır. Aşağıda genel olarak bu konular zikrolunacaktır.

5.Binaların Onarımında Bağışlar

Binaların bakım ve onarımı her binanın en maliyetli öğelerinden biridir. Gerçekten sadece binanın yapımı için harcanan mal yeterli değildir aksine düzenli olarak onun bakımı için de bir meblağa ihtiyaç vardır. Bu nedenle takriben bütün vakıflarda bakım ve onarım giderleri öncelikli olarak ele alınmıştır.

Tabii ki binanın inşası ve onarımı son nokta değildir ancak canlı hale getirmek için onun iç donanımına da dikkat edilmesi gerekir. Örneğin halı, aydınlatma, temizlik ve diğer hususlar da vakfedenlerin gözünden gizli kalmamıştır. Onların bir miktar meblağı da bu işlere her birinin yerinde icrası için ayrılmıştır.

a-)Aydınlanma için bağış: Vakıf sahiplerinin gönül verdiği konulardan biri de dini mekânların aydınlatılması meselesiydi. Bu işin önemi o zamanın şartları göz önüne alındığında daha iyi anlaşılacaktır. Bir taraftan çıraklar ve kandillerin devamlı bir takibe ve meblağa ihtiyacı vardı. Diğer taraftan ise bu mekânların aydınlatılması hiç şüphesiz canlılığını artırmaktaydı. Bu yüzden bina yapımı ve onarımı için ayrılan neredeyse bütün vakıflarda bir miktar meblağ da oranın aydınlatılması için ayrılırdı. Bazen vakıfnamelerde binanın nasıl aydınlatılacağı konusunda çok dakik talimatlar verilmiştir. Elbette aydınlatma için bağışta bulunma işi sadece binaların yapanları ve vakıflara bırakılmamıştır. Az sermayesi olan şahıslar da kendi imkânları ölçüsünde bu iş için bir miktar meblağ tahsis etmişlerdir.

Asitân-ı Kuds belgeleri arasında 931 ile 1125 yılları arasında olan 18 belge ve 1011 ile 1118 yılları arasındaki İsfahan vakıfnamelerinde 13 yerde aydınlatma işi için tahsis edildiği görülmüştür. O vakıflardan birinin konusu da II. Şah Abbas'ın kumdaki mezarıdır. (Vakıfname no: 403, İsfahan)

Bazen de vakfedenler daha detaylı konuları göz önünde bulundurmüşlardır. Mesela, Meşhed'deki bir vakıfnamede sabah ve akşam namazlarında namaz kıldıran için lazım olan mum ve çırağın bile harcaması karşılanmıştır. (Vakıfname no: 129, Meşhed) Hatta bazı vakıfnamelerde satın alınacak mumun ölçüsü ve çeşidi de kaydedilmiştir. Elbette aydınlatma sadece mum ile değildi fanus ve meşale gibi şeylerden de yararlanılırdı.

İmam Rıza'nın (as.) hareminin belgelerine göre orada şem hane (mum evi) adıyla özel bir mekân vardı ve anlaşılana göre harem aydınlatılma işiyle sorumluydu. Bazı vakıfları özellikle bu mum evi için vakfetmişlerdi. I. Şah Abbas 1011 yılındaki vakıfnamesinde (Vakıfname no: 8, Asitân-ı Kuds) Asitanın etrafındaki yerleri ölenler için vakıf olarak düşünmüş ve mübarek bir mum evi de vakfetmiştir.

b-)Mekânların güzel kokulu olması için bağış: Aydınlatma dışında vakıfların ilgilendiği konulardan biri de dini mekânların güzel kokulu olması meselesidir. Genelde bir miktar meblağ da bu konuya ayırmışlar ancak güzel kokulu maddelerin türüne çok az değinmişleridir.

c-)Hizmetçiler için bağış: Güzel kokular sürmeye ilave olarak temizlik meselesi de unutulmamıştır. Birçok vakıfnamede vakıfların işlerini kontrol eden ve temizliğini yapan kimseler için bir meblağ ayrılmıştır. Hatta kışın kömür taşıyan hizmetçi için bile bir yer vakfedilmiştir. (Vakıfname no: 16, Asitân-ı Kuds)

d-)Halı için bağış: Binaların iç donanımı da vakfedenlerin nazarında gizli kalmayan diğer bir husustur. Özellikle bu iç donanım malzemeleri halkın gidiş gelişleri nedeniyle eskimekte ve onların yenilenmesine ihtiyaç duyulmaktadır. Bu konular sadece vakfedenler tarafından karşılanmamış hatta diğer insanlar tarafından layık olduğu şekilde karşılanmıştır. Geliri az olan insanlar dahi bazen bir mescide, medreseye veya imam zadenin mezarına bir halı veya kilimi bağışladığı olmuştur.

Elbette çoğu vakıfname harem aydınlatılması, halı ve süpürge bağışı hatta hademelerin ücreti işini birlikte yazmışlar ve bunlar için bir meblağı tahsis etmişlerdir.

e-)Yan tesislere bağış: İç donanımına ilave olarak bazı mekânlarda özellikle de haremelerde yan tesisler bulunmaktadır. Bunlar sekka hane, (kapalı çeşme) darüzziyafe, darüşşifa, şerbet hane ve diğerlerinden oluşmaktadır. Her birinin vakıfları vardır. Gerçi bunların sayısı azdır ve idare edilişleri hakkında fazla bilgi yoktur ama elde olan az bilgi de ilginç bilgiler ifade etmektedir. Araştırma konusu olan Asitân-ı Kuds belgeleri arasında bu bölümler şöyle belirtilmiştir.

f)Haremin sekka hanesine bağış: 1088 yılına ait bir vakıfnamede bir vakfı haremin sekka hanesine vakfettikleri mevcuttur. (Vakıfname no: 22, Asitân-ı Kuds) elbette bazı vakıf sahipleri vakıf gelirlerini haremin ya da her binanın tüm masraflarına özel bir tekit belirtmeden genel olarak vakfetmişlerdir.

g-)Darüşşifaya bağış: Asitân-ı Kuds vakıfnamelerinin arasında 931 yılına ait olan bir yerde (Vakıfname no: 1, Asitân-ı Kuds) bir kısım hastalar için tahsis edilmiştir. 1065 yılına ait vakıfnamede (Vakıfname no: 12, Asitân-ı Kuds) vakıf sahibi kendi gelirinin tamamını hazretin darüşşifasına vakfetmiş ve iki cerrah ile iki hizmetçi özellikle biri kadın olması şartıyla istihdam edilmesini istemiştir. Gelirin kalan kısmıyla hastalar için “rahat yatak ve elbise” temin edilmesi istenmiştir.

h-)Ziyaretçilerin doyurulması için bağış: Fakirlerin ve yetimlerin korunması, özellikle de doyurulması önemli konulardan olup hayır sahipleri çeşitli yollardan bu konulara katkı sağlamıştır. Aş evleri şahsi vakıflarda, medreselerde, mescitlerde, tekkelerde ve İmanlarla imam zadelerin haremi gibi mekânlarda kurulmuştur.

İmam Rıza'nın (as.) haremi gibi bazı haremelerin ve Şeyh Safiyüddin Erdebili'nin tekkesi gibi tekkelerin kendi mutfak ve sofraya hanesi vardı. Bu yüzden ziyaretçileri doyurmak isteyen vakıf sahipleri kendi vakıf gelirlerini o mekânlardaki sofraya hanelere bağışladılar.

Asitân-ı Kuds belgeleri arasında 931 ile 1125 yılları arasında 6 yerde haremin sofraya hanesine bağışta bulunulmuş ve özel şartlar belirtilmiştir. Atık Ali ibni Ahmed Tusî 931 yılında (Vakıfname no: 1, Asitân-ı Kuds) girip çıkan ve meskûn olan fakirler, hastalar ve garipler doyurulsun istemiştir. Şah Abbas (Vakıfname no: 1, Asitân-ı Kuds) ve Mir Alaeddin Muhammed Kaşanî (Va-

kıfname no: 31, Asitân-ı Kuds) Aka Kâfur (Vakıfname no: 33, Asitân-ı Kuds) ve Kamerummisa Hanım (Vakıfname no: 38, Asitân-ı Kuds) vakıflarının bir bölümünü genel olarak mutfak için bağışlamışlardır. Caferkulu Bey 1125 yılında (Vakıfname no: 43, Asitân-ı Kuds) eğer diğer masrafların giderilmesinden kalan olursa haremın mutfağı için tuz alınmasını istemiştir. İmam Rıza'ya (as.) ait vakıfların belgelerinden sofrı haneıe ilave olarak şerbet hanenin de olduğunu anlamaktayız.

i) İstisnai yerler: Vakıf olarak yapılan yerler arasında şimdiıe kadar söylenmeyen bazı yerler de vardır. Bunlar yetim çocukların korunması için tahsis edilen vakıflar (Vakıfname no: 42, Asitân-ı Kuds) ve haremın saatinin ayarlanması için tahsis edilen vakıf (Vakıfname no: 46, Asitân-ı Kuds)

SONUÇ

Neticede vakıfların desteğı ile çeşitli dini merasimler canlılık kazanıp yaygınlaşmıştır diyebiliriz. Safevî döneminde vakıf sahipleri tarafından her türlü bayram ve yas merasimlerinin en iyi şekilde yapılması için meblağlar bağışlanmıştır. Aynı şekilde vakıfların desteğıyle dini binalar çoğalmış, ziyaret yolculuklarının kolaylaştırılması göz önünde bulundurulmuş ve ek donanımlar ziyaretçilerin hizmetine sunulurak geliş gidişler artırılmıştır. Bu geliş gidişlerin olması da bu tür binaların çoğalmasına etki etmiştir. Bu binaların kalıcı olmasının vakıfların çokluğuna bağlı olduğunu söyleyebiliriz. Aynı şekilde yollara umum için yapılmış olan binalar da gidiş gelişlerin canlılığını arttırmıştır. Sonuçta dolaylı olarak bu durum dini binaların yapımının çoğalmasına etki etmiştir. Haremlerin etrafında inşa edilen yan tesislerin varlığı ziyaretçilerin buralara kalıcı yerleşmelerine böylece nüfusun artmasına ve ziyaret şehirlerinin canlılığına sebep olduğunu iddia edebiliriz. Safevî şahları vakıf işlerine katılmann yanında binaların yapılması ve onarılmasına büyük paralar harcayarak dini binaları süslemiş ve böylece bu tür binaların çoğalmasına ve neticede dini merasimlerin yaygınlaşmasına etki etmişlerdir. Her halükârda vakıflar ne kadar artmışsa dini mekânların payı da dolaylı veya doğrudan artmıştır. Ziyaret yerlerine ve İmam Rıza'nın (as.) haremine yapılan bu bağışlar hem muhtelif toplumların bu mekânlara olan ilgi ve alakasının hem de bu mekânların kendi dönemlerindeki değerlerinin göstergesidir. Safevî toplumunda Şiiilere has dini gelenekler ve ananelerin yayılması Şii mezhebinin de yayılmasına çok yardımcı olmuştur. Aslında halk kitleleri nezdinde Şii kültürünün tebliğı ve

yayılmasının en büyük araçlarından biri mezhebi törenler ve gelenekler olmuştur. Bunlar da vakıfların yardımıyla gerçekleşmiştir. Çok uzak olmayan bir zamanda mersiye okuma törenleri kurulamasa da bu dönemde mersiye okuma eğitim merkezlerinin ayrılmaz bir hissesi haline gelmiş ve halkın gündelik yaşamıyla iç içe girmiştir. Şimdi ülkenin farklı şehirlerinde dini törenler çok büyük bir coşkuyla yapılmaktadır ki bunlar da sonuçta Şii Mezhebinin ülkede derinleşmesi ve resmi mezhep olması sonucunu doğurmuştur.

KAYNAKÇA

Hacegi İsfahanî, Hulasetussiyer tarih-i ruzgar-ı Şah Safi Safevî, haz. İrec Avşar, İlmi, Tahran, 1343.

Nasiri, Muhammed İbrahim İbni Zeynel Abidin, Desturu şehriyaran, haz.

Muhammed Nasır Nasırı Mukaddem, Bunyadi mevkufatı doktor Muhammed Afşar, Tahran, 1373.

Şah Tahmasb, Tezkire-i Şah Tahmasb, Berlin, Çaphane-i Kavyani, 1343.

Meclisi, Muhammed Bakır, Nazmullisali maruf be sual ve cevab, haz. Seyyid

Muhammed İbni Ahmed Huseynî Lahicanî, Seyyid Mehdi Reaî, Kum, 1211.

Safevî dönemi Asitanı Kuds vakıflar idaresindeki vakıfnameler.

Safevî dönemi İsfahan vakıflar idaresindeki vakıfnameler.

Safevî dönemi Meşhed vakıflar idaresindeki vakıfnameler.